

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

СІВАК ОКСАНА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 343.125:343.137.5

**ЗАПОБІЖНІ ЗАХОДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО
НЕПОВНОЛІТНІХ**

**Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність**

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

**Науковий керівник:
Тимошенко Юрій Петрович,
кандидат юридичних наук, доцент**

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ.....	14
1.1. Розвиток і сучасний стан наукових досліджень інституту запобіжних заходів у кримінальному процесі	14
1.2. Правова природа та класифікація запобіжних заходів у кримінальному судочинстві України.....	45
1.3. Зарубіжний досвід застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх ...	73
Висновки до першого розділу.....	97
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	100
2.1. Мета та підстави застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх	100
2.2. Порядок застосування, зміни та скасування запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх	128
2.3. Фактичні дані про особу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого в системі обставин, які використовуються при прийнятті рішення про застосування окремих запобіжних заходів	152
Висновки до другого розділу.....	169
РОЗДІЛ 3. ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	173
3.1. Застосування щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжних заходів у виді домашнього арешту та тримання під вартою	173
3.2. Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд як спеціальний запобіжний захід	194
Висновки до третього розділу.....	206

ВИСНОВКИ.....	208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	213
ДОДАТКИ.....	231

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВСУ – Верховний Суд України

ЕЗК – електронні засоби контролю

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КК України – Кримінальний кодекс України

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс

Лист ВССУ – Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 223-1134/0/4-13 від 18.07.2013 «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх»

МВС України – Міністерство внутрішніх справ

МЗС України – Міністерство закордонних справ України

НП України – Національна поліція України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ППВСУ № 2 – Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2004 р. № 2 «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність»

ППВСУ № 5 – Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»

Пекінські правила – Мінімальні стандартні правила ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила»)

р. – рік

СІЗО – слідчий ізолятор

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – стаття

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ч. – частина

ВСТУП

Актуальність теми. Запровадження в нормах Кримінального процесуального кодексу України практично нової системи запобіжних заходів, у тому числі й до неповнолітніх, не завжди є вдалим, обґрунтованим та корисним. Зміни в законодавстві насамперед повинні забезпечувати збалансовану діяльність правоохоронних органів, компетенція й порядок дій яких чітко визначені законом. Будь-які зміни до законодавства повинні відповідати потребам практики, рівню розвитку суспільства, історії розвитку законодавства та менталітету тієї країни, де діятиме зазначене законодавство.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) звертає увагу на поширене застосування щодо неповнолітніх такого запобіжного заходу, як тримання під вартою. Це пояснюється неефективною системою запобіжних заходів, відсутністю альтернативних триманню під вартою заходів, які б застосовувалися виключно щодо неповнолітніх. Деякі неізоляційні запобіжні заходи, передбачені чинним Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК), у тому числі й передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд, які могли б бути альтернативою триманню під вартою, майже не застосовуються, оскільки одні часто ігноруються практичними працівниками, а інші є неефективними.

Завдяки дослідженням таких науковців, як М.С. Алексєєв, Ю.П. Алєнін, В.П. Бож'єв, В.І. Галаган, Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, З.Д. Єнікєєв, З.З. Зінатулін, О.В. Капліна, З.Ф. Коврига, В.М. Корнуков, Ю.Д. Лівшиц, Л.М. Лобойко, Є.Д. Лук'янчиков, П.І. Люблінський, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, М.М. Михєєнко, С.І. Мінченко, В.Т. Нор, І.Л. Петрухін, Д.П. Письменний, В.О. Попелюшко, В.В. Рожнова, В.М. Савицький, В.І. Сліпченко, О.М. Слободян, С.М. Стахівський, Г.І. Сисоєнко, О.Ю. Татаров, В.М. Тертишник, Ю.П. Тимошенко, О.І. Тищенко, І.Л. Трунов, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, І.Я. Фойницький, О.Ю. Хабло, К.О. Чаплинський, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська тощо, нині достатньою мірою вирішено питання щодо сутності та значення запобіжних заходів, однак проблематика, пов'язана із

застосуванням запобіжних заходів щодо неповнолітніх, є дискусійною та актуальною й до сьогодні.

Найбільш важливими в науковому розумінні для автора під час роботи над дисертацією були теоретичні розробки фахівців у галузі кримінального процесуального права, зокрема Є.М. Гідулянової, С.І. Глізнуци, О.О. Левендаренка, Г.О. Омельченка, В.Т. Очередина, С.В. Пастушенка, Л.К. Трунової, О.Ю. Хахуцяк та ін. Однак, незважаючи на значну кількість досліджень стосовно запобіжних заходів щодо неповнолітніх, не всі проблеми та аспекти піддані необхідному аналізу, узагальненню й відповідному відображенню, у зв'язку з чим вимагають якісно нового наукового обґрунтування й адаптації до умов сучасного розвитку держави.

Проблема застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх досліджувалась у наукових працях та юридичній літературі переважно на основі КПК 1960 року та часто без урахування міжнародного законодавства, що в сучасних умовах недостатньо відповідає потребам правозастосовної практики. Відтак, існує об'єктивна необхідність у проведенні подальших наукових досліджень запобіжних заходів, що застосовуються до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, розробці рекомендацій стосовно вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України та практики його застосування, а також у перегляді та доповненні окремих наукових підходів із урахуванням сучасного законодавства, правозастосовної практики та міжнародних правових позицій. Це визначає актуальність теми дисертаційного дослідження, що й обумовило її вибір.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження узгоджується з положеннями Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 р. №287/2015, ґрунтується на положеннях Плану заходів Міністерства внутрішніх справ України, спрямованих на реалізацію норм Кримінального процесуального кодексу України (наказ МВС України від 08 серпня 2012 р. № 685), відповідає Пріоритетним напрямам наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх

справ України на період 2015-2019 рр. (наказ МВС України від 16 березня 2015 р. № 275), Основним напрямом наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014-2017 рр., схваленим вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол від 29 жовтня 2013 р. № 28). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Національної академії внутрішніх справ 24 грудня 2013 р. (протокол № 32) та включено до Переліку тем дисертаційних досліджень Національної академії правових наук України (реєстр. № 1218, 2013 р.).

Мета і завдання дослідження. *Мета* роботи полягає в розробленні теоретичних положень, правових засад та практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення системи запобіжних заходів через її доповнення новими, які б застосовувалися виключно до неповнолітніх, а також на вдосконалення правового регулювання запобіжних заходів та практики їх застосування органами розслідування, прокуратури та суду.

Для досягнення зазначеної мети було визначено такі *завдання*:

- охарактеризувати становлення та розвиток інституту запобіжних заходів щодо неповнолітніх у кримінальному судочинстві України та запропонувати власну періодизацію їх генези;
- визначити основні теоретико-правові засади застосування запобіжних заходів та встановити співвідношення заходів забезпечення кримінального провадження і заходів кримінально-процесуального примусу;
- узагальнити зарубіжний досвід застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх у кримінальному судочинстві;
- з'ясувати мету та підстави застосування запобіжних заходів до неповнолітніх у кримінальному провадженні;
- обґрунтувати та охарактеризувати обставини, що характеризують особу неповнолітнього під час вирішення питання про застосування щодо нього запобіжного заходу;
- розкрити особливості домашнього арешту та тримання під вартою при їх застосуванні до неповнолітніх та запропонувати напрями їх удосконалення;

– висвітлити актуальність та значення застосування запобіжного заходу у вигляді передання неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) під нагляд для забезпечення прав останнього та ефективності кримінального провадження;

– розробити пропозиції для удосконалення реалізації запобіжних заходів щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених під час кримінального провадження;

– внести пропозиції та рекомендації щодо удосконалення законодавства в контексті розглядуваних у роботі питань.

Об’єкт дослідження – правовідносини, що виникають, розвиваються та припиняються при застосуванні запобіжних заходів щодо неповнолітніх.

Предмет дослідження – запобіжні заходи у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених задач і досягнення мети було застосовано сукупність методів і прийомів наукового пізнання, що дозволили всебічно дослідити об’єкт дослідження. Історико-правовий метод дозволив дослідити розвиток запобіжних заходів на території України та за кордоном у різні історичні періоди (підрозділи 1.1, 1.3). Діалектичний метод наукового пізнання був використаний для дослідження правової природи та ознак запобіжних заходів, які застосовуються щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні (підрозділ 1.2, розділ 3). Метод системного аналізу, а також системно-структурний та формально-логічний методи надали можливість з’ясувати правову природу та особливості процесуального порядку застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених (підрозділи 2.1, 2.2, розділ 3). Завдяки порівняльно-правовому методу були проаналізовані погляди вчених стосовно окремих ознак та аспектів застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх, а також норми чинного кримінального процесуального законодавства України і законодавства інших держав у межах предмета дослідження (підрозділи 1.1-3.2). За допомогою формально-юридичного методу досліджувалися правові норми Конституції України, чинного КПК України, інших законів України, з’ясовувалися зміст і значення використаних у

них понять і термінів, обґрунтовувалися висновки і пропозиції щодо їх зміни та доповнення (підрозділи 1.1-3.2). Структурно-функціональний метод було використано при аналізі процесуальних повноважень суб'єктів, які ініціюють та застосовують запобіжні заходи щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні (підрозділ 2.2, розділ 3). Соціологічний метод дозволив вивчити погляди та позиції юристів-практиків і слідчих з питань, що досліджувалися, а статистичний – узагальнити результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень та анкетування. За допомогою методів моделювання і прогнозування було сформульовано конкретні пропозиції щодо вдосконалення чинного КПК України.

Емпіричну базу дослідження становлять офіційні дані судової статистики Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ за 2012 р. – березень 2016 рр.; результати анкетування 173 слідчих та керівників слідчих підрозділів різних областей Національної поліції України та вивчення 186 матеріалів кримінальних проваджень у частині застосування запобіжних заходів за період 2014 р. – квітень 2016 р. Також використано власний досвід практичної роботи дисертанта в слідчих органах Луцького міського відділу Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській області.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням теоретичних і практичних аспектів застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. У дослідженні сформульовано низку положень і висновків, які є новими у концептуальному плані та важливими для юридичної практики, висунуто та обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення процесу ефективного застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх, які повною мірою забезпечують права і свободи останніх. Зокрема:

вперше:

– розроблено наукову періодизацію історичного розвитку запобіжних заходів щодо неповнолітніх у кримінальному судочинстві України, яка поділяється на

шість основних етапів: 1) XIII ст. – 1742 р.; 2) 1742 – 1864 рр.; 3) 1864 – 1917 рр.; 4) 1917 – 1961 рр.; 5) 1961 – 2012 рр.; 6) з часу прийняття КПК України 2012 р.;

– обґрунтовано пропозицію про доповнення системи спеціальних запобіжних заходів, які застосовуються до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, таким новим запобіжним заходом, як «поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої дитячої установи закритого типу» як альтернативи триманню під вартою;

– допит законного представника неповнолітнього запропоновано виділити в самостійний вид допиту для обов'язкового з'ясування обставин, що характеризують неповнолітнього та сприятимуть ефективному обранню запобіжного заходу щодо останнього;

– обґрунтовано доцільність внесення запобіжного заходу у вигляді передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд (ст. 493 КПК України) до переліку запобіжних заходів, які закріплені у ст. 176 КПК України (Загальні положення про запобіжні заходи);

удосконалено:

– поняття «запобіжні заходи», під якими розуміються найсуворіші заходи процесуального примусу, що обмежують конституційні права громадян, не порушуючи принципу презумпції невинуватості, застосовуються слідчим суддею, судом за погодженням прокурором клопотанням слідчого до підозрюваного, обвинуваченого, мають превентивний (профілактичний) характер для забезпечення успішного здійснення досудового провадження та судового розгляду кримінальних правопорушень, виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам його можливої неправомірної поведінки, з метою та на підставі, передбачених ст. 177 КПК України, в окремих випадках можуть виступати як процесуальна реакція на допущене порушення, одночасно є й заходами кримінально-процесуальної відповідальності;

– перелік підстав застосування запобіжних заходів. Запропоновано доповнити ч. 2 ст. 177 КПК України підставою для застосування запобіжного

заходу, якою вважати обставини, що свідчать про необхідність застосування конкретного виду запобіжного заходу й переконують у тому, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти вказаним у ч. 1 ст. 177 КПК України ризикам;

– процесуальний порядок застосування запобіжних заходів щодо неповнолітнього шляхом попереднього допиту останнього прокурором, який здійснює нагляд за розслідуванням кримінального правопорушення, в якому підозрюється, обвинувачується неповнолітній;

– редакцію ст. 485 КПК України, що полягає в доповненні положенням про обов'язковість встановлення визначених обставин перед застосуванням запобіжного заходу до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого (якщо виникла необхідність для його застосування);

дістало подальший розвиток:

– обґрунтування наукової пропозиції про зміну або скасування запобіжного заходу у вигляді передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд у випадку досягнення ним повноліття (18 років) чи укладення шлюбу;

– наукова пропозиція щодо передбачення в КПК спеціального запобіжного заходу до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених у вигляді передання під нагляд спеціалізованому органу Національної поліції України (в частині виконання останніми поліцейського заходу «Поліцейське піклування», передбаченого ст. 41 Закону України «Про Національну поліцію»);

– положення щодо долучення до клопотання про застосування запобіжного заходу анкети (звіту) про неповнолітнього, щодо якого ініціюється застосування запобіжного заходу, складеної відповідно до вимог ст. 485, 487 КПК України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані й аргументовані у дисертаційному дослідженні теоретичні положення, висновки, пропозиції та рекомендації є самостійним внеском у теорію та практику кримінального процесу і можуть бути використані у:

– *законотворчій діяльності* – при внесенні змін і доповнень до чинного КПК України, зокрема до ст.ст. 176; ч. 1, 2 ст. 177 (дод. п. 6); ст. 179; ст. 180;

ч. 1 ст. 201; ч. 3 ст. 184; ст. 485; ст. 488; ч. 2 ст. 492; ст. 493 (лист Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності від 14 січня 2016 року № 04–18/12–12-8);

– правозастосовній діяльності – під час здійснення кримінального провадження щодо кримінальних правопорушень, учинених особами, які не досягли вісімнадцятирічного віку, при розробленні та вдосконаленні відомчих нормативно-правових актів, підготовки методичних рекомендацій з питань застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (акт впровадження слідчого управління УМВС України у Волинській області від 02 жовтня 2014 року; акт впровадження Головного слідчого управління МВСУ країни від 20 травня 2015 року);

– освітньому процесі – для підготовки лекцій, семінарів і практичних занять, організації самостійної та індивідуальної роботи з навчальних дисциплін «Кримінальний процес», «Адвокатура України», «Теорія судових доказів», «Практикум зі складання кримінально-процесуальних документів», а також у рамках підвищення кваліфікації слідчих, органів прокуратури та суду (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 03 березня 2015 року).

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки та рекомендації, сформульовані в дисертації, оприлюднено на науково-практичних конференціях та круглому столі: «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Одеса, 14-15 лютого 2014 року); «Проблеми сучасної юридичної науки очима молодих учених» (м. Харків, 17 квітня 2014 року); «Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов» (Республіка Молдова, м. Кишинів, 7-8 листопада 2014 року); «Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних правопорушень» (м. Київ, 20 листопада 2014 року); «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 26 березня 2015 року); «Оперативно-розшукова діяльність та кримінальний процес: теоретико-праксиологічний дискурс щодо їх співвідношення в умовах реформування органів внутрішніх справ» (м. Одеса, 22-23 квітня 2015 року);

«Правоохоронна та правозахисна діяльність поліції в умовах формування громадянського суспільства в Україні» (м. Київ, 09 квітня 2016 року); «Наукове забезпечення досудового розслідування: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 08 липня 2016 року).

Публікації. Основні положення та висновки дослідження, що сформульовані в дисертації, відображено у чотирнадцяти наукових публікаціях, серед яких п'ять статей – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття – у міжнародному науковому виданні, а також у восьми тезах, опублікованих у збірниках доповідей на науково-практичних конференціях та круглих столах.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1. Розвиток і сучасний стан наукових досліджень інституту запобіжних заходів у кримінальному процесі

Безперечно, українське кримінальне судочинство, як і будь-яка національна система, є неповторною та по-своєму унікальною, оскільки ґрунтується на власних історичних, соціально-економічних та духовних традиціях. Розвиток правових галузей та інститутів протікає в руслі цих традицій і в результаті набуває національної специфіки, відкидаючи в процесі розвитку нежиттєздатні й малоефективні елементи.

Правові інститути своїм корінням теж сягають далекого минулого, та, відповідно, пройшли тривалий історичний шлях розвитку й нині заслуговують на вагоме місце в системі кримінального законодавства України. Розвиток правових інститутів несе в собі удосконалення їх застосування завдяки проведенню ряду реформ, а також досліджень теорії та практики. Це безпосередньо стосується і запобіжних заходів, до яких постійно звертаються органи досудового розслідування, прокуратури та суду, під час здійснення кримінального судочинства, адже саме завдяки їх ефективності вони можуть у повній мірі забезпечити виконання процесуальних обов'язків, які покладені на підозрюваного, обвинуваченого кримінальним процесуальним законом, у тому разі, якщо вони не виконуються добровільно, та попередити вчинення небажаних з точки зору кримінального процесуального права дій з метою забезпечити нормальний рух кримінального провадження для досягнення результату.

У період історичного розвитку законодавства України постала необхідність у реформуванні окремих його складових, однією з яких був кримінальний процесуальний закон. Три попередні Кримінально-процесуальні кодекси УРСР (1922, 1927 та 1960 р.р.) були систематизованими законодавчими актами, які нормативно закріплювали процесуальний порядок провадження у кримінальних

справах та визначали зміст правовідносин у сфері здійснення кримінального переслідування й судочинства. Нині чинний кримінальний процесуальний закон України (далі – КПК України), який було прийнято 13 квітня 2012 року, окрім вище вказаних реформованих норм, удосконалив свій зміст, закріпивши як конституційні засади кримінального провадження, так і засади (норми-принципи) міжнародно-правових актів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [123 с. 295].

У нормах КПК України передбачено випадки, коли до громадянина, залученого до кримінальних процесуальних відносин, можуть бути застосовані заходи кримінально-процесуального примусу, з яких найсуворішими є запобіжні заходи. Запобіжні заходи — значна складова заходів процесуального примусу, і їх застосування завжди пов'язане із обмеженням прав і свобод певних категорій осіб (підозрюваного, обвинуваченого) [57 с. 163].

Проблема застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх досліджувалася в наукових працях та юридичній літературі, переважно на основі КПК 1927 та 1960 рр., та досить часто без врахування міжнародного законодавства, що в сучасних умовах не в достатній мірі відповідає потребам правозастосовної практики. За таких умов існує об'єктивна необхідність у проведенні подальших наукових досліджень проблеми запобіжних заходів, що застосовуються до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених та в проведенні ретроспективного аналізу розвитку законодавства про запобіжні заходи

Окремі аспекти особливостей історичних етапів розвитку запобіжних заходів, у тому числі й щодо неповнолітніх правопорушників, розглядалися у працях таких науковців, як Б. Б. Булатов, М. В. Духовський, А. Ф. Кистяківський, Ф. І. Леонтович, П. І. Люблінський, В. В. Микляшевський, Г. М. Мінковський, Г. Е. Омельченко («Применение мер пресечения к несовершеннолетним в стадии предварительного расследования», 1986 г. – дисертаційне дослідження), В. Т. Очередин («Применение мер пресечения на предварительном следствии по делам несовершеннолетних и их эффективность», 1983 г. – дисертаційне дослідження), С. В. Пастушенко («Заходи процесуального примусу щодо

неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України», 2011р. – дисертаційне дослідження), В. Случевський, І. Я. Фойницький, О. Ю. Хахуцяк («Захист прав неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України», 2006 р. – дисертаційне дослідження) та інші.

Так, П. І. Люблінський у своїй праці «Свобода особистості в кримінальному процесі : Заходи забезпечення не ухилення обвинуваченого від правосуддя», яка датована 1906 роком, дотримувався думки про те, що характер запобіжних заходів безпосередньо залежить від форми державного устрою, і саме тому він застосовував даний критерій і під час періодизації історії України. Ґрунтуючись на цьому, П.І. Люблінський визначав такі історичні періоди: 1) общинний, 2) княжий, 3) царський, 4) імператорський [78 с. 208].

Перші згадки про інститут заходів процесуального примусу на українських землях датуються XIII ст. Общинний період характеризується міжнародними відносинами невеликих племен, пануванням внутрішньої родової юстиції і врівноваженим положенням внутрішніх відносин, що виражається в пануванні змагальної форми суду і слідчого запобіжного заходу (поруки). За поведінку людей в общині відповідала сама община, тому і як захід примусу використовувалася порука, спочатку общини, а згодом і впливових людей.

Общинний період, як зазначає О.М. Слободян, - один із маловідомих періодів, який сягає глибокої давнини, і про який дійшло мало історичних свідчень [125 с. 154].

У своєму дослідженні ми будемо використовувати існування общинного устрою як вихідне положення, так як вважаємо, що саме така історична періодизація, на яку вказує П. І. Люблінський, є найбільш вдалою та об'єктивною, оскільки розкриває суть буття людей у кожний конкретний період та правову природу правових інститутів, які застосовувалися у судочинстві, в тому числі і запобіжних заходів. А також у зв'язку із тим, що разом із становленням родової общини починали формуватися та активно розвиватися держави стародавнього світу, такі як Вавилон, Греція, Єгипет, Китай та Рим. Саме в общинний період з'явилися перші писемні закони, які містили у своєму змісті норми права. До них

ми відносимо Закони Хаммурапі, Закони 12 таблиць, Книгу законів Вей та ін. [9 с. 154].

Нам цікавий той період, коли між виявленням злочину і призначенням покарання проходить якийсь певний час. Тобто, виявивши особу, яка скоїла злочин, ми можемо її доставити до відповідного органу й допитати про обставини справи, але, як правило, за один виклик виконати всі слідчі дії неможливо. Тому, з метою забезпечення подальшого її з'явлення у досудовий орган і суд, потрібно було і в ранні періоди розвитку судочинства застосовувати запобіжні заходи. Перші зародки таких відносин починають з'являтися в період існування общини.

Про інтереси об'єднання общини існує багато суперечливих поглядів. Так, А.Ф. Кистяковський [49] і В.В. Микляшевський [80] розглядали общину як об'єднання за родинними зв'язками, а Ф.І. Леонтович [77] бачив у ній земельну общину, об'єднану єдністю інтересів, яка складалася з членів різних родин [125 с. 154].

В общині не було спеціальних органів примусу. В окремих випадках, коли це було потрібно, цю функцію виконував весь народ. На характері запобіжних заходів такий стан відобразився таким чином, що стосується осіб, які скоїли злочин всередині групи, община не боялась їх втечі. Це пояснюється дуже міцним соціальним зв'язком окремих членів общини зі всією організацією. Кожний член общини спільним бажанням діяв за соціальними мотивами, у протилежному випадку застосовувалась негайна репресія (особливо часто у вигляді вигнання). Це призводило до короткочасності процесу, що практично відповідало покаранню [125 с. 154].

Щодо злочинів, які скоювали поза межами родової общини, то тут можливість втечі була більшою. Община відповідала за свого члена, який діяв у її інтересах. Тому відповідальність швидше була майновою, ніж особистою. Община відповідала за свого члена, була і його поручителем перед іншою общиною, однак це поручительство було не поручительством явки, а поручительством відповідальності.

Таким чином, можемо зробити висновок, що основним запобіжним заходом у період общини була порука роду обвинуваченого (общини).

Наступний період, який визначив П. І. Люблінський [78], - це період розвитку княжої влади (X – XV ст. ст.). Княжий період утворився при посиленні влади князів із переважним впливом общини. Цей період характеризується як перехідний свободою при поруці (який ще не відрізняється від групової відповідальності) і виникненням запобіжних заходів, пов'язаних із позбавленням волі у справах, де замішаний особистий інтерес князя. Цей період за судовими пам'ятками можна визначити як такий, що починається за часів Ярослава Мудрого і закінчується прийняттям Судебників 1497 і 1550 рр. На початку панує та ж община, князь виступає суддею в суперечках, які виникали між родами. У першій частині цього періоду поруки, як і раніше, мали виключне застосування. Але для віддачі на поруки, для порушення справи і представлення в суд вже з'явилися особливі органи — пристапи, недільники, придверники, отроки, ємці, мечники. Пристапи — це перший зародок органів досудового розслідування.

У своїй праці О. М. Слободян [125 с. 155] зазначає, що пристапи — це органи княжого суду. Князь, користуючись виключним правом суду, повинен був заради своїх інтересів слідкувати за скоєнням кожного злочину і вживати заходи для того, щоб сторони з'являлись до нього на суд. Засобом цього були поруки. Звичайно, він не міг сам передавати на поруки і передавав ці обов'язки окремим членам своєї дружини (отроки, ємці) або частіше за все — помічникам, які були при ньому — приставам, придверникам, недільщикам. Приватна особа могла арештовувати лише для доставляння до суду [125 с. 156].

Серед запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, у княжий період неабиякого значення набрала порука. Даний запобіжний захід був доволі серйозним, оскільки особа, яка брала на поруки злочинця, відповідала головою за явку його в суд. Поруки застосовувались лише в особливо тяжких злочинах. Час явки до суду був суворо визначений, щоб не відривати селян від робіт і не примушувати витратити багато часу.

Що ж стосується запобіжних заходів, пов'язаних із позбавленням волі підозрюваного, обвинуваченого, то взяття під варту як запобіжний захід у княжому періоді не застосовувалось. Проте траплялися поодинокі випадки, які здебільшого стосувалися дій політичного характеру та осіб, які були особливо небезпечні для князя, коли застосовували так звану «тюрму», під поняттям якої розуміли замкнутий простір у землі. Але, фактично, це було насильницькою незаконною дією князя, а не законним запобіжним заходом.

У подальшому кримінальне судочинство, розвиваючись, набирає все більше публічного характеру. Вчинення злочину почало розцінюватися як посягання не лише на приватні, але й державні інтереси. У цей період, який П. І. Люблінський називає «царським», починають діяти Судебники 1497 і 1550 рр., згідно з якими почав діяти та набув свого розвитку такий запобіжний захід, як віддача за пристава. У свою чергу П. І. Люблінський, проводячи аналіз царського періоду, розділяв його на дві епохи: 1) епоха судебників і губних грамот; 2) епоха укладень.

Царський період — утворення сильної влади, яка поглинула общину. Постають обмеження свободи (кріпацтво). Відповідно до цього починають застосовуватись заходи адміністративно-примусового характеру і вже не так часто — поруки. У царський період суд поступово переходить із рук князів до державних органів. Запобіжними заходами, які застосовувались у цей період, були: 1) віддача за пристава; 2) поруки; 3) поміщення в тюрму. Після значного збільшення кількості осіб, які скоїли злочини, і при необхідності посиленої репресії стало неможливо віддавати обвинувачених на поруки, адже важко було знайти поручителя, і тому правопорушника позбавляли волі.

Уцілому можна зазначити той факт, що кримінальне судочинство допетровської Росії не приділяло ніякої уваги злочинам, які вчинялися неповнолітніми, оскільки дану категорію справ розглядав суд духовенства, який керувався своїми внутрішніми церковними уставами.

Така ситуація не лише не змінювалася та не прогресувала, але ще більше занепастилася в період правління Петра I, коли саме кримінальне судочинство

досягло досить високого рівня розвитку. У вказаний період юридична незахищеність неповнолітніх виражалась у застосуванні щодо них катувань та інших негуманних методів отримання доказів та свідчень.

Досить важливі зміни у розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх настали в період правління Катерини II. Саме тоді, відповідно до Указу від 23 серпня 1742 року, уперше був визначений вік кримінальної відповідальності, недосягнення якого пом'якшувало або ж зовсім скасовувало кримінальне покарання [21 с. 45].

Як зазначає у своїй праці С. В. Пастушенко [98 с. 14], перелік доказів, достатніх для поміщення людини до тюрми, був сформульований теж у наказі Катерини II від 1767 р., а потім в Статуті благочинну 1782 р., згодом перелік з невеликими змінами був включений у Статут кримінального судочинства (1864 р.) і дійшов до наших днів із певними доповненнями та змінами у вигляді переліку підстав для затримання підозрюваного. Також Катерина II реалізувала ще два права, які захищали затриманих: не ув'язнювати обвинувачених під варту без повідомлення їм суті обвинувачення та без їх допиту; ввести судовий порядок розгляду скарг на незаконне взяття під варту.

Тобто з цього можемо зробити висновок, що кримінальне судочинство певним чином набирає гуманістичних та моральних рис, роблячи акцент на захисті прав обвинувачених осіб. У дані періоди, які наведені нами в дисертаційному дослідженні, система кримінального судочинства лише набирала обертів у своєму розвитку і саме тому протягом вищезазначених періодів була відсутня система заходів примусу, у тому числі й запобіжних заходів, і не було конкретних вказівок стосовно застосуванню цих заходів. Це вказує й на те, що заходи примусу, які застосовувалися щодо дорослих осіб, ніяким чином не відрізнялися своєю правовою природою чи способами застосування щодо неповнолітніх.

Проте повне перетворення всього державного устрою настало саме під час імператорського періоду (XVIII-XIX ст.). Він викликає посилення державної влади, що виражається в існуванні лише одних адміністративно-примусових

заходів, і лише з поступовим укріпленням цього устрою спостерігається перехід до заходів психологічного характеру.

Даний період відзначився введенням в дію Зводу законів 1832 і 1857 рр., лише після введення в законну дію даних Зводів законів можна говорити про певну врегульовану систему заходів процесуального примусу та запобіжних заходів як таких. Тобто у кримінальному судочинстві з'явився новий окремий інститут запобіжних заходів. У Зводі законів була визначена система запобіжних заходів, яка включала в себе такі заходи по недопущенню ухилення обвинуваченого від слідства й суду, як: 1) тримання під вартою та при поліції; 2) домашній арешт; 3) поліцейський нагляд; 4) віддання на поруки.

Під домашнім арештом і поліцейським наглядом за Зведенням законів передбачалось утримання обвинувачених у вчиненні нетяжких злочинів, за які вони підлягали б тільки тимчасовому тюремному ув'язненню. Також у Зведенні законів були зроблені деякі виключення для окремих категорій осіб, вагітних жінок заборонялось брати під варту, а лише віддавали на поруки і під поліцейський нагляд. Порука не була пов'язана з грошовою відповідальністю поручителя. Єдине забезпечення, яке закон бачив у поруці, — залежність від особи поручителя, що була безпосереднім начальником обвинуваченого. Домашній арешт застосовувався частіше до осіб привілейованих, наприклад, до різного роду чиновників, і полягав у тому, що в будинку обвинуваченого знаходився поліцейський. Поліцейський нагляд, який було введено з метою замінити утримання при приставі, не було врегульовано законом, і тому на практиці він застосовувався дуже рідко [125 с. 158]. Зазначені запобіжні заходи найчастіше застосовувалися відносно неповнолітніх, які вчинили злочин, які відповідно до Зводів законів відносилися до окремої категорії осіб та були привілейованою групою суспільства.

Основним із запобіжних заходів було тримання під вартою, оскільки головна його мета здебільшого полягала в тому, щоб за допомогою психологічного тиску вплинути на обвинуваченого та отримати зізнання у вчиненому злочині та інші докази по справі.

У XIX ст. у кримінальному судочинстві з'явився новий запобіжний захід, який застосовувався до неповнолітніх осіб, а саме віддання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи. І.Л. Петрухін, характеризуючи запобіжні заходи часів дії Статуту, писав, що в кінці XIX – на початку XX сторіччя передача неповнолітніх обвинувачених під нагляд батьків, опікунів, інших благонадійних осіб у кримінальному судочинстві застосовувалася, але знаходилася поза загальною системою запобіжних заходів [101 с.137]. М. В. Духовський зазначав, що відносно малолітніх обвинувачених у віці від 10 до 17 років відповідно до Закону від 02 червня 1897 року замість застосування до них всіх запобіжних заходів може бути застосовано передачу під нагляд батьків, опікунів, начальників навчальних закладів та інших благонадійних осіб. Крім того, малолітні можуть бути передані до монастиря, а там, де є виправні приюти, то, звичайно, в приюти. З недієздатними особами слід чинити так, як і з малолітніми [38 с.270]. У свою чергу, С.І. Вікторський писав, що відповідно до ст. 416-1 Статуту в редакції Закону від 19 квітня 1909 року неповнолітні у віці від 10 до 17 років можуть віддаватися їх батькам або особам, на утриманні яких неповнолітні знаходилися, або іншим благонадійним особам за згодою останніх за рішенням судового слідчого під відповідальний нагляд з обов'язком забезпечити їх явку до слідства чи суду. У випадку неможливості застосувати зазначені запобіжні заходи, неповнолітні у віці від 10 до 17 років можуть бути передані до монастиря їх віросповідання, якщо у місці провадження слідства є такі монастирі і якщо за правилами цих монастирів проживання в них сторонніх осіб не заборонено [16 с.338].

Наступний період, який вже виділяє у своїх дослідженнях І. Я. Фойницький [152 с. 397], називаючи його шостим періодом (1864 – 1917 рр.), приніс свої здобутки та доповнення до кримінального судочинства. Система запобіжних заходів поповнилася двома новими заходами: 1) відібрання виду на проживання; 2) застава.

Основними джерелами кримінального права в Україні стали введені в дію з 1846 р. Статут кримінального судочинства (далі - Статут) та 15-й том Зводу

Законів (1832 р.), у ст. 138 якого зазначалось, що малолітніх віком до десяти років, які вчинили суспільно небезпечні діяння, без втручання суду віддавали батькам чи родичам для перевиховання. Особи віком від десяти до чотирнадцяти років, якщо було встановлено, що вони діяли «з розумінням», тобто усвідомлювали суспільну небезпечність своїх дій, підлягали загальним покаранням, за деякими незначними винятками. Коли ж було встановлено, що вони діяли «без розуміння», їх віддавали батькам або родичам [45 с. 270-271]. Тобто заходи примусу носили психологічний характер та неабияка увага була направлена на суб'єктивну сторону вчиненого злочину як неповнолітнім, так і дорослим підозрюваним. Обрання того чи іншого запобіжного заходу також залежало і від тяжкості вчиненого злочинного діяння, сили доказів та класової приналежності злочинця.

Серед інших суб'єктивних факторів неабияке значення мав вік підозрюваного. Так, до обвинуваченого у віці до 14 років не можна було застосовувати запобіжний захід – тримання під вартою, оскільки вік до 10 років розглядався як період повної неосудності, а від 10 до 14 років – відносної неосудності. На думку К. В. Попова, оскільки рішення даного питання залежало виключно від суду, то обвинувачений у віці до 14 років не міг бути позбавлений волі через застосування щодо нього запобіжного заходу [105 с. 21-22].

Прийнятий Статут кримінального судочинства 1864 р. містив у собі вже оновлену систему запобіжних заходів, яка включала такі види заходів, як: 1) відібрання виду на проживання або зобов'язання підпискою про явку до слідчого і заборону залишати місце проживання (п. 1 ст. 416); 2) передання під особистий нагляд поліції (п. 2 ст. 416); 3) передання на поруки (п. 3 ст. 416, ст.ст. 422, 424-426); 4) застава (п. 4 ст. 416, ст.ст. 423-427); 5) домашній арешт (п. 6 ст. 416, ст. 428); 6) тримання під вартою (п. 6 ст. 416, ст.ст. 417-419, 430) [149 с. 118 – 385]. Проте із зазначеного кола запобіжних заходів до обвинуваченого дозволялося застосовувати лише один із перерахованих заходів примусу.

У свою чергу, учений-процесуаліст В. К. Случевський класифікував запобіжні заходи на три категорії. До першої він відносив заходи, що позбавляли

обвинуваченого фізичної можливості ухилятися від слідства (тримання під вартою). Друга категорія – заходи, «які утворюють обвинуваченому перешкоди для ухиляння» (позбавлення посвідки на проживання, поліцейський нагляд тощо). Третю категорію становили заходи, «які викликають в обвинуваченого особливі спонукання не ухилятися від слідства» (поручительство та застава) [13 с. 11-12].

Застосування кожного запобіжного заходу до підозрюваного, обвинуваченого, згідно зі ст. 415 Статуту, було обумовлено однією спільною умовою, а саме заборонаю підозрюваному, обвинуваченому, незалежно від обраного щодо нього запобіжного заходу, на період провадження слідства залишати місце проживання або територію, на якій розташована слідча дільниця.

Такий вид запобіжного заходу, як відібрання виду на проживання або зобов'язання підпискою про явку до слідчого і заборону залишати місце проживання, полягав у відібранні від обвинуваченого його паспорта, замість якого видавався реверс (посвідчення про вилучення паспорта), для отримання в поліцейському управлінні тимчасової посвідки. Вилучений паспорт підшивався до справи, від чого на ньому залишалися сліди проколів. У подальшому, в разі припинення справи або виправдання звинуваченого, «проколотий» паспорт компрометував свого господаря при влаштуванні на роботу або при пошуку місця проживання [100 с. 123].

Так, І. Я. Фойницький зазначав, що даний вид запобіжного заходу був дуже суворим для так званих «людей праці», адже він позбавляв можливості знайти роботу за наявності того паспорта, що видається замість посвідки на проживання кримінальним судом [152 с. 337]. На практиці зазначений запобіжний захід застосовувався нечасто. Так, у звіті Одеського окружного суду зазначалося, що «отобрание вида на жительство вовсе не практикуется, потому что мера эта, на самом деле, по условиям жизни представляется мерою чуть ли не более строгою, чем безусловное личное задержание. Будучи заключен под стражу, обвиняемый оказывается обеспеченным в отношении крова, пищи и тепла, по крайней мере, а лишенный вида на жительство принужден остаться и без этого. Реверс – это волчий билет» [13 с. 12].

У свою чергу, М. В. Духовський вважав, що такий вид запобіжного заходу, як «підписка про явку до слідчого», по суті, не можна навіть вважати запобіжним заходом, тому що кожен обвинувачений, що не бажає бути підданим приводу, зобов'язаний і без попередньої підписки з'являтися до поліції чи слідчого за викликами» [38 с.368].

Запобіжний захід відібрання посвідки на проживання, як зазначалося вище, було виключено з системи запобіжних заходів Декретом про суд №1 від 24 листопада 1917 року [33], й після того даний запобіжний захід жодного разу до системи запобіжних заходів не включався. Зобов'язання обвинуваченого підпискою про явку до слідства у формі запобіжного заходу проіснувало до 1922 року. З прийняттям Зібрання 1922 року [145] це зобов'язання було виключено з системи запобіжних заходів, унаслідок чого було віднесене до примусових заходів. Аналогічне зобов'язання передбачалося кримінально-процесуальним законом і надалі до прийняття нового КПК 2012 року. Тільки називалося письмовим зобов'язанням про явку на виклик особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора або суду і не відносилось КПК 1960 р. до системи запобіжних заходів [41 с. 18].

Запобіжний захід у вигляді передачі під особистий нагляд поліції був закріплений у п. 2 ст. 416 Статуту, проте регламентацій щодо його застосування та відповідного контролю над його виконанням жодна з норм статей не містила. Згідно із наданими свідченнями сучасників, у кожній із місцевостей даний запобіжний захід застосовувався у різних процесуальних формах. Непоодинокими були випадки, коли поліція вимагала щоденної явки обвинуваченого, незалежно від того, необхідний він для проведення будь-яких процесуальних дій з його участю чи ні.

Доречно було б зазначити, що термін «запобіжні заходи» у Статуті не використовувався. У даному історичному законодавчому акті запобіжні заходи іменувалися «заходами перешкоджання обвинуваченим ухилитися від слідства». Передача під особистий нагляд поліції вважався менш суворим заходом, ніж

передача на поруки, і розташовувалася «на другому місці» після зобов'язання підпискою про явку до слідства [41 с. 20].

І. Я. Фойницький зазначав, що вказана практика застосування такого запобіжного заходу, як передача під особистий нагляд поліції, є незаконною та недоцільною, оскільки нагляд поліції, який застосовується для попередження можливості втечі обвинуваченого, ні в якому разі не може переходити в особистісний контакт з обвинуваченим, а повинен діяти, відповідно до закону, негласним спостереженням за особою. Також недоцільність у застосуванні даного запобіжного заходу виникала в тому, що обвинувачений, щодо якого застосовувався такий вид запобіжного заходу, не міг в повній мірі здійснювати своє трудове право, а також у тому, що коли обвинуваченого зобов'язують з'явитися до органів поліції вранці, то упродовж усього дня в нього з'являється можливість для втечі [152].

Інші вчені також висловлювалися про ефективність даного запобіжного заходу досить скептично. С. І. Вікторський вважав, що «віддання під особливий нагляд поліції» є недостатньо ефективним заходом, тому що поліція майже не має засобів для слідкування за піднаглядною особою, і людина, яка хоче втекти, завжди має можливість це зробити [16 с.340]. Аналогічної точки зору дотримувався і В. Случевський [127 с.96]. Більше того, В. Случевський і М.В. Духовський [38 с.269] зазначали, що нагляд суттєвого значення для попередження можливості ухилитися від слідства чи суду не мав, слідчі застосовували його у справах, що направлялися для закриття провадження, даний захід на практиці не досягав мети, існував лише на папері й зводився лише до формальності. У 1917 році, з прийняттям Декрету про суд №1, цей запобіжний захід був виключений з кримінально-процесуального законодавства [33].

Поручительство та внесення застави належали до заходів не адміністративного, а майнового примусу. Будь-яка заможна особа, товариство або управління могли взяти обвинуваченого на поруки. При цьому поручитель брав на себе зобов'язання внести визначену суму грошей у разі ухилення обвинуваченого від слідства, а також постійно забезпечувати явку

обвинуваченого за вимогою слідчого. Для того, щоб отримати статус поручителя, особа була зобов'язана надати судовому слідчому рекомендації місцевої поліції, які гарантували її надійність та соціально-правильну направленість.

Застава полягала у внесенні певної суми грошей або рухомого майна обвинуваченим або сторонніми особами з метою забезпечення явки обвинуваченого до слідства. Втеча або ухиляння від слідства були підставою для повернення застави на користь потерпілого та до фондів утримання місць позбавлення волі [13 с. 13]. Згідно з нормами Статуту, одним із важливих умов застосування застави та поручительства було те, що розмір грошового еквіваленту не повинен був бути меншим за розмір цивільного позову у справі.

Цікавим фактом є те, що до внесення застави або поручительства, згідно із ст. 428 Статуту, підозрюваного, обвинуваченого тримали під вартою. Для призначення поручителя та для внесення застави слідчий повинен був винести постанову, яка підписувалася поручителем або заставодавцем та самим слідчим.

Домашній арешт (п. 6 ст. 416, ст. 428 Статуту) – запобіжний захід, який за своєю суворістю займає місце між такими запобіжними заходами, як порука і тримання під вартою. Суть його полягала в тому, що обвинуваченому заборонялося залишати місце свого проживання (будинок, квартира). Застосовувався цей запобіжний захід украй рідко, здебільшого щодо важкохворих, матерів, які годували немовлят, та високопоставлених осіб. Умови домашнього арешту не регламентувалися. В одних випадках від обвинувачених відбирали підписку про те, що вони не залишатимуть свого житла, в інших – біля житла знаходилася охорона [37 с. 407].

Тримання під вартою (або попередній арешт) застосовувалося відносно осіб, підозрюваних у скоєнні тяжких кримінальних злочинів, або щодо осіб без осілого способу життя, тобто бродяг. Даний запобіжний захід містив у собі подвійну мету: по-перше, запобігання втечі обвинуваченого; по-друге, обмеження впливу обвинуваченого на інших осіб та на приховування слідів і доказів учиненого кримінального правопорушення та в подальшому вчинення нових злочинів [3 с.51].

Закон допускав можливість тримання під вартою дітей та підлітків у віці від 10 до 17 років, які вчинили суспільно-небезпечні діяння, в тому числі і злочини, які були вчинені останніми «через нерозуміння». Дітей та підлітків, які підлягали триманню під вартою, можна було тримати в притулках, колоніях для неповнолітніх злочинців, монастирях їх віросповідання [97 с. 15].

Закон не встановлював ніяких обмежень у строках ув'язнення. Більше того, за Статутом строк тримання під вартою не враховувався при призначенні покарання у вигляді позбавлення волі, що виправдовувалося законодавцем різницею в меті встановлення запобіжних заходів та покарання [100 с. 124].

У першій половині ХХ ст. в національному кримінально-процесуальному законодавстві був започаткований і включений в систему запобіжних заходів такий вид заходу, як нагляд за неповнолітнім. У ст. 77 Статуту кримінального судочинства зазначалося, що неповнолітні від десяти до сімнадцяти років, які за вчинене ними кримінальне правопорушення повинні бути позбавлені волі, оскільки існує велика ймовірність злісного ухилення від слідства і суду та продовження злочинної діяльності, могли поміщатися у виправні колонії, або ж, як альтернатива, віддавалися під відповідальний нагляд батькам, піклувальникам, опікунам або ж іншим добропорядним особам, які виявили таке бажання [150].

1917 рік був заключним у названому І.Я. Фойницьким шостому періоді, тому що після революції розпочався новий етап розвитку кримінального судочинства, в якому кримінальний процес та його інститути зазнають докорінних та масштабних змін, в тому числі і в системі заходів примусу, оскільки Народний Секретаріат, відкинувши старе законодавство, запроваджував нове – радянське.

Такі зміни в законодавстві обумовлювалися також високим рівнем злочинності серед неповнолітніх. Таке становище сприяло рішучим діям з боку радянської влади, що відобразилося у виданні відповідним нормативних документів.

Починаючи із січня 1918 р. в Україні поширюються декрети всеросійських з'їздів Рад і РНК РРФСР, а на місці виникають правові норми революційного

часу. У цей час система заходів примусу не була офіційно відмінена, при цьому можна було застосовувати ті закони, які не були відмінені революцією.

12 червня 1920 року Рада Народних Комісарів прийняла Декрет «Про відповідальність неповнолітніх» (далі - Декрет). Даний Декрет містив у собі відомості про вік, з якого неповнолітній правопорушник притягувався до кримінальної відповідальності (ст. 1), а також і про те, що до неповнолітнього обвинуваченого до вирішення питання по суті в суді, за рішенням відповідних слідчих та судових органів, міг застосовуватися такий запобіжний захід, як поміщення в особливий колектор (ст. 7).

Дані колектори затверджувалися Народним комісаріатом освіти (далі - НКО) при місцевих комісіях щодо неповнолітніх, у складі з лікарем-психіатром та педагогами - спеціалістами по вихованню дефективних дітей.

Згідно зі ст. 12 Декрету «Про відповідальність неповнолітніх», особи, які на момент вчинення злочину не досягли 14-ти річного віку, у зв'язку із притягненням їх до відповідальності, яка передбачала позбавлення волі даної особи, направлялися до спеціальних дитячих установ, які знаходилися при управлінні НКО. А неповнолітніх у віці від 14 до 18 років направляли у реформаторії, які також знаходилися при управлінні того ж НКО.

Після того, як до Народного комісаріату юстиції почали надходити заяви про те, що в місцях тимчасового позбавлення волі перебуває значна кількість неповнолітніх, і це свідчило про те, що слідчими органами справи щодо неповнолітніх обвинувачених розглядалися в загальному порядку, тобто так само, як і у відношенні до дорослих злочинців, був прийнятий Циркуляр № 64/17 Народного комісаріату юстиції від 13 квітня 1921 року «Про порядок прийняття до провадження справ щодо неповнолітніх» (далі - Циркуляр).

Згідно із нормами вказаного Цирюляру було встановлено, що усі справи, які пов'язані з правопорушеннями, вчиненими дітьми, у першу чергу повинні надходити до комісії у справах неповнолітніх. Після цього комісія вирішувала, яку із наявних справ направляти в суд чи до слідчих органів для подальшого розслідування. Після того, як справа направлялася у слідчий орган, комісія

проводила контроль за прийнятими рішеннями щодо неповнолітніх, і тому міра запобіжного заходу, яка була пов'язана із позбавленням волі неповнолітнього, допускалася лише у виключних випадках і за умови, якщо застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризиків, які могли нашкодити проведенню слідства та встановленню істини.

При обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою неповнолітнього, згідно зі ст. 4 Циркуляру, у постанові суду в обов'язковому порядку повинно було міститися посилання або на розгляд комісії у справах неповнолітніх, або на примітку Декрету від 12 червня 1920 року.

З метою упорядкування та правомірного здійснення правосуддя, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (далі - ВУЦВК) 04 січня 1922 року прийняв постанову «Про незастосування до неповнолітніх арешту як міри дисциплінарної та адміністративної відповідальності» (далі - Постанова), де зазначалося, що арешт до неповнолітніх міг застосовуватися за вчинення кримінального правопорушення лише у виключних випадках. За вчинення дисциплінарного чи адміністративного правопорушення застосовувати арешт як міру запобіжного заходу заборонялося, при цьому застосовувався альтернативний захід - стягнення. Неповнолітні, які перебували у місцях позбавлення волі за вчинення адміністративного чи дисциплінарного правопорушення, після введення в законну дію Постанови одразу ж звільнялися.

Узагалі питання арешту як запобіжного заходу стало дуже гостро, оскільки слідчі та судові органи здебільшого обирали даний запобіжний захід, і станом на 1922 рік кількість заарештованих обвинувачених становила 75% від загальної кількості, що певним чином суперечило та порушувало норму ст. 151 «Інструкції для народних слідчих» та призводило до переповнення місць в установах тимчасового затримання та, знову ж таки, суперечило самому принципу кримінально-судової політики.

У зв'язку із проведенням змін у радянському законодавстві, 13 вересня 1922р. ВУЦВК було прийнято постанову, згідно з якою з 20 вересня 1922 р. на всій території Української Радянської Соціалістичної Республіки вводився в дію

Кримінально-процесуальний кодекс (далі – КПК) [145 с. 5]. Дванадцятий розділ даного кодексу було відведено під запобіжні заходи і передбачалося, що від кожної особи, притягнутої в якості обвинуваченого, слідчий відбирає підписку про явку з обов'язком повідомляти про зміну місця проживання (ст. 146). Крім того, слідчий може застосувати до обвинуваченого запобіжні заходи (ст. 147), а саме: 1) підписка про невиїзд; 2) порука особиста і майнова; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) взяття під варту. Проте даний КПК УРСР не містив у своєму змісті окремої глави, яка стосувалася б процесуальних особливостей розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, та, відповідно, не поділяла систему запобіжних заходів. Тобто види запобіжних заходів, які застосовувалися до дорослих обвинувачених, відносилися і до заходів примусу, які застосовувалися до неповнолітніх злочинців, не виокремлюючи підстав та способів застосування до даної категорії осіб. Тому застосування до неповнолітнього одного із видів запобіжного заходу було чисто суб'єктивною дією, тобто на розсуд уповноваженої особи.

У 1924 р. Постановою ЦВК СРСР були затверджені Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, які не містили у своєму змісті переліку запобіжних заходів, проте і не скасовували їх переліку, який містився в КПК РРФСР 1923 року.

У подальшому на 2-й сесії ВУЦВК у 1927 р. було прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР (далі – КПК УРСР), у якому перелік запобіжних заходів було доповнено новим заходом, не пов'язаним із позбавленням волі, - поручительство професійних та інших громадських організацій [154 с. 118]. У зв'язку із цим перелік запобіжних заходів набув такого вигляду (ст. 142 КПК УРСР): 1) підписка про невиїзд; 2) порука особиста і майнова; 3) порука професійних та інших громадських організацій; 4) застава; 5) домашній арешт; 6) тримання під вартою.

У КПК УРСР 1927 року також допускалося застосування запобіжного заходу до підозрюваної особи, але, на відміну від закону 1922 року, термін пред'явлення обвинувачення в цьому разі зменшився з 14 до 10 діб. При неможливості

пред'явлення обвинувачення в зазначений термін запобіжний захід обов'язково скасовувався [146 с.62].

Оскільки в нормах КПК 1922, 1927 р.р., не було окремої глави та порядку проведення слідства щодо неповнолітніх, а також запобіжні заходи застосовувалися до них за тим самим принципом, що й до дорослих злочинців, то 15 травня 1928 р. Народним комісаріатом освіти разом із Народним комісаріатом юстиції, Народним комісаріатом внутрішніх справ та Народним комісаріатом охорони здоров'я було затверджено Інструкцію районним комісіям у справах неповнолітніх, згідно з якою в районах створювалися вищевказані комісії та закріплювався порядок розгляду справ щодо злочинів, які вчиняли неповнолітні віком до 16 років, склад комісії та ін.

Так, згідно з Інструкцією громадяни могли подати заяву про вчинене щодо них правопорушення неповнолітнім (ми), після чого дана заява реєструвалася і відправлялася у районну комісію у справах неповнолітніх. Якщо було встановлено особу правопорушника, то його перше опитування проводив голова комісії та призначав міру запобіжного заходу.

До запобіжних заходів у районних комісіях у справах неповнолітніх відносилися (ст.13 Інструкції): 1) обов'язок періодичної явки до комісії для відмітки; 2) відповідальний нагляд батьків, опікунів чи інших осіб; 3) направлення до загальних дитячих установ чи до лікарень; в останньому випадку лише за направленням лікаря; 4) направлення в колектор; 5) направлення в реформаторій; 6) направлення в установи примусового виконання робіт («допр») у разі відсутності реформаторію неповнолітніх у віці від 14 років і на строк не більше одного місяця.

Реформаторій – установа позбавлення волі із суворою тюремним режимом, куди під приводом виправлення та перевиховання поміщали, не рідко без чітко визначеного строку, неповнолітніх правопорушників [158 с. 101].

У разі застосування спеціальною Комісією запобіжних заходів, зазначених у п.1 та п.2 ст. 13 Інструкції по справах неповнолітніх, від самого неповнолітнього (п. 1) та від дорослих осіб (п. 2), згідно із встановленою формою, відбиралося

письмове зобов'язання. Запобіжний захід у вигляді поміщення неповнолітнього в колектор (п. 4) обирався у виключних випадках і лише після дозволу лікаря. Здебільшого туди потрапляли неповнолітні без постійного місця проживання, безпритульні, соціально запущені неповнолітні, яких неможливо було надалі залишати в сім'ї або коли батьки неповнолітнього не здатні здійснювати необхідний виховний та позитивний вплив на нього. Також до неповнолітніх правопорушників-рецидивістів, котрі постійно втікали із установ райкомісії та продовжували свою злочинну діяльність, вчиняючи нові тяжкі злочини, у виключних випадках застосовувалися і такі запобіжні заходи, як поміщення до реформаторію та до установи примусового виконання робіт (п. 5).

При призначенні міри профілактичного запобіжного заходу Голова комісії, а в разі його відсутності член районної комісії – районний суддя або районний лікар, повинен був брати до уваги: а) вік неповнолітнього; б) особливості характеру неповнолітнього; в) поведінку неповнолітнього у комісії під час його примусового приводу; г) повторність правопорушення; д) роль, яку безпосередньо виконував сам неповнолітній під час вчинення злочину групою чи більше осіб (був він ініціатором, виконавцем чи ін.); е) дані про умови проживання неповнолітнього, склад сім'ї, соціальне становище та спосіб життя; є) результати медичного огляду.

Після обрання запобіжного заходу та проведення першочергового опитування неповнолітнього до справи прикріплювалася офіційна довідка про вік правопорушника, а в разі її відсутності вік неповнолітнього встановлював лікар, після чого зібрані матеріали реєструвалися у спеціальному алфавітному реєстрі та через комісію направлялися до Голови районної комісії у справах дітей, котрий в подальшому розподіляв отримані матеріали між обслідниками-вихователями. У свою чергу обслідники-вихователі встановлювали причину вчинення неповнолітнім правопорушення. Обслідниками-вихователями збиралася повна база характеристики неповнолітнього, яка давала змогу правильно охарактеризувати особу злочинця, щоб в подальшому правильно застосувати покарання та встановити, чи ефективно застосована міра запобіжного заходу, яка

перед тим була запропонована Головою районної комісії у справах неповнолітніх. У разі встановлення обслідником-вихователем, що обрана міра запобіжного заходу є неефективною чи неправильною по відношенню до даного неповнолітнього, він повідомляє про це Голові з метою зміни запобіжного заходу на більш суворий чи, навпаки, на більш м'який, зазначаючи свої доводи у протоколі.

19 березня 1928 року, згідно ст. 278 Кодексу законів про громадську освіту УРСР, Народним комісаріатом освіти було прийнято Постанову, яка закріплювала «Інструкцію про відповідальний та опікунський нагляд над неповнолітніми». Згідно з даною постановою, комісія у справах неповнолітніх мала право застосовувати до неповнолітніх правопорушників одночасно два запобіжних заходи у вигляді відповідального та опікунського нагляду. Відповідальний та опікунський нагляди мали за мету виправлення неповнолітнього правопорушника за рахунок покращення умов його проживання та життя в цілому, викорінення тих несприятливих моментів, які негативно впливали на поведінку неповнолітнього, при цьому не порушуючи його повсякденного способу життя.

Відповідальний нагляд доручався батькам, родичам та іншим особам, установам та організаціям. Даний вид запобіжного заходу призначався в тому випадку, коли неповнолітній: 1) «не дуже зіпсований» і не потребує будь-яких спеціальних заходів, а лише нагляд; 2) проживає у соціально сталій родині та батьки неповнолітнього чи особи, які виконують дану роль, заслуговують на довіру, і по рішенню комісії, вони в повному обсязі можуть виховувати неповнолітнього.

Відповідальний нагляд полягав у тому, що особи, які здійснюють дану функцію над неповнолітнім, зобов'язані здійснювати ретельний нагляд за ним, організовуючи його життя за вказівками, наданими комісією. У свою чергу, остання зобов'язана точно вказати, що саме необхідно заборонити неповнолітньому, а що дозволити і які саме дії можна вчиняти.

Опікунський нагляд, згідно з Інструкцією, доручався обсліднику-вихователю із комісії або ж іншій сторонній особі. Якщо ж опікунський нагляд над

неповнолітнім правопорушником покладался на сторонню особу, то остання повинна була відповідати наступним критеріям: 1) бути суспільно розвинутою і не молодшою ніж 20 років; 2) не бути позбавленою виборчого права; 3) не мати ворожих стосунків із неповнолітнім та його сім'єю.

Опікунський нагляд призначався у тих випадках, коли батьки неповнолітнього підозрюваного, в силу свого характеру, не могли нормальним чином вплинути на виховання останнього, і тому комісія була зобов'язана допомогти такій родині не лише керівними вказівками, як при відповідальному нагляді, але й безпосереднім втручанням обслідики-вихователя або ж особи, на яку був покладений опікунський нагляд, у справі виховання неповнолітнього.

Опікунський нагляд полягав у тому, що обслідики-вихователь або ж особа, на яку покладено обов'язки опікунського нагляду, беруть на себе функції вихователя і безпосередньо вмішуються в життя неповнолітнього, встановлюючи йому режим дня, піклуються про те, щоб неповнолітній мав відповідне заняття, налагоджують його стосунки з батьками, допомагають родичам неповнолітнього стосовно виховання, а також несуть повну відповідальність за його поведінку.

25 березня 1931 року Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет спільно із Союзом Народних Комісарів затвердили Постанову «Про комісії у справах неповнолітніх», згідно із якою внесли зміни до 6 Глави 4 частини II книги Кодексу законів про народну освіту УРСР. Внесенні зміни стосувалися і запобіжних заходів, які застосовувалися до неповнолітніх. Тож, згідно із ст. 275³ Кодексу, районні і міські комісії у справах неповнолітніх мали право застосовувати до неповнолітніх правопорушників такі види профілактичних запобіжних заходів, як: 1) навіювання; 2) віддача під відповідальний нагляд батькам, родичам чи іншим особам, організаціям і установам; 3) віддача під опікунський нагляд обслідики; 4) влаштування на роботу; 5) примусове лікування; 6) поміщення в спеціальні установи для перевиховання (колектори, колонії, реформаторії).

09 квітня 1935 року Постановою Центрального Виконавчого Комітету спільно із Союзом Народних Комісарів було внесено зміни до діючого на той час

КПК УРСР (1927 р.). Кодекс було доповнено ст. 199, в якій було чітко прописано, що у реформаторії як запобіжний захід можуть поміщатися неповнолітні віком до 18 років. Це говорить про те, що законодавець почав робити перші кроки у виділенні неповнолітнього в окрему категорію суб'єктів кримінального судочинства. Оскільки до внесення змін Кодекс не містив у собі ні поняття «неповнолітній», ні окремого розділу щодо проведення розслідування щодо даної категорії осіб, усе це охоплювалося Інструкціями комісії у справах неповнолітніх.

У подальшому і до 1958 р. система запобіжних заходів залишалася незмінно складною та неузгодженою по відношенню до неповнолітніх. Ще одним важливим документом, який діяв на території України до нового КПК 1960 р., були «Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік», прийняті в грудні 1958 року. Основи передбачали наступні запобіжні заходи: підписка про невиїзд, особиста порука або порука громадської організації, взяття під варту. При цьому ст. 33 Основ передбачала, що запобіжними можуть бути і інші заходи, які передбачені законодавством союзних республік [123 с. 298-299].

С. В. Пастушенко [97 с. 16] у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що КПК СР, окрім запобіжних заходів, визначених в Основах, передбачав також наступні: застава; нагляд командування за військовослужбовцем; віддання неповнолітніх під нагляд батьків, опікунів, піклувальників; віддання неповнолітніх під нагляд адміністрації дитячих установ закритого типу. Таким чином, був скасований домашній арешт і додані заходи примусу щодо неповнолітніх.

Прийнятий у 1960 році Кримінально-процесуальний кодекс УРСР [144 с.155], містив у собі Главу 6 «Запобіжні заходи», яка передбачала свою систему запобіжних заходів і в якій містилися такі види заходів (ст. 89 КПК), як: 1) підписка про невиїзд; 2) особиста порука або порука громадської організації; 3) порука громадської організації або трудового колективу; 3-1) застава (за санкцією прокурора або ж за визначенням судді), 4) взяття під варту; 5) нагляд командування військової частини. А пізніше, тобто у зв'язку із прийнятими

змiнами та доповненнями до вищевказаного КПК, з 21 травня 2001 р. до системи запобiжних заходiв було приєднано такий вид заходу, як затримання пiдозрюваного, яке вважалося тимчасовим запобiжним заходом (ч. 2 ст. 149 КПК України).

Оскiльки система запобiжних заходiв пройшла шлях розвитку та оновилася, питання провадження справ щодо неповнолiтнiх залишалося незмiнно складним та невирiшеним. У КПК 1960 р. Глава 32 була присвячена неповнолiтнiм, де згiдно iз ст. 394 до неповнолiтнiх пiдозрюваних (обвинувачених), крiм загальних запобiжних заходiв, застосовувався спецiальний запобiжний захiд – передання пiд нагляд батькiв, опiкунiв, пiклувальникiв або адмiнiстрацiї дитячої установи. Про застосування щодо неповнолiтнього запобiжного заходу в обов'язковому порядку повинен був бути повiдомлений його законний представник.

При застосуваннi до неповнолiтнього пiдозрюваного, обвинуваченого запобiжного заходу у виглядi вiддання неповнолiтнього пiд нагляд батькам, опiкунам, пiклувальникам, а до неповнолiтнiх, якi утримуються у закритих дитячих установах, – вiддання пiд нагляд адмiнiстрацiї даної установи, на останнiх покладалися обов'язки, виконання яких було обов'язковим. У разi невиконання поручителем своїх обов'язкiв, на останнього накладалося грошове стягнення в розмiрi до 100 рублiв, або ж застосовувалися громадські роботи. Комплекс даних заходiв давав можливiсть проводити iз неповнолiтнiм пiдозрюваним (обвинуваченим) необхiдну виховну роботу, забезпечувати реальний контроль за його поведiнкою, за тим, як вiн проводить свiй вiльний час, за явками по викликах у полiцiю та попередити шкiдливий вплив. Зазначенi запобiжнi заходи могли застосовуватися до неповнолiтнього як за особистим проханням батькiв, опiкунiв чи пiклувальникiв останнього, адмiнiстрацiї закритої дитячої установи, так i за iнiцiативою слiдчого, прокурора, суду [144 с. 585].

До того, як застосувати до неповнолiтнього обвинуваченого (пiдозрюваного) запобiжного заходу у виглядi передання пiд нагляд батькiв, опiкунiв, пiклувальникiв, потрiбно зiбрати iнформацiю про моральну сторону даних осiб та данi щодо їхнього вiдношення до процесу виховання та виконання покладених на

них обов'язків. Також повинно бути встановлено, чи мають вони можливість в силу стану свого здоров'я, характеру роботи і т.п. реально здійснювати нагляд за неповнолітнім.

Порушенням взятих на себе зобов'язань законним представником неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, вважається наявність однієї із таких підстав, як: 1) неявка неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до органів розслідування без поважних на те причин; 2) незаконний вплив на іншого обвинуваченого, свідків, потерпілих або ж спроба вчинення будь-яких інших незаконних перешкод для продовження нормального розслідування справи; 3) вчинення спроби переховуватися від слідства та суду та продовжувати свою злочинну діяльність.

Після того, як було виявлено порушення у виконанні запобіжного заходу, орган, який проводив дізнання, слідчий або ж прокурор склали про це протокол, який прикріплювався до матеріалів кримінальної справи, а суд зазначав про це у протоколі судового засідання. Після чого у відповідні громадські організації за місцем роботи чи проживання особи, яка взяла на себе обов'язки виконання нагляду за неповнолітнім, направляється лист з проханням застосувати до даної особи заходи громадського характеру та повідомити органи про їх виконання.

Що ж стосується запобіжного заходу у вигляді взяття під варту неповнолітнього, то у кримінальному процесуальному законі 1960 р. він був передбачений нормою ст. 393 Кодексу [144 с. 583]. Дана стаття передбачала, що затримання та взяття під варту як запобіжний захід можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у виняткових випадках, коли це викликається тяжкістю злочину, у вчиненні якого він обвинувачується, при наявності підстав і в порядку, передбаченому в нормах КПК УРСР 1960 р. взяття неповнолітнього під варту вважалось законним у тому випадку, якщо за сукупністю обставин, що характеризують діяння, умови життя і виховання, оточення, особу неповнолітнього, його ставлення до вчиненого і подальшу поведінку, арешт видається єдиним можливим за таких умов заходом. Вирішити питання про

застосування даного запобіжного заходу міг лише суддя. Постанова судді могла бути оскаржена в апеляційному порядку [58 с. 538].

У постанові про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту неповнолітнього вказувалися додаткові дані, які були необхідні для захисту прав і законних інтересів неповнолітнього – день і місяць його народження, з ким він проживає, хто його утримує, де працює чи навчається, а також обставини, які впливають на обов'язковість застосування саме цього запобіжного заходу. Такі ж дані із посиланням на їх джерело повинні бути вказані і в протоколі про затримання неповнолітнього. Прокурор в обов'язковому порядку перед вирішенням питання про застосування до неповнолітнього запобіжного заходу у вигляді взяття під варту повинен самостійно допитати неповнолітнього (п. 9 ст.393 КПК УРСР).

Тож, проаналізувавши норми статей КПК УРСР 1960 року, можемо зробити висновок про те, що законодавець приділив значну увагу неповнолітнім. У час, коли Україна стала незалежною державою, Кримінально-процесуальний кодекс не втратив своєї чинності, та особливих змін, що стосуються саме запобіжних заходів щодо неповнолітніх правопорушників, у своєму змісті не містив.

Тож норма ст.149 КПК УРСР 1960 року містила таку систему запобіжних заходів: 1) підписка про невиїзд; 2) особиста порука; 3) порука громадської організації або трудового колективу; 4) взяття під варту; 5) нагляд командування військової частини; 6) поміщення до дитячої установи або віддання під нагляд батьків, опікунів або піклувальників [71 с.179].

У 1971 р. такий запобіжний захід, як «поміщення до дитячої установи або віддання під нагляд батьків, опікунів або піклувальників», був вилучений із ст.149 КПК УРСР [71] і „перенесений” до норми ст. 436 КПК УРСР [67 с.563]. Також саме у 1971р. КПК УРСР було доповнено Главою 36, у якій систематизовано норми щодо особливостей провадження у справах неповнолітніх. Проте не було передбачено правове регулювання питання про застосування судами примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння, до віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Примусові заходи

виховного характеру до неповнолітніх у зазначених випадках застосовували не суди, а позасудові органи – комісії у справах неповнолітніх.

Законодавство України визначило неповнолітніх як осіб, які не досягли 18 років. Виділення таких осіб в окрему категорію було викликано насамперед прагненням українського законодавства передбачити для даних осіб додаткові в порівнянні з дорослими права й гарантії захисту їхніх інтересів. Необхідність надання неповнолітнім додаткових прав та гарантій викликана була і тим, що дані особи відносяться до найбільш «вразливої» категорії осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, оскільки внаслідок свого фізичного, розумового та психологічного розвитку не можуть самостійно повною мірою захистити свої інтереси та користуватися всіма правами, наданими їм законом. Такі особливості знайшли своє відображення як у національному законодавстві, так і в міжнародно-правових актах [66 с. 770]. Такий напрямок української кримінально-правової політики був визначений Концепцією Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 роки», затвердженою розпорядженням КМУ України від 22.04.2006 р. №226-р. [55 с.70].

29 листопада 1985 року Україною було підписано договір, згідно з яким вона взяла на себе обов'язок виконувати Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) [20 с. 20]. Потрібно також зазначити, що основні цілі застосування Пекінських правил спрямовані на надання максимального сприяння забезпеченню благополуччя неповнолітніх, що звело б до мінімуму необхідність втручання з боку системи правосуддя і зменшило б шкоду, яка може бути заподіяна таким втручанням. Заходи, які проводяться з метою попередження вчинення правопорушень неповнолітніми, та їх ефективність є головним змістом політики, спрямованої на усунення необхідності застосування Правил.

Правосуддя щодо неповнолітніх має бути складовою процесу національного розвитку кожної країни. Відповідно до ст. 9 Конституції, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є

частиною національного законодавства України. В одному із важливих міжнародних документів — Конвенції про права дитини, прийнятій 44-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1989 р. і ратифікованій Верховною Радою України 27 лютого 1991 р. (далі — Конвенція), міститься гуманне положення щодо застосування до неповнолітнього міри запобіжного заходу. Відповідно до ст. 37 Конвенції «арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно з законом та використовується лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу». У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. (ст.9 Пакту) та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст.5 Конвенції) зазначають про необхідність застосування щодо неповнолітніх особливих правил, які відповідають їхньому віку і правовому статусу.

Оскільки сам Кодекс кардинально не змінився, із КПК УРСР став КПК України, певні особливості все-таки з'явилися. Глава, яка була присвячена справам неповнолітніх, із 32-ї стала 36, проте свою назву не змінила, залишившись «Особливості провадження у справах неповнолітніх». Провадження досудового слідства у справах про злочини неповнолітніх здійснювалося за загальними правилами провадження досудового слідства у всіх кримінальних справах з урахуванням особливостей, передбачених законодавством при провадженні у справах неповнолітніх. До неповнолітніх, які до моменту вчинення ними суспільно-небезпечного діяння досягли віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності, кримінально-процесуальним законодавством допускалося застосування усіх запобіжних заходів, які були передбачені ст. 149 КПК України, окрім передання під нагляд командування військової частини, оскільки через свій вік неповнолітній не міг бути військовослужбовцем.

У 1996 році до системи запобіжних заходів було внесено запобіжний захід заставу [110], а також в КПК тимчасовим запобіжним заходом визнано затримання підозрюваного [69], яке визнавалося до цього слідчою дією. Ряд учених довгий проміжок часу не могли сприймати «затримання» як запобіжний захід, так як відносили його виключно до системи слідчих дій. [41 с. 15].

Розглядаючи питання реформування кримінальної юстиції, варто зазначити і про зміни, які були внесені у КПК України 21 червня 2001 року, а саме про новий порядок обрання щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. А зміни стосувалися саме суб'єкта обрання щодо підозрюваного, обвинуваченого даного запобіжного заходу, тобто раніше цим правом був наділений прокурор, а після змін ця компетенція належала виключно суддям. Як зазначає М. І. Карпенко, у зв'язку із початком прийняття подібного роду змін у законодавстві, можна констатувати, що питання ефективного забезпечення дотримання права кожної людини на свободу та особисту недоторканність в кримінальному судочинстві почалось реалізовуватися ще в 2001 році [47 с. 101], адже, відповідно до ст. 29 Конституції України [54 с. 11], ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Норми глави 38 нового та нині чинного КПК України «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх» передбачають підвищення захищеності прав неповнолітніх у кримінальному судочинстві та є елементами так званої «ювенальної юстиції» чи «ювенального правосуддя» (juvenile justice - правосуддя щодо неповнолітніх). До системи ювенальної юстиції в міжнародному праві відносять мережу установ та організацій, які спільно працюють з неповнолітніми правопорушниками, діяльність яких здійснюється на основі положень законів і процесуальних норм, які регламентують поведження з неповнолітніми.

Законодавець, запровадивши нову систему запобіжних заходів, «відмовився» від підписки про невиїзд, поруки громадської організації або трудового колективу, нагляду командування військової частини. І тепер запобіжними заходами, які передбачені у ст. 176 КПК України, є: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою, які, згідно з нормами нового КПК України, можуть застосовуватися і до неповнолітніх правопорушників. Окрім цього, КПК України забезпечує можливість застосування альтернативних запобіжних заходів до неповнолітніх,

тобто, згідно із ст. 493 КПК України, в якості запобіжного заходу до неповнолітнього можуть також застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до тих, які виховуються в дитячій установі – передання під нагляд адміністрації цієї установи. Тимчасовим запобіжним заходом залишено затримання особи, яке, як і раніше, не може перевищувати сімдесяти двох годин з моменту затримання [62 с. 69]. Інновацією нового КПК України стало запровадження не менш важливого учасника кримінального провадження, який безпосередньо стосується процесу застосування запобіжних заходів як до дорослих, так і до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених – слідчого судді. Саме на нього покладено здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та законних інтересів осіб у кримінальному провадженні під час здійснення досудового розслідування, компетенція в частині вирішення питання про обрання усіх передбачених КПК України запобіжних заходів перейшла виключно до нього [47 с. 103].

Отже, зробивши невеликий екскурс процесу історичного розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх в частині застосування запобіжних заходів на території України, можна визначити такі його етапи:

- *перший*: з XIII ст. по 1742 р. – характеризується появою перших згадок про запобіжні заходи, найпоширенішим з яких була порука та прийняття Судебників 1497 та 1550 рр., в часи яких діяв новий запобіжний захід - віддача за пристава. Справи про злочини, вчинені неповнолітніми, розглядав суд духовенства. Даний період відзначається частими проявами жорстокого поводження з дітьми, які вчинили правопорушення, з боку державних органів, які здійснювали кримінальне судочинство. Рівень захисту прав дітей був помітно низьким;

- *другий*: з 1742 по 1864 рр. У даний період був прийнятий Указ «Про вік кримінальної відповідальності», Звід законів та Указ «Про Заснування судових слідчих». За період дії зазначених актів було визначено вік настання кримінальної відповідальності та становлення заходів процесуального примусу як окремого інституту кримінального судочинства із чітко визначеною системою запобіжних заходів, яка включала в себе: 1) тримання під вартою та при поліції; 2) домашній

арешт; 3) поліцейський нагляд; 4) віддання на поруки. У Зводі законів неповнолітні відносилися до окремої категорії суб'єктів кримінального судочинства, відносно яких найчастіше застосовувалися найбільш м'які запобіжні заходи, а саме поліцейський нагляд та домашній арешт. Малолітніх осіб віком від 10 до 14 років, які вчинили кримінальне правопорушення, без втручання суду віддавали батькам чи іншим родичам для перевиховання;

- *третій*: з 1864 по 1917 рр. – характеризується появою Статуту кримінального судочинства (ділі - Статут), який містив у своєму змісті вдосконалену та доповнену систему запобіжних заходів. Згідно зі Статутом, неповнолітніх у віці до 14 років заборонялося утримувати під вартою, оскільки особи віком від 10 до 14 років вважалися частково осудними. До неповнолітніх віком від 14 до 17 років застосовувалися запобіжні заходи із загальної системи кримінального судочинства, а у випадку застосування заходу, який обмежував свободу пересування (тримання під вартою), неповнолітнього поміщували до спеціальних дитячих установ закритого типу із суворим режимом, де їхнім перевихованням займалися відповідні фахівці, також таких осіб могли поміщати до притулків або в монастирі їх віросповідання. Термін застосування такого запобіжного заходу законодавчо визначеним не був і не враховувався до терміну відбування покарання. Одним із найпоширеніших запобіжним заходом, який застосовувався до неповнолітніх, було передання під нагляд поліції.

- *четвертий*: з 1917 по 1961 рр. – період, в якому кримінальний процес зазнає докорінних змін. До системи запобіжних заходів було включено захід, який застосовувався виключно до неповнолітніх, а саме передання під нагляд. Було прийнято Декрет «Про відповідальність неповнолітніх», який регулював особливості розгляду справ про злочини неповнолітніх, відповідно до якого створювалися спеціальні комісії у справах дітей, які здійснювали профілактичну та виховну функцію з неповнолітніми особами, які вчинили правопорушення. Для здійснення функції запобіжного заходу в якості альтернативи тримання під вартою неповнолітніх поміщали у реформаторії, де, з метою превенції та

ресоціалізації останніх, ними займалися відповідні спеціалісти. Також даний період характеризується прийняттям КПК (1922, 1927 та 1960 рр.);

- *п'ятий*: з 1961 по 2012 рр. У даний період був чинним КПК УРСР (1960 р.), який містив у своєму змісті правові норми, які закріплювали особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх, та порядок застосування запобіжних заходів. Відповідно затримання та тримання під вартою застосовувалися до неповнолітніх у виняткових випадках, а спеціальним запобіжним заходом було віддання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи;

- *шостий*: з 2012 і дотепер. Указаний період передбачає розроблення та прийняття Кримінального процесуального кодексу України, яким передбачено запобіжні заходи, визначено порядок їх застосування щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, формується практичний досвід його застосування.

1.2. Правова природа та класифікація запобіжних заходів у кримінальному судочинстві України

Основні завдання кримінального судочинства неможливо ефективно та повноцінно розв'язати без примусових заходів впливу, які становлять певне обмеження прав і свобод людини і громадянина. Для досягнення цих завдань законодавець покладає на суб'єкти кримінального провадження певні обов'язки та визначає їхні права. Втім, завдання кримінального судочинства не завжди збігаються з інтересами всіх сторін провадження, у зв'язку із чим суб'єкти кримінального провадження не завжди добровільно виконують покладені на них законом процесуальні обов'язки. Не є виключенням і такий суб'єкт кримінального провадження, як неповнолітні, злочинність серед яких з кожним роком все збільшується.

Заходи забезпечення кримінального провадження, в систему яких входять і запобіжні заходи, являються заходами впливу з боку державних органів або посадових осіб на поведінку суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, що

направленні на забезпечення виконання процесуальних обов'язків, якщо вони не виконуються добровільно, або на попередження небажаних, з точки зору права, дій з метою забезпечення нормального руху кримінального судочинства [57 с.163].

У навчальному посібнику «Заходи забезпечення кримінального провадження» сучасні науковці-процесуалісти О.В. Авраменко, Р.І. Благута та А.Я. Хитра теж підтверджують думку І. Л. Петрухіна, зазначаючи, що в державі головним заходом забезпечення належної поведінки громадян є переконання. Заходи примусу застосовуються, як правило, в тих випадках, коли метод переконання є недостатнім для виконання покладених обов'язків на особу [1 с. 5].

Такої ж думки дотримується і В.Н. Батюк, який пояснює, що хоч переконання має неабияке значення у державі, примусові заходи все ж таки виконують значну роль у сфері боротьби зі злочинністю. Вимоги органів розслідування, які спрямовані у провадженні кримінальних справ до посадових осіб і громадян, в основному виконуються добровільно. Однак у низці випадків виконання ухвалених рішень у справі забезпечується примусом з боку держави [7 с. 5].

У своєму науковому дослідженні [53] Г.К. Кожевніков висвітлив досить цікаву, на наш погляд, наукову проблему, однозначного вирішення якої не існує й до сьогодні, та в науковій літературі з даного питання висловлюються різні думки, а саме питання того, чи заходи забезпечення кримінального провадження та заходи кримінально - процесуального примусу є тотожними поняттями. Для вирішення даної проблеми Г. К. Кожевніков пропонує звернутися до результатів аналізу визначення примусових заходів у кримінальному судочинстві [53 с. 68].

Передусім зазначимо, що можливість застосування заходів кримінально-процесуального примусу була передбачена відповідними нормами КПК України 1960 року, а заходів забезпечення кримінального провадження передбачена відповідним розділом нині чинного КПК України 2012 року.

У своїй науковій праці В.М. Корнуков розглядає кримінально-процесуальний примус як сукупність усіх заходів примусового впливу, передбачених нормами

кримінально-процесуального права, які покликані забезпечити виконання обов'язків учасниками процесу під час розслідування і судового розгляду кримінальних справ, а також належне виконання завдань кримінального судочинства [56 с. 7].

На думку А.Н. Ахпанова, кримінально-процесуальний примус – це метод кримінально-процесуального регулювання, який виражається в закріплених нормами закону специфічних методах впливу на учасників процесу, направлений на безперешкодне досягнення цілей і завдань кримінального судочинства [4 с. 8].

На думку З.З. Зінатуліна, кримінально-процесуальний примус – це метод державного впливу, що проявляється у правових обмеженнях особистісного, майнового та організаційного характеру учасників кримінально-процесуальної діяльності [42 с. 23].

В.В. Рожнова вважає, що заходи процесуального примусу – це передбаченні кримінально-процесуальним законом процесуальні засоби державно-правового примусу, які застосовуються уповноваженими на те органами (посадовими особами), що ведуть процес, у чітко визначеному законом порядку щодо осіб, які залучаються до кримінально-процесуальної діяльності, для попередження і припинення їх неправомірних дій, виявлення і закріплення доказів, з метою успішного вирішення завдань кримінального судочинства [116 с. 11].

Такі вчені, як В.М. Махов і М.О. Пешков, до заходів кримінально-процесуального примусу відносять, по-перше, запобіжні заходи, які застосовуються слідчим, прокурором у межах власних повноважень або судом за наявності достатніх підстав вважати, що обвинувачений буде переховуватися від досудового слідства чи суду чи перешкоджати об'єктивному розслідуванню та судовому розгляду справи, або буде продовжувати займатися злочинною діяльністю, а також для забезпечення виконання вироку; а також до інших заходів процесуального примусу, які застосовуються слідчим, прокурором, судом з метою забезпечення передбаченого КПК України порядку розслідування і судового розгляду в кримінальних справах, В.М. Махов і М.О. Пешков відносять такі слідчі дії, як виїмка, обшук, арешт поштово-телеграфної кореспонденції та її виїмка,

освідування, отримання зразків для порівняльного дослідження, тримання в медичному закладі для проведення стаціонарної експертизи [119 с. 20].

Деякі вчені, наприклад, Ф.С. Іванов, Б.І. Літкевич, М.Я. Сазонов, до заходів кримінально-процесуального примусу відносять також застосування зброї щодо особи, яка вчинила злочин; інші до заходів кримінально-процесуального примусу зараховували обшук, виїмку, освідування та інші слідчі дії, які можуть і не супроводжуватися застосуванням примусу, факт притягнення особи до кримінальної відповідальності та слідчий огляд, виклик для дачі показань свідка і для дачі висновку експертом [1 с. 5].

Ми повністю погоджуємося і підтримуємо думку таких авторів, як О.В. Авраменко, Р.І. Благута, А.Я. Хитра, які вважають, що заходи кримінально-процесуального примусу – це передбачені кримінально-процесуальним законом заходи примусового характеру, які застосовуються тільки уповноваженими на те посадовими особами та державними органами до підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, а також і до інших осіб, які беруть участь у процесі, з метою недопущення дійсних і можливих перешкод, які виникають і не дають змоги реалізувати завдання кримінального судочинства. Дані автори стверджують, що для того, щоб визначити систему заходів кримінально-процесуального примусу, необхідно дослідити їх правову природу. Правова природа заходів кримінально-процесуального примусу визначається підставами їх застосування. Кожен із заходів кримінально-процесуального примусу має мету, але спільним для них є забезпечення виконання завдань кримінального судочинства. Відповідно, ці завдання можуть бути виконані за умов належної поведінки суб'єктів кримінального судочинства. Отже, спільною підставою для застосування більшості заходів кримінально-процесуального примусу буде невиконання або неналежне виконання обов'язків деякими суб'єктами кримінального процесу, тобто вчинення ними кримінально-процесуального правопорушення [1 с. 6-7].

Проте потрібно зазначити, що наявність невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків суб'єктами кримінального судочинства не завжди обов'язкова для застосування заходів кримінально-процесуального примусу.

Адже фактичні дані, які виступають підставами для застосування цих заходів, можуть вказувати не лише на можливість вчинення порушення, але й на необхідність запобігання правопорушенню для забезпечення нормального здійснення кримінального судочинства. Наприклад, для застосування заходу процесуального примусу у вигляді поміщення в медичний заклад не потрібна наявність факту вчинення кримінально-процесуального правопорушення, адже його застосування відбувається за умов виникнення під час кримінального провадження встановлених законом фактичних обставин, які не залежать від поведінки особи, права й інтереси якої ними обмежуються.

А тому, підводячи підсумок, ми вважаємо, що заходи забезпечення кримінального провадження є одним із видів кримінально-процесуального примусу і не можуть ототожнюватися. До заходів кримінального примусу ми також можемо віднести окремі слідчі (розшукові) дії.

Запобіжні заходи є складовою частиною заходів забезпечення кримінального провадження, які застосовуються тільки щодо підозрюваного і обвинуваченого. Вони є найбільш суворим видом кримінально-процесуального примусу і застосовуються для забезпечення успішного здійснення досудового провадження та судового розгляду кримінальних правопорушень. Запобіжні заходи відрізняються від інших заходів забезпечення кримінального провадження своїм призначенням і метою застосування кожного з них, які визначені у ст. 176 КПК України.

У нині чинному КПК України [63] поняття запобіжних заходів не сформульовано, хоча сам термін «запобіжні заходи» зустрічається в даному КПК України безліч разів. Поняття «запобіжних заходів» не було розкрито і в КПК України 1960 року [68]. Не визначено це поняття й у КПК Російської Федерації [143]. В Модельному КПК у ст. 166 зазначено, що запобіжними заходами є примусові заходи, що застосовуються до підозрюваного та обвинуваченого для попередження їх неналежної поведінки в ході провадження у кримінальній справі та забезпечення виконання вироку [84]. В КПК Республіки Білорусь у ст.116 дається аналогічне визначення поняття запобіжних заходів з різницею лише в

тому, що запобіжні заходи застосовуються для запобігання вчинення підозрюваним та обвинуваченим суспільно небезпечних діянь, передбачених кримінальним законом, або діянь, що перешкоджають провадженню в кримінальній справі [139]. У КПК Республіки Молдова у ст.175 дається таке ж, як і аналізовані вище, поняття запобіжних заходів з тією відмінністю, що запобіжні заходи застосовуються не лише до підозрюваного і обвинуваченого, але й до підсудного для запобігання вчинення ними визначених негативних дій у ході кримінального судочинства або при забезпеченні виконання вироку [141]. Таким чином, різниця в законодавчій регламентації проаналізованих понять запобіжних заходів полягає, по-суті, лише в незначно різному визначенні мети їх застосування, на характеристиці якої ми зупинимося у наступному розділі.

Критерієм належності примусового заходу до запобіжних є об'єктивна раціональність застосування примусового заходу з превентивною метою, що спроможне при цьому передбаченими в законі заборонами забезпечити досягнення хоча б однієї з цілей застосування запобіжних заходів [41 с. 9].

Питання запобіжних заходів у кримінальному процесі розроблялось ще за радянських часів і постійно доповнювалось з метою покращення здійснення кримінального судочинства [155 с.179].

Такий вид забезпечення кримінального провадження, як запобіжні заходи, в цілому не містить в собі факторів покарання та ставлення держави до особи як до злочинця. Конституційний Суд України поділяє думку про те, що «за правовою природою запобіжні заходи до підозрюваного, обвинуваченого не є кримінальним покаранням» [159 с. 12]. На нашу думку, дане твердження є, безумовно, правильним, оскільки в нормі Основного закону, а саме у ст. 62 Конституції України, зазначено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [54 с. 22], і це говорить про те, що в Україні діє і повинний діяти принцип презумпції невинуватості як правовий гарант демократичної держави. А тому застосування запобіжних заходів ні в якому разі не повинно розцінюватися як покарання, вони

є лише певними обмеженнями особи, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, хоч і застосовуються виключно судом. Запобіжні заходи за своєю правовою природою є примусовими засобами, що застосовуються до особи, коли вона ще не визнана винною у вчиненні злочину, тому ця особливість правової природи запобіжних заходів покладає на органи досудового розслідування, прокурора, слідчого суддю і суди надзвичайну відповідальність за правильне розуміння мети та підстав застосування запобіжного заходу у кожній конкретній ситуації і потребують зваженості при прийнятті рішення з цього питання [82 с. 70].

Як зазначає В.О. Попелюшко, справжній принцип презумпції невинуватості для усіх без винятку, а особливо для слідчого, прокурора та судді, обов'язково є правилом їх поведінки, згідно із яким їм забороняється чинити із обвинуваченим як зі злочинцем до моменту, поки не набере законної сили обвинувальний вирок суду, що означає нормальне взаємовідношення між ними як між людьми рівними; що обвинувачений упродовж усього здійснення кримінально провадження до цього моменту не повинен відповідати за діяння, у вчиненні якого його поки що тільки обвинувачують; що державний (процесуальний) примус під час кримінального провадження може застосовуватися лише у тій мірі і лише настільки, наскільки це необхідно для того (виходячи виключно із його поведінки під час кримінального провадження), щоб він міг постати перед судом [103].

Особливо це стосується неповнолітніх правопорушників, психіка яких є досить нестійкою, і тому кожен «візит» до органу досудового розслідування, прокуратури чи суду – це певним чином випробування. А тому до неповнолітнього повинен бути особливий підхід під час застосування відносно нього запобіжного заходу, та й під час здійснення кримінального провадження взагалі. Як зазначає О.П. Кучинська, «питання про роль та місце запобіжних заходів у кримінальному судочинстві тісно пов'язане із гарантіями захисту особи у кримінальному процесі» [74 с. 17].

Запобіжні заходи, які застосовуються до неповнолітніх, повинні мати забезпечувальний і виховний, але ні в якому разі не каральний характер. Проте, на

думку доктора юридичних наук Л.К. Трунової [137 с. 12], запобіжні заходи в певній мірі містять у своєму змісті елементи карального характеру. А саме тоді, коли підозрюваним, обвинуваченим було порушено або взагалі не виконано покладених на нього запобіжним заходом прав та обов'язків, і даний запобіжний захід був замінений на більш тяжкий, то дана дія розглядається Л.К. Труновою як кримінально-процесуальна відповідальність, яка пов'язана із погіршенням процесуального статусу особи, щодо якої було змінено запобіжний захід. Дане положення підтверджує у своєму дослідженні і вчений В.Т. Очередин [96 с. 70].

Ми погоджуємося з думкою Л.К. Трунової та В.Т. Очередина, оскільки запобіжні заходи в основному виконують превентивну роль та, відповідно до обставин, містять у своєму змісті каральний характер, а тому вважати що жоден із передбачених КПК України запобіжних заходів не відноситься до юридичної відповідальності не можна. Юридична відповідальність - це не лише відповідальність за правопорушення, яке було вчинене в минулому, і яка носить тільки ретроспективний, негативний характер, вона також може виступати у формі реалізації санкцій правових норм, що представляє собою міру обмеження певних прав особи за конкретне правопорушення, та додаткових примусових заходів за вчинене правопорушення. А тому під страхом можливого настання процесуальної відповідальності особи, залучені до сфери кримінального судочинства, зобов'язані належним чином виконувати свої процесуальні обов'язки. Тобто особа, щодо якої було застосовано запобіжний захід, наприклад, у вигляді домашнього арешту, і якій було роз'яснено її права та обов'язки, чітко розуміє, що при порушенні покладених на неї законом обов'язків до неї буде застосовано інший вид запобіжного заходу – більш суворий, тобто тримання під вартою. Таку процесуальну реакцію у кримінальному судочинстві можна назвати кримінально-процесуальною відповідальністю, а тому, на нашу думку, доцільним було б включити до наукового обігу поняття «кримінальної процесуальної відповідальності» в контексті застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні.

Запобіжні заходи є специфічною групою заходів забезпечення кримінального провадження, відповідно, вони містять у собі ті ж самі ознаки, що притаманні заходам забезпечення, а саме: примусовий характер, превентивність, факультативність і наявність строків дії (тобто мають тимчасовий характер), проте, мають і притаманні лише їм ознаки, такі як: 1) чітко визначене коло суб'єктів (підозрюваний, обвинувачений, засуджений), відносно яких можуть бути застосовані запобіжні заходи. Інші заходи забезпечення кримінального провадження можуть застосовуватися й щодо свідка, потерпілого, особи, у володінні якої знаходяться речі і документи, щодо яких винесено рішення про тимчасовий доступ; 2) застосовуються виключно слідчим суддею, судом за наявності підстав, передбачених у ст. 177 КПК України (окрім затримання уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді, суду); 3) характеризуються специфічними підставами та метою застосування (забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам його можливої неправомірної поведінки), визначеними в ст.177 КПК України; 4) мають більший, порівняно з іншими заходами забезпечення кримінального провадження, ступінь примусу, оскільки пов'язані з обмеженням конституційних прав особи на свободу та особисту недоторканність [57 с. 166]; 5) встановлений законом їх перелік є вичерпним.

Отже, приходимо до висновку, що запобіжні заходи не є кримінальним покаранням, проте містять у своєму змісті елементи карального характеру за порушення визначених вимог, які встановлюються при застосуванні відносно підозрюваного, обвинуваченого даних заходів процесуального примусу. Процес заміни більш м'якого запобіжного заходу є більш тяжким, ніж порушення передбачених законом обов'язків підозрюваним, обвинуваченим, ми відносимо до кримінально-процесуальної відповідальності. Дана процесуальна дія не порушує принцип презумпції невинуватості, оскільки особа так і залишається невинною у скоєнні злочину, проте несе відповідне покарання за порушення покладених на неї під час досудового розслідування обов'язків щодо належної поведінки.

У спеціальній літературі існує думка про те, що запобіжні заходи – це процесуальні санкції. Такої ж думки дотримується З.Ф. Коврига, який вважає, що запобіжні заходи застосовуються з метою загородити «здорове» суспільство від небезпечних для нього осіб і для забезпечення успішного здійснення завдань кримінального судочинства [51 с. 66].

Під процесуальними санкціями у юридичній літературі розуміють заходи впливу, що застосовуються до особи в разі порушення умов процесуальної норми та тягнуть за собою певні несприятливі (негативні) наслідки [161 с. 427].

Важко підтримати думку авторів, які вважають, що запобіжні заходи - це заходи державного примусу, які зобов'язують не робити нових злочинів. Обов'язок не вчиняти нових злочинів відноситься до всіх громадян без винятку, незалежно від застосованих щодо них запобіжних заходів. У п. 5 ч. 1 ст. 177 КПК України зазначається, що метою застосування запобіжних заходів є запобігання спробам підозрюваного, обвинуваченого вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується [63 с. 94-95]. Іншими словами, мова йде не про заборону, а про профілактику можливої злочинної поведінки підозрюваного, обвинуваченого.

Розглядаючи питання про правову природу запобіжних заходів, слід вказати на її складний характер. Як загальне правило, запобіжний захід слід визначити як профілактичну міру, спрямовану на забезпечення здійснення нормального кримінального судочинства. Однак не завжди запобіжний захід виступає тільки як профілактична міра. У ряді випадків вони застосовуються як реакція на вже допущене порушення.

Тому складність правової природи запобіжних заходів полягає у тому, що загалом запобіжні заходи не являються заходами юридичної відповідальності (кримінального покарання), проте заходи кримінально-процесуальної відповідальності є наслідками порушення норм кримінального процесуального закону. Якщо заходи примусу вводяться в профілактичному порядку, вони не можуть розглядатися як заходи кримінально-процесуальної відповідальності.

Наприклад, коли до особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, в установленому законом порядку може бути застосовано запобіжний захід у вигляді особистого зобов'язання, це може бути зроблено уповноваженою на те особою через реальну наявність підстав, які передбачені законом. Застосування цього чи будь-якого іншого передбаченого ст. 176 КПК України запобіжного заходу не є заходом кримінально-процесуальної відповідальності, оскільки підозрюваний не порушив жодної норми кримінального процесуального законодавства. Однак, якщо він все ж таки порушить покладені на нього законом обов'язки, запобіжний захід відносно нього може бути змінено в установленому законом порядку на більш тяжкий. У даному випадку запобіжний захід застосовується вже в якості заходу кримінально-процесуальної відповідальності.

Запобіжні заходи в системі заходів забезпечення кримінального провадження, виходячи з обмеження конституційних прав громадян, можна розподілити на такі види:

- заходи, які обмежують свободу пересування громадян: особисте зобов'язання, домашній арешт, особиста порука, застава;
- заходи, які обмежують особисту свободу громадян (затримання та тримання під вартою) [130].

Виходячи з даного поділу, можемо зробити висновок, що запобіжні заходи є заходами забезпечення кримінального провадження, які за своїм специфічними ознаками обмежують свободу пересування та особисту свободу громадян. Як зазначає В.Я. Горбачевський, вони забезпечують спеціальний режим, у якому повинен перебувати підозрюваний чи обвинувачений [24 с. 216].

У юридичній літературі досить спірним є питання про виховний вплив запобіжних заходів. В.М. Савицький вважає, що виправляти і перевиховувати можна тільки особу, винну у вчиненні злочину, а такою вона визнається лише судом [117 с. 45]. По суті, такої ж думки дотримується А.І. Михайлов, який вказує, що «засоби перевиховання осіб, що вчинили злочин, за загальним правилом здійснюються після вступу вироку у законну силу під час виконання

покарання; в стадії попереднього слідства і при судовому розгляді кримінальної справи процес виховання підсудного тільки починається» [19 с. 35].

Проте, на наш погляд, здійснення кримінального судочинства, яке проводиться на стадії досудового розслідування, наділене значними можливостями виховного впливу на особу, яка безпосередньо бере участь у даному процесі. Адже самі запобіжні заходи, які, хоча і не є заходами покарання, впливають на підозрюваного, обвинуваченого з метою попередження вчинення ним нових злочинів. Як правильно підкреслив В.М. Корнуков, «...їх застосування не може не впливати на свідомість осіб, кожен раз даючи їм можливість впевнитись у тому, що ні один злочин не може залишитись нерозкритим, що державні органи володіють достатнім арсеналом засобів, використання яких дозволить викрити і покарати кожного, хто вчинив злочин» [56 с. 37]. Також застосування запобіжних заходів певним чином впливає і на осіб, до яких вони не застосовуються, проте залучаються у сферу кримінального судочинства. Лише наявність загрози їх застосуванню певним чином впливає на осіб, які схильні до вчинення кримінального правопорушення та виховує їх у дусі поваги до букви закону.

Запобіжні заходи, які застосовуються до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, повинні носити виховний характер та ефективність їх застосування повинна залежати від рівня перевиховання неповнолітнього. Такої ж думки дотримуються й інші науковці, наприклад, З.Д. Єнікеев вважає, що «запобіжні заходи як правовий інститут не лише встановлюють певні правила відповідної поведінки підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні, але й забезпечують виконання покладених на вказаних суб'єктів кримінального провадження обов'язків, а також сприяють виробленню у них правильно налаштованої соціально активної поведінки. Вони допомагають особі, яка тим чи іншим чином стикається із кримінальним судочинством, затвердити у своєму розумінні поняття необхідного, справедливого, відповідального і виховати у неї відчуття поваги до закону і правопорядку» [21 с. 24].

Г.О. Омельченко у своїй дисертації теж наголошує на виховному впливі запобіжних заходів щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, зазначаючи, що «виховний характер запобіжних заходів, які застосовуються до неповнолітніх, полягає в тому, що вони в певній мірі обмежують свободу пересування неповнолітнього, чим викликають емоційні переживання, впливають на свідомість та життєдіяльність останнього, сприяють критичній оцінці вчинених ним дій, які власне і призвели до застосування відносно нього запобіжного заходу, тим самим направляють особу неповнолітнього до переосмислення та виправлення своєї негативної поведінки» [94 с. 13].

С.В. Пастушенко виховний характер вбачає у застосуванні щодо неповнолітніх запобіжних заходів, які не пов'язані з ізоляцією особи, він вважає, що ефективність неізоляційних запобіжних заходів побудована на реалізації важливих психологічних властивостей дитини: співчуття, довіри, сорому, відповідальності тощо [98 с. 142].

Нині чинний Кримінальний процесуальний закон України (далі - КПК України), так як і КПК України 1960 р., у своєму змісті не дає визначення «запобіжні заходи». Ст. 176 КПК України містить у собі загальні положення та систему законодавчо визначених запобіжних заходів, які застосовуються під час кримінального провадження, до підозрюваних, обвинувачених, в тому числі і неповнолітніх. У зв'язку із тим, що КПК України не містить у своїх нормах визначення поняття «запобіжні заходи», у юридичній літературі наводяться різноманітні, але близькі за своїм змістом визначення даного поняття. На нашу думку, така варіативність визначень пов'язана здебільшого із різним розумінням юридичної природи запобіжних заходів, яка в більшості пояснюється призначенням даного інституту.

Тож розглянемо думки деяких авторів-науковців щодо визначення поняття «запобіжних заходів». Для початку розглянемо дане поняття за допомогою тлумачного словника. Саме слово «запобігати» означає цілу низку дій, що мають самостійне значення: заздалегідь відвертати що-небудь, заздалегідь уникати чогось [120 с. 337]; не допускати чого-небудь неприємного, небажаного [126

с.553]. А термін «запобіжні заходи» у тлумачному словнику має такі значення: 1) заходи, що вживаються для захисту когось, чогось від небезпеки, пошкодження і такого іншого; 2) заходи, що вживаються слідчими органами щодо обвинуваченого з метою не допустити ухилення його від судової відповідальності [15 с.320]. У науково-практичному коментарі КПК України [72 с. 452] зазначається, що запобіжні заходи – це заходи забезпечення кримінального провадження, застосування яких супроводжується обмеженням конституційних прав і свобод осіб, які підозрюються (обвинувачуються) у вчиненні кримінальних правопорушень. Ці обмеження стосуються свободи пересування та вільного вибору місця перебування.

Більшість науковців, беручи за основу аналіз запобіжних заходів кримінально-процесуального закону 1960 року, розглядали запобіжні заходи як примус з ціллю превенції (запобігання злочинам). М.С. Строгович дає наступне визначення: «Запобіжними заходами являються визначені нормами закону примусові заходи, які обмежують свободу обвинуваченого в цілях недопустимості для обвинуваченого можливості: переховуватися від органів дізнання, слідства і суду; перешкоджати встановленню істини по справі; продовжувати злочинну діяльність» [131]. З.З. Зінатулін [42] підтримує дане М.С. Строговичем визначення, проте додає ще той факт, що запобіжні заходи несуть у собі ціль щодо забезпечення виконання вироку в частині кримінального покарання. Але на даний момент кількість завдань, які виконуються за допомогою запобіжних заходів, зростає. Не можна забувати і про те, що запобіжні заходи можуть бути застосовані і до особи при її видачі державі, компетентними органами якої ця особа розшукується (екстрадиція), для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку. Екстрадиційний арешт застосовується відносно особи до вирішення питання про її видачу та фактичної її передачі. В тому і полягає специфічність даного запобіжного заходу. Тому можемо сказати, що, прийнявши норми закону щодо екстрадиції особи (ст. 579, 584 – 585 КПК України), законодавцем було доповнено цільове коло запобіжних заходів, які тепер застосовуються й до осіб, які перебувають на території іншої

держави, з метою їх подальшої видачі (екстрадиції). Під час розгляду клопотання про екстрадиційний арешт особи слідчий суддя не досліджує питання про винуватість та не перевіряє законність процесуальних рішень, прийнятих компетентними органами іноземної держави у справі і стосовно особи, щодо якої надійшов запит про видачу.

Досить коректним та лаконічним, на наш погляд, є визначення, яке надає І.Л. Петрухін, а саме те, що запобіжні заходи – це спосіб примусового впливу на підозрюваного, обвинуваченого для того, щоб не допустити такої їх поведінки, яка б перешкождала досягненню задач кримінального провадження [101 с. 105].

У свою чергу Н.В. Буланова [10 с. 19], аналізуючи поняття запобіжних заходів, наголошує на тому, що наведені у літературі визначення є суттєвими, проте вони потребують більшої деталізації. Вона характеризує запобіжні заходи як передбачені кримінально-процесуальним законом спеціальні заходи примусу, які полягають в обмеженні конституційних та інших прав та свобод підозрюваного, обвинуваченого, які застосовуються до вказаних учасників кримінального судочинства слідчими, прокурорами, слідчими суддями, судами в межах їх повноважень при наявності передбачених законом умов та підстав для попередження або запобігання злочинній діяльності та для забезпечення здійснення кримінального провадження та виконання вироку. Таку ж думку щодо деталізації поняття запобіжних заходів підтримує Л.К. Трунова [135 с. 76-78].

Більш сучасною, на наш погляд, є думка Т.В. Данченко, яка зазначає, що запобіжні заходи – це встановленні законом організаційно-правові форми процесуального впливу на підозрюваного, обвинуваченого, що характеризуються найбільш інтенсивним обмеженням прав, свобод та законних інтересів громадян, але виправдовуються об'єктивною необхідністю вирішення завдань кримінального судочинства, а також забезпечення належної поведінки особи в ході процесуальної діяльності компетентних органів з метою запобігти спробам підозрюваного, обвинуваченого ухилитися від слідства й суду, недопущення перешкоджання з боку підозрюваного, обвинуваченого, встановленню об'єктивної істини у кримінальній справі, припинення подальшої злочинної

діяльності, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень (у певних випадках в частині майнових стягнень) [31 с. 54].

Але варто зазначити, що вищезазначені визначення поняття «запобіжні заходи» були наведені науковцями до прийняття нового кримінального процесуального закону та є дещо застарілими, а тому частково втратили свою актуальність. Проте вони є базовими і за допомогою них, розглядаючи норми оновленого законодавства, ми можемо дати нове, так зване «омолоджене» визначення поняттю «запобіжні заходи», що, власне, і зробили такі сучасні науковці, як Л.Д. Удалова та О.Ю. Хабло [57 с. 166], які зазначили, що запобіжні заходи – це сукупність превентивних заходів забезпечення кримінального провадження, які спрямовані на забезпечення належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого, засудженого через певне обмеження їхніх особистих прав. У свою чергу, В.Я. Горбачевський надав своє визначення, де зазначив, що запобіжні заходи – це заходи кримінально-процесуального примусу попереджувального характеру, пов'язані з позбавленням або обмеженням свобод підозрюваного, обвинуваченого, які, за наявності підстав та у порядку, встановленому законом, застосовуються під час кримінального провадження уповноваженими на те органами та посадовими особами (слідчим суддею, судом) відносно підозрюваного, обвинуваченого з метою запобігти спробам ухилитися від слідства і суду, перешкоджання встановленню істини, продовжити злочинну діяльність, нарешті, належної процесуальної поведінки, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень [24 с. 216].

Теоретично механізм кримінального процесуального регулювання може функціонувати цілком без застосування запобіжних заходів і заходів примусу в цілому. Адже держава у вигляді кримінального процесуального закону покладає на суб'єктів, щодо яких здійснюється кримінальне провадження, певні права та обов'язки. Надаючи їх, вона якби розраховує на те, що вони будуть виконуватися в повній мірі завдяки громадській свідомості. Проте така система працюватиме лише в ідеальних умовах і, як це не сумно звучить, не у нашій сьогоденній державі. Оскільки на сьогоднішній день рівень злочинності має надто високий

показник, а це прямо вказує на те, що громадяни свідомо не хочуть виконувати покладені на них обов'язки та діяти відповідно до закону. Не є винятками і неповнолітні, злочинність яких із кожним роком набирає обертів. А тому в реальному житті запобіжні заходи та й заходи процесуально примусу в цілому є реально діючою та вагомою гарантією виконання приписів норм закону усіма суб'єктами кримінального судочинства.

Саме тому питання сутності та правової природи запобіжних заходів було, є і буде надалі актуальним, оскільки, з одного боку, вони є засобами забезпечення дотримання і виконання приписів закону, а з іншого – пов'язані з обмеженням найважливіших конституційних прав громадян. Що стосується неповнолітніх правопорушників, то визначення поняття запобіжних заходів щодо неповнолітніх не міститься ні в законі, ні в юридичній літературі, а все через те, що дане поняття охоплює ті ж самі об'єктивні, суб'єктивні та специфічні ознаки, які притаманні поняттю запобіжних заходів, які застосовуються щодо дорослих підозрюваних, обвинувачених.

Разом з тим, запобіжні заходи в загальному є спеціальними засобами превентивно-примусового характеру, які застосовуються для попередження протиправних дій зі сторони підозрюваного, обвинуваченого. На наш погляд, тут можна говорити про особисті та загальні превенції (*превенція* – запобігання злочинам [15 с. 919]) запобіжних заходів. Так звана особиста превенція запобіжних заходів полягає в індивідуальному впливі конкретного запобіжного заходу на підозрюваного, обвинуваченого, вона обмежує або ж повністю усуває можливість вчинення даною особою вищевказаних дій. Неповнолітні особи, які здатні до вчинення злочинів, як правило, легко піддаються поганому впливу, через що не можуть самостійно стримувати себе від неправомірних вчинків, і тому потребують зовнішніх дисциплінарних заходів впливу, а інститут запобіжних заходів у повній мірі реалізує дану необхідність, індивідуально впливаючи на кожну особу по-своєму, і тим самим виконуючи виховну функцію відносно неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого.

Загальна превенція розповсюджується на усіх осіб, які мають процесуальний статус підозрюваного чи обвинуваченого. Так, передбачена законом можливість застосування більш суворого запобіжного заходу за порушення менш суворого, на наш погляд, виступає досить стримуючим фактором для осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення. Доречними є доповнення Н.В. Ткачева: «сам факт існування правового інституту запобіжних заходів, можливість їх практичного застосування до підозрюваного, обвинуваченого, які свідомо не бажають виконувати покладені на них процесуальні обов'язки, стимулює відмову від порушення норм закону та сприяє його здійсненню» [133 с. 77]. На наш погляд, раціональне та своєчасне застосування запобіжних заходів дасть зрозуміти суспільству, що кожне вчинене кримінальне правопорушення буде припинене державою. Це допомагає проникненню ідеї невідворотності покарання у свідомості людей, які потенційно можуть стати на злочинний шлях та вчинити кримінальне правопорушення.

Таким чином, в теорії кримінального процесуального права правова природа запобіжних заходів з моменту створення даного інституту однозначного визначення не містить. Проте аналіз вищенаведених точок зору та підходів, а також норм, які встановлюють порядок застосування запобіжних заходів, дозволяє нам виокремити якісні характеризуючі ознаки та надати своє визначення, отже, *запобіжні заходи* є найсуворішими заходами процесуального примусу, які обмежують конституційні права громадян, не порушуючи принципу презумпції невинуватості, застосовуються слідчим суддею, судом за погодженням прокурором клопотанням слідчого до підозрюваного, обвинуваченого, мають превентивний (профілактичний) характер для забезпечення успішного здійснення досудового провадження та судового розгляду кримінальних правопорушень, виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам його можливої неправомірної поведінки, з метою та на підставі, передбачених ст. 177 КПК України, в окремих випадках можуть виступати в якості процесуальної реакції на допущене порушення, одночасно є і заходами кримінально-процесуальної відповідальності.

Поступово ми дійшли до системи запобіжних заходів. Законодавець у новому КПК України закріпив та запровадив нову систему запобіжних заходів, відмовившись від певних видів, які знаходили своє відображення у КПК 1960 року. Тому в нині чинному КПК України наявна така система запобіжних заходів, яка включає в себе: а) особисте зобов'язання (ст. 179); б) особисту поруку (ст.180); в) заставу (ст. 182); г) домашній арешт (ст. 181); д) тримання під вартою (ст. 183); е) затримання особи як тимчасовий запобіжний захід (ст.ст. 207-213) [62 с. 94].

Окрім того, нормами КПК України, в яких визначено особливі порядки кримінального провадження, передбачено й інші види запобіжних заходів. Зокрема, до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого як альтернатива можуть бути застосовані запобіжні заходи у вигляді:

- передання під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників;
- до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, - передання під нагляд адміністрації цієї установи (ст. 493) [62 с. 258].

До особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, можуть бути застосовані судом такі запобіжні заходи, як:

- передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом;
- поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи (ст. 508 КПК України) [62 с. 264-265].

Досить цікавим та новим у кримінальному процесуальному законі є запровадження запобіжних заходів, які обираються щодо особи при здійсненні її видачі за вчинене кримінальне правопорушення іншій державі (екстрадиція). Такими запобіжними заходами є *тимчасовий арешт* (ст. 583) та *екстрадиційний арешт* (ст. 584), які за своєю правовою природою є триманням під вартою, застосовуються в особливому порядку та спрямовані на забезпечення можливості видачі особи.

Наявність такої системи запобіжних заходів у практиці кримінального провадження дає змогу застосувати їх залежно від ситуації, що передбачає взяття до уваги не лише обставин провадження, а й суворості запобіжного заходу. Так, одні запобіжні заходи обмежують свободу підозрюваного, обвинуваченого, створюють лише психологічні перешкоди для ухилення від обов'язків (особисте зобов'язання, особиста порука), інші частково або повністю позбавляють підозрюваного, обвинуваченого фізичної можливості ухилитися від слідства та суду (тримання під вартою).

Ми говоримо про систему запобіжних заходів, використовуючи для цього саме термін «система». Визначень поняття «система» є досить багато, а тому ми наведемо найбільш «прикладне» і в той же час просте і загальне, а саме те, що *система* – це сукупність елементів, певним чином пов'язаних і взаємодіючих між собою для виконання заданих цільових функцій. При цьому під “цільовою функцією” визначається якась (можливо, й умовна) зовнішня стосовно системи ситуація, до реалізації якої прагне система. Часто поняття цільової функції поєднується з поняттям “призначення”.

У теоретичних працях минулих часів зазначалось, що ієрархічне розташування запобіжних заходів у кримінально-процесуальному законодавстві не є випадковим, воно пов'язано із різним ступенем суворості цих заходів і їх можливості забезпечити неухилення обвинуваченого від правосуддя [92 с. 61-62]. На даний момент, у ст. 176 нині чинного КПК України запобіжні заходи наведено в порядку збільшення суворості обмеження ними конституційних прав та свобод людини та громадянина, які пов'язані з ними. На відміну від КПК 1960 року, у нормах нині чинного КПК України визначено, що найбільш м'яким запобіжним заходом є особисте зобов'язання, а найбільш суворим – тримання під вартою.

Законодавче закріплення зростання суворості запобіжних заходів має важливе значення при обранні конкретного запобіжного заходу чи його заміні. Альтернативність вибору запобіжних заходів дає змогу застосувати найбільш ефективний із них, здатний забезпечити досягнення мети його застосування при адекватному та пропорційному обмеженні прав і свобод людини. Як зазначає

В.В. Рожнова, «відмінності змісту, ступеня суворості запобіжних заходів спонукають суб'єктів, які провадять процес, до необхідності застосування цих заходів диференційовано, з урахуванням інтересів як кримінального судочинства, так і осіб, щодо яких вони застосовуються» [118 с. 24].

Разом з тим, існуюча система запобіжних заходів є далеко не ідеальною. Запровадження у нормах Кримінального процесуального кодексу України практично нової системи запобіжних заходів, в тому числі і до неповнолітніх підозрюваних, є не зовсім вдалим, обґрунтованим та корисним законодавчим кроком, оскільки зміни у законодавстві, насамперед, повинні забезпечувати збалансовану діяльність правоохоронних органів, компетенція і порядок дій яких чітко визначені законодавством. Будь-які зміни до законодавства повинні відповідати потребам практики, рівню розвитку суспільства, історії розвитку законодавства та менталітету тієї країни, де діятиме зазначене законодавство.

Передбачена чинним КПК України система запобіжних заходів приділяє мало уваги особистісним особливостям підозрюваних, обвинувачених, щодо яких вони застосовуються. Так, для неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених передбачений лише один спеціальний запобіжний захід – передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (ст. 493 КПК України). А в разі неможливості її обрання, в тому чи іншому випадку з різних причин (наприклад, відсутність у батьків здібностей або бажання чинити на неповнолітнього належний вплив), призводить до застосування щодо неповнолітнього запобіжного заходу із загального переліку, передбаченого ст. 176 КПК України.

Ми вважаємо, що передбачений ст. 493 КПК України спеціальний запобіжний захід - передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд - є повноцінним запобіжним заходом, і тому має знайти своє законне місце у системі запобіжних заходів, передбачених ст. 176 КПК України, тому що даний спеціальний запобіжний захід розглядається, відповідно до ч. 6 ст. 493 КПК України, за клопотанням прокурора за правилами обрання запобіжного заходу або за клопотанням сторони захисту під час розгляду питання про обрання

запобіжного заходу, та згідно з даними узагальнення судової практики Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 року, до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, окрім запобіжних заходів, передбачених ст. 176 КПК України, може застосовуватися запобіжний захід у вигляді передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, - передання їх під нагляд адміністрації цієї установи. Тобто спеціальний запобіжний захід, який застосовується до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених містить у своєму змісті усі ознаки запобіжного заходу. Оскільки ст. 176 КПК України встановлює, що запобіжними заходами є чітко визначені п'ять запобіжних заходів і один тимчасовий у вигляді затримання особи, можна вважати порушенням на загальних підставах та у визначеному процесуальному порядку застосовувати спеціальний запобіжний захід до неповнолітніх.

Про те, що перелік запобіжних заходів, який передбачений у ст. 176 КПК України, є невичерпний, пишуть такі сучасні науковці-процесуалісти, як О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.

На сьогодні існує кілька класифікацій запобіжних заходів, які здійснюються за різними критеріями. Більшість науковців вважають, що систематизація запобіжних заходів створюється на основі кількох класифікацій. Проте, на нашу думку, класифікація необхідна в цілях більш диференційованого підходу до обрання запобіжного заходу, що неабияк важливо відносно неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених і більш чіткої систематизації цих заходів.

Взагалі, під класифікацією розуміють «систему розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями» [15 с.432]. В.А. Михайлов справедливо зазначає: «Корисність класифікації запобіжних заходів полягає в тому, що з її допомогою ми отримуємо інструмент для більш точного встановлення суті конкретних запобіжних заходів; <...> ми озброюємо слідчих практичною методикою вибору оптимального запобіжного заходу для конкретного обвинуваченого з урахуванням особливостей його

особи...” [83 с.58]. Тож пропонуємо розглянути певні підходи до класифікацій запобіжних заходів, які надаються науковцями.

Залежно від суб'єктів, на які поширюються запобіжні заходи, вони поділяються на *загальні* та *спеціальні*. **Загальні** застосовуються до усіх підозрюваних, обвинувачених (особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт, тримання під вартою, затримання як тимчасовий запобіжний захід). **Спеціальні** запобіжні заходи застосовуються щодо певної категорії осіб – неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого (передання під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а щодо неповнолітніх, які виховуються у дитячій установі – передання їх під нагляд цієї установи); особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування (передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом, поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку); особи, видача якої запитується іншою державою (тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт).

Відповідно до наведеної класифікації, ми вважаємо доцільним закріпити у юридичному науковому обігу поняття «спеціальний запобіжний захід», який застосовується з метою індивідуалізації застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених. Більшість сучасних науковців-процесуалістів, зокрема такі, як Л.Д. Удалова, В.В. Рожнова, Д.О. Савицький, О.Ю. Хабло [60 с. 236] та ін. відносять запобіжний захід у вигляді передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд до спеціального запобіжного заходу. Термін «спеціальний» означає «призначений виключно для кого-, чого-небудь; який має особливе призначення» [64 с. 1168], і цим призначенням у кримінальному судочинстві України є запобіжний захід у вигляді передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд, тобто той запобіжний захід, який застосовується до спеціального суб'єкта кримінального провадження, яким є неповнолітній підозрюваний чи

обвинувачений. А тому ми пропонуємо внести до наукового обігу поняття «спеціальний запобіжний захід», який внести до ст. 3 КПК України.

О.І. Тіщенко разом із О.Г. Шило пропонують свою класифікацію запобіжних заходів. За видом примусу вони поділяють запобіжні заходи на *фізично-примусові* та *психолого-примусові*. **Фізично-примусові** запобіжні заходи обмежують особисту свободу підозрюваного, обвинуваченого, ізолюючи його від суспільства (затримання, домашній арешт, тримання під вартою, тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт). **Психолого-примусові** запобіжні заходи пов'язані із застосуванням до особи психологічного впливу, який полягає у покладенні на неї певних обов'язків, пов'язаних із забезпеченням її належної поведінки (особисте зобов'язання, особиста порука, застава). А також вони класифікують запобіжні заходи залежно від строку, на який можуть бути застосовані запобіжні заходи. Вони поділяють їх на *заходи з обмеженим строком дії* (затримання, домашній арешт, тримання під вартою) та *без обмеженого строку дії* (особисте зобов'язання (за винятком випадків, коли цей захід застосовується як додаткові обов'язки при застосуванні інших запобіжних заходів, не пов'язаних із триманням під вартою), особиста порука, застава). Автори зазначають, що дана класифікація є умовною, адже усі запобіжні заходи застосовуються у межах строку досудового розслідування та судового провадження у суді першої інстанції [59 с. 299].

У свою чергу, М.І. Селін виділяє такі заходи: 1) *матеріальні* запобіжні заходи, які спрямовані на припинення вчиненого чи такого, що готується, кримінального правопорушення, іншого порушення законодавства та запобіганню його шкідливих наслідків; 2) *процесуальні* запобіжні заходи, які спрямовані на забезпечення нормального здійснення процесуальних дій під час кримінального провадження та для попередження можливих правопорушень з боку особи, щодо якої ці заходи застосовуються [21 с. 32]. Дана класифікація становить певний інтерес, тому що дозволяє показати практичну роль запобіжних заходів, розділити їх за цілями застосування. Але для нашого дослідження, яке спрямоване на спеціальний суб'єкт (неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого), вона

особливого значення не має в силу відсутності виражених взаємозв'язків між зазначеними цілями і неповноліттям підозрюваного, обвинуваченого.

У свою чергу В.А. Михайлов поділяє запобіжні заходи на чотири групи: 1) запобіжні заходи, що полягають у приватному (індивідуальному) забезпеченні (особисте зобов'язання, особиста порука); 2) запобіжні заходи, що полягають у майновому забезпеченні (застава); 3) запобіжні заходи, які полягають у морально-етичному забезпеченні (передання під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом); 4) запобіжні заходи, що представляють собою адміністративно-владне забезпечення (домашній арешт, тримання під вартою, затримання, передання неповнолітнього під нагляд адміністрації установи, де він знаходиться, поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи, тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт) [83 с. 41-42]. Дана класифікація, хоч і більш детальна порівняно із попередньою, проте має певний недолік - розмежування першої та третьої груп є досить умовним.

Дещо схожою є класифікація науковця-процесуаліста Л.І. Феніна, який одним із перших, а саме у ХІХ ст., запропонував таку класифікацію запобіжних заходів: заходи, що мають своїм змістом особисте забезпечення (домашній арешт, затримання – позбавлення волі до винесення вироку) та заходи, що мають майнове забезпечення (застава, майнова порука) [97 с. 58]. Дана класифікація може бути актуальною і для сьогодення, проте, потребує значних доповнень з урахуванням запобіжних заходів, передбачених новим КПК України.

Для нашого дослідження більш цікавою та доречною буде класифікація, яка була надана українськими науковцями О.І. Тіщенко разом із О.Г. Шило, які класифікують запобіжні заходи на фізично-примусові та психолого-примусові. Така класифікація дасть можливість розмежувати запобіжні заходи в залежності від сприйняття їх суб'єктом, котрий є предметом нашого дослідження – неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим, визначить психологічний вплив на

поведінку неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, що характеризується підвищеним виховним ефектом.

Окрім того, зазначена класифікація дозволяє виділити групу запобіжних заходів (психолого-примусових), яка повинна мати переважне значення для застосування щодо неповнолітніх, тоді як інша група запобіжних заходів (фізично-примусових) потребують додаткових гарантій (умов, обмежень, підстав) для застосування до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених.

Подібним чином класифікує запобіжні заходи Л.М. Лобойко та В.В. Рожнова, котрі поділяють запобіжні заходи за ступенем обмеження прав суб'єктів, щодо яких вони застосовуються, на *ізоляційні* та *неізоляційні*. Суть класифікації тотожна, назви різні.

Як вже зазначалося вище, *фізично-примусові (ізоляційні)* запобіжні заходи обмежують особисту свободу підозрюваного, обвинуваченого, ізолюючи його від суспільства. До даного виду ми можемо віднести такі запобіжні заходи, як: домашній арешт, тримання під вартою, затримання (тимчасовий запобіжний захід), поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи, тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт. Особливість такого виду запобіжних заходів полягає в тому, що вони обираються та застосовуються безпосередньо до підозрюваного чи обвинуваченого, без згоди зацікавлених осіб, лише на підставі та в порядку, передбачених нормами кримінального процесуального закону. А тому до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначених у нормі статті КПК України (ч. 2 ст. 492 КПК України).

Психолого-примусові запобіжні заходи пов'язані із застосуванням до особи психологічного впливу, який полягає у покладенні на неї певних обов'язків, пов'язаних із забезпеченням її належної поведінки (особисте зобов'язання, особиста порука, застава, передання під нагляд неповнолітніх, передання на

підкування з обов'язковим лікарським наглядом), вони обмежують особисту свободу підозрюваного, обвинуваченого за допомогою психологічного впливу. Даний вид запобіжних заходів не пов'язаний з ізоляцією особи від суспільства, окрім того, вони обираються і застосовуються за згодою зацікавлених (третіх) осіб, без спеціально встановленого законом строку. Сутність психолого-примусових запобіжних заходів полягає у тому, що на підозрюваного, обвинуваченого покладається моральне зобов'язання його належної поведінки за допомогою психологічного впливу, спрямованого безпосередньо на нього, або опосередковано через третіх осіб.

Тож, підводячи підсумок, на нашу думку, можна виділити наступну класифікацію запобіжних заходів щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених:

1. **Фізично-примусові** (домашній арешт, тримання під вартою, затримання (тимчасовий запобіжний захід), поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи, тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт, а також запропонований нами запобіжний захід – поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої дитячої установи закритого типу);

2. **Психолого-примусові**, які поділяються на:

а) запобіжні заходи, засновані на особистій обіцянці самого підозрюваного, обвинуваченого;

б) запобіжні заходи, засновані на майновій відповідальності (застава, яка внесена самим підозрюваним, обвинуваченим);

в) запобіжні заходи, засновані на діях третіх осіб [128 с. 129].

Ми не даремно зазначили про те, що пункт «б» стосується виключно запобіжного заходу у вигляді застави, яка безпосередньо вноситься самим підозрюваним, обвинуваченим, лише тоді його належна поведінка під час здійснення кримінального провадження забезпечується під загрозою втрати свого майна. У тому випадку, коли застава вноситься третьою особою, так званім заставаодавцем, то належна поведінка підозрюваного, обвинуваченого, в такому

випадку забезпечується діями заставодавця щодо підозрюваного, обвинуваченого, і тому такий різновид застави, ми віднесемо до третьої вказаної групи «в» (на діях третіх осіб). Ми вважаємо, що такий запобіжний захід, як застава, можна віднести до найсуворішого з-поміж запобіжних заходів, які відносяться до психолого-примусових, адже вона реально обмежує права особи щодо володіння, користування і розпорядження її майном.

До третьої підгрупи, яка стосується дії третіх осіб, можна віднести особисту поруку; нагляд за неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим; застава, внесена третьою особою; передання на піклування з обов'язковим лікарським наглядом. Також дану підгрупу психолого-примусових запобіжних заходів можна розділити за правовим статусом підозрюваного, обвинуваченого на загальні та спеціальні, де до останніх відносяться неповнолітні. Суть третьої підгрупи психолого-примусових запобіжних заходів полягає в непроцесуальних діях третіх осіб, котрі забезпечують належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого під час кримінального провадження. Саме тому дані особи повинні бути здатними позитивно впливати на неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. При застосуванні даного виду запобіжних заходів між особами, які безпосередньо беруть участь у даному процесі, виникають складні відносини. У даному випадку на підозрюваного, обвинуваченого покладаються зобов'язання не лише перед органами, які здійснюють кримінальне провадження, а й перед третіми особами, які, у свою чергу, підзвітні даним суб'єктам, що здійснюють провадження.

Таким чином, підводячи підсумки до даного підрозділу зазначимо, що систему запобіжних заходів, яка передбачена нормою ст. 176 КПК України, потрібно доповнити такими запобіжними заходами, як передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (ст. 493 КПК) та передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом або поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку, щодо особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування (ст. 508 КПК). Класифікувати

запобіжні заходи можна за різними ознаками, і вміти правильно їх класифікувати потрібно для того, щоб правильно їх застосовувати, зважуючи та беручи до уваги усі необхідні ознаки для досягнення бажаного результату.

Проте відсутність альтернатив єдиному спеціальному запобіжному заходу – передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд - є негативною ознакою для кримінального судочинства у справах про злочини неповнолітніх. А тому законодавцю необхідно звернути більшу увагу на спеціальний суб'єкт кримінального провадження – неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) в частині застосування щодо нього запобіжних заходів.

1.3. Зарубіжний досвід застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх

Нормами міжнародно-правових актів чітко наголошується на необхідності особливого захисту дітей та підлітків. Упродовж останніх десяти років Україна ратифікувала ряд Конвенцій про захист прав дітей. На сьогодні Міністерство юстиції України виконує 45 двосторонніх та 25 багатосторонніх міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних та кримінальних провадженнях. Окрім того, 29 листопада 1985 р. Україною було підписано договір, згідно з яким вона взяла на себе обов'язок виконувати Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) [20 с. 20]. Потрібно також зазначити, що основні цілі застосування Пекінських правил [166] спрямовані на надання максимального сприяння забезпеченню благополуччя неповнолітніх, що звело б до мінімуму необхідність втручання з боку системи правосуддя і зменшило б шкоду, яка може бути заподіяна таким втручанням. Заходи, які проводяться з метою попередження вчинення правопорушень неповнолітніми та їх ефективність, є головним змістом політики, спрямованої на усунення необхідності застосування Правил.

Права і свободи людини і громадянина набувають у сучасному світі все більшої питомої значимості, оскільки рівень їх дотримання, захист та гарантії забезпечення є показником розвитку правової та демократичної держави. Але це лише перший крок на шляху до гуманізації та демократизації нашого суспільства, а от наступним кроком повинно бути наповнення цих правил і свобод реальним змістом. Звідси і випливає необхідність у приведенні норм національного законодавства у відповідність до світових взірців, які називаються «міжнародними стандартами», та перебування в полі зору норм кримінального процесуального законодавства, які безпосередньо стосуються неповнолітніх правопорушників [124 с. 189-190].

За дефініцією, яка подана в Юридичній енциклопедії, міжнародні стандарти – це міжнародно-правові норми і принципи, що закріплюють стандартизовані правила поведінки суб'єктів міжнародного права у тих чи інших сферах міжнародного співробітництва. [160 с. 615]. У свою чергу Т.В. Садова дає своє визначення поняттю «міжнародні стандарти» - це загальновизнані і закріплені нормами міжнародного права стандарти забезпечення прав людини, дотримання яких має стати головним обов'язком держави, яка називає себе правовою [121 с. 209].

Хоч Україна чимало зробила на шляху імплементації міжнародних норм, закріпила права людини в Конституції та інших законодавчих актах, створила державні інститути захисту прав дітей та підписала низку міжнародних правових договорів, щодо захисту прав дітей, проте механізм їх реалізації потребує подальшого вдосконалення. Проблема застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх досліджувалась у наукових працях та юридичній літературі, переважно на основі 1960 року та часто без урахування міжнародного законодавства, що в сучасних умовах недостатньо відповідає потребам правозастосовної практики. За таких умов існує об'єктивна необхідність у проведенні подальших наукових досліджень проблеми запобіжних заходів, що застосовуються до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, розробки рекомендацій стосовно вдосконалення чинного кримінального процесуального

законодавства України та практики його застосування, а також у перегляді та доповненні окремих наукових підходів із урахуванням сучасного законодавства, правозастосовної практики та міжнародних правових позицій.

У багатьох країнах світу (США, Великобританії, Бельгії, Франції, Німеччині та ін.), на відміну від України, судочинство у справах про злочини неповнолітніх здійснюється спеціалізованими судами різних форм. Діяльність таких судів для неповнолітніх оцінюється зарубіжними та вітчизняними вченими-юристами досить високо.

Історичне ж минуле неповнолітніх правопорушників в усьому світі було жорстоким і несправедливим, оскільки ставлення суспільства до неповнолітніх правопорушників протягом багатьох століть істотно не відрізнялося від ставлення до дорослих злочинців [18 с. 12-14]. Зазначимо, що система заходів процесуального примусу за кордоном також невпинно розвивалася. У європейських країнах значна перевага надавалася заходам процесуального примусу, що мали матеріальну основу, але часто використовували, такий захід, як взяття під варту неповнолітніх. Кардинальних змін в системі заходів процесуального примусу за рубежом не було, та й розвиток їхній відбувався планомірно. При цьому значна увага приділялася саме кримінальному судочинству щодо неповнолітніх.

Е.Б. Мельникова у своїй роботі «Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность» [79] здійснила комплексне порівняльно-правове дослідження правосуддя щодо неповнолітніх, узагальнила та використала велику кількість забутих історичних, правових та літературних джерел, та в результаті надала глибоку оцінку кримінального процесу щодо неповнолітніх з урахуванням тих змін, що відбуваються в суспільстві. Було досліджено, що у кримінальному переслідуванні юридична незахищеність дітей та підлітків перед судом та іншими органами, що здійснювали правоохоронні функції, проявлялися в найбільш жорстоких формах. Так, розглянувши судову систему Англії XVIII ст. у справах неповнолітніх, було встановлено, що в тюрмах значну частину в'язнів складали

хлопчики наймолодшого віку та дівчатка віком від 10-13 років. Утримувалися вони разом із дорослими злочинцями [79 с. 11].

Становище неповнолітніх правопорушників перед законом у США в першій половині XIX ст. мало чим відрізнялося від Англії. У цій країні неповнолітні віком від 7 років притягувалися до кримінальної відповідальності. Неповноліття там не вважалося обставиною, що пом'якшує відповідальність. Було відсутнє окреме утримання неповнолітніх і дорослих в умовах попереднього ув'язнення та виконання покарань – позбавлення волі. До неповнолітніх можна було застосовувати тілесні покарання [79 с. 12].

О.О. Левендаренко у своїй науковій роботі «Досудове розслідування у справах про злочини неповнолітніх» [76] теж торкається історичного дискурсу правосуддя щодо неповнолітніх у зарубіжних країнах. Він зазначає, що законодавство середньовічної Німеччини також передбачало досить жорстку процедуру притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності та відповідні заходи покарання стосовно дітей та підлітків. Вивчення «Кароліни», кримінально-судове уложення Карла V (1532 р.), дає підстави констатувати деякі позитивні зміни щодо стану неповнолітніх у системі правосуддя. Так, ст. XIV «Кароліни» забороняла страту неповнолітнього віком до 14 років [46 с. 12]. Такий принцип юристи називали «пробаченням, виправданим неповноліттям». Однак у цій нормі було доповнення, яке передбачало можливість застосування до неповнолітнього страти у разі скоєння ним значної крадіжки та ін. Цей принцип, який у перекладі означав «злий намір поповнює недолік віку», свідчив про протиріччя у чинному законодавстві середньовічної Німеччини, що, зрозуміло, тільки погіршувало становище неповнолітніх перед законом [76 с 29].

Законодавство Греції (1834 р.) надавало батькам право карати самим своїх дітей за вчиненні правопорушення у віці до 10 років, однак при цьому передбачався нагляд поліції. Що ж до неповнолітніх віком від 10 до 14 років, якщо вони діяли «без порозуміння», їх поміщали у виховні установи, «з порозумінням» - карали, як і дорослих злочинців, що стосувалося і запобіжних

заходів, які застосовувалися як заходи примусу під час розслідування злочину, який був вчинений неповнолітнім.

Якщо говорити про особливий правовий захист дітей та підлітків, то право в даному напрямі розвивалося дуже повільно, і по-справжньому відчутні результати були досягнуті фактично тільки в останні сторіччя. Так, перший універсальний міжнародний правовий акт про захист прав дитини був прийнятий Лігою Націй тільки в 1924 році – і мав назву «Декларація про захист прав дітей».

На початку і навіть у середині ХІХ століття у законах багатьох країн світу будь-який спеціальний правовий захист неповнолітніх був відсутній. У вказаний час правові закони США встановлювали не тільки рівну для дітей і дорослих кримінальну відповідальність і покарання, але й однакові для всіх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, заходи, спрямовані на забезпечення судочинства, в тому числі й запобіжні заходи. Лише в середині ХІХ століття в цій країні і в деяких інших стали з'являтися закони та створюватися спеціальні установи, які були спрямовані на елементарний захист дітей і підлітків на різних стадіях здійснення правосуддя.

Друга половина ХІХ ст. характеризується поступовою зміною вищезазначеного ставлення до неповнолітніх правопорушників. Як зазначають М.П. Курбатов та С.М. Трашкова, усе це значною мірою було пов'язано із виникненням нових педагогічних концепцій, які змінили спосіб сприйняття дитини і дитинства, в результаті чого до підлітка перестали ставитися як до мініатюри дорослої людини, побачивши в ньому людину з іншою, аніж у дорослого, психікою [73 с. 135]. Н.М. Градецька зазначає, що міжнародне право й інші нормативні системи (релігійні, політичні) лише у кінці ХХ ст. стали приділяти значну увагу правам дітей, до того часу проблема захисту прав неповнолітніх на міжнародно-правовому рівні не розглядалася, а відповідні питання вирішувалися в сім'ї, на місцевому і національному рівнях [26 с. 153].

У Сполучених Штатах Америки поодинокі прослідковувалися окремі кроки для покращення становища дітей та підлітків, котрі з тих чи інших причин були залучені до сфери кримінального судочинства. Так, у 1824 році в Нью-Йорку був

створений перший реформатор для дітей з метою відгородити їх від спільного утримання в місцях обмеження (позбавлення) волі з дорослими злочинцями.

Значні зміни у кримінальному судочинстві настали лише в кінці XIX ст. та полягали у створенні спеціального суду у справах неповнолітніх. Такий суд був створений 02 липня 1899 р. у Чикаго (штат Іллінойс (США)) з ініціативи жінок-реформаторів Люсі Флауер із Чиказького жіночого клубу та Джулії Латроп із громадської організації "Халл Пауз". А от на території Російської імперії, до складу якої входила Україна, такі суди вперше почали діяти з 1910 р. у Петербурзі з ініціативи Петербурзького товариства патронату, що створило спеціальну комісію для підготовки рекомендацій. У роботі цієї комісії взяли участь і відомі учені І. Фойницький та П. Люблінський. Після 1910 р. аналогічні суди були утворені у Москві, а також в українських містах: Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві. Вони мали різноманітні назви: "суди для дітей", "суди для малолітніх", "дитячі суди" тощо. Суди відмовилися від ідеї помсти і покарання та здебільшого вирішували педагогічні завдання, виходячи із того, що сама по собі дитина не винна в тому, що вона стає поганою, і її як злочинця формують соціальні умови, у яких вона розвивається, а також дорослі, які її оточують. У цих судах розглядалися справи трьох категорій: 1) справи за обвинуваченням неповнолітніх; 2) справи про злочини, в яких неповнолітні були потерпілими; 3) справи, пов'язані з невиконанням своїх обов'язків батьками неповнолітніх, жорстоким поводженням з ними, з безпритульністю тощо [124 с.190].

Такі суди є в багатьох країнах світу і їх діяльність себе виправдовує, особливо при розгляді справ про злочини неповнолітніх. Тому для порівняння наведемо норми кримінального процесуального законодавства окремих країн світу, якими регулюються норми щодо запобіжних заходів, які застосовуються до неповнолітніх правопорушників.

У кримінальному процесуальному законодавстві та в судовій практиці *США*, як і у Великобританії (в силу їх історичної та генетичної близькості), терміни «запобіжні заходи» та «заходи процесуального примусу» не вживаються. Проте,

відповідно до Федеральних правил кримінального процесу, в окружних судах США [165] відносно осіб, які потрапили у сферу кримінального процесу, можуть застосовуватися заходи, які обмежують права громадян та які значною мірою схожі з тими, які в українському кримінальному процесуальному законодавстві складають собою інститут запобіжних заходів.

У США неповнолітнього, якого затримали за вчинення злочину, одразу доставляють до спеціалізованого суду, де вирішується, які заходи процесуального примусу необхідно застосувати відносно нього для перевиховання та для забезпечення цілей кримінального судочинства.

Такий захід процесуального примусу, як арешт, є досить розповсюдженим у США. Він має свої особливості, зокрема, у своїй більшості це короткочасне обмеження волі, яке застосовується до осіб, які вчинили нетяжкі злочини. У США арешт охоплює те, що у нашому законодавстві відноситься до адміністративного затримання [97 с. 23]. При взятті під варту поліція повинна дотримуватися низки положень, які встановлюються законами і підзаконними актами. У справах про злочини невеликої тяжкості заарештований може бути відпущений під письмове зобов'язання про явку за викликом або під заставу [97 с. 24].

В *англійському* законодавстві, в силу історичних особливостей розвитку інституту заходів кримінального процесуального примусу, також відсутні чіткі розмежування між запобіжними заходами та іншими заходами примусу. Особливо не розмежовуються поняття «поліцейський арешт (затримання)» і «попереднє взяття під варту». Проте усі заходи примусу, які певним чином обмежують права та свободи громадян, здійснюються під судовим контролем [107 с. 93].

Що ж стосується неповнолітніх, то відповідно до Закону «Щодо поліції і кримінальних доказів», який був прийнятий у 1984 р., констебль має право заарештувати неповнолітнього за наявності таких підстав: 1) якщо невідоме прізвище неповнолітнього, а сам констебль його встановити не може; 2) якщо у констебля є серйозні підстави вважати, що повідомлене неповнолітнім прізвище не є достовірною та правдивою інформацією; 3) якщо у констебля є серйозні

підстави вважати, що вказана неповнолітнім адреса проживання недостовірна; 4) якщо у констебля є достатньо підстав вважати, що арешт неповнолітнього необхідний для попередження вчинення останнім протиправних дій; 5) якщо у констебля є достатньо серйозні підстави вважати, що арешт неповнолітнього забезпечить захист інших дітей або «вразливих» осіб від негативного впливу того ж неповнолітнього правопорушника [107 с. 92].

В Англії заарештований неповнолітній, так само як і в США, одразу ж доставляється до спеціалізованого суду для вирішення питання про застосування відносно нього необхідних заходів процесуального примусу. Ми вважаємо, що вказана кримінальна процесуальна практика щодо обрання та застосування запобіжних заходів відносно неповнолітніх правопорушників у США та Англії є далеко не досконалою. Проте позитивним моментом процесуального здійснення даної дії є те, що воно направлене на значну економію часу, порівняно із практичною стороною процесуального закріплення умов та правил законодавства нашої держави. Так як в Україні, перед тим, як застосувати запобіжний захід відносно неповнолітнього, необхідно виконати ряд необхідних дій, які є досить об'ємними в часовому плані, що заважає нормальному здійсненню самого кримінального провадження та встановленню істини по суті провадження та досягнення поставлених цілей. Проте одразу доставляти неповнолітнього до суду для обрання запобіжного заходу, повністю не встановивши та не дослідивши попередньо предмет доказування, на наш погляд, є не зовсім вдалим законодавчим кроком у США та Англії, що значною мірою порушує права та свободи самого неповнолітнього.

Якщо звернутися до історичного досвіду країн з континентальною системою права, то найбільш характерною є **Франція**, яка займає особливе місце серед усіх інших. Для неї властива чітка законодавча регламентація кримінального судочинства.

Зазначимо, що термін «запобіжні заходи», який знайшов своє місце в правових нормах українського законодавства, у французькому кримінальному судочинстві відсутній [23 с. 89]. Проте Розділ VII глави III КПК Франції має назву

«Про судовий контроль та попереднє ув'язнення», а тому з теорії кримінального процесу ці два заходи (судовий контроль та попереднє ув'язнення) і виконують функцію запобіжних заходів у французькому кримінальному судочинстві. Згідно з нормою КПК Франції, запобіжний захід у вигляді попереднього ув'язнення повинен був застосовуватися у переважній більшості випадків як необхідна міра. Так, згідно ст. 137 КПК Франції передбачено, що «обвинувачений залишається вільним, окрім випадків, коли для виконання завдань слідства або в цілях забезпечення безпеки він піддається судовому контролю або ж у виняткових випадках, тимчасовому ув'язненню, відповідно до правил визначених кримінальним процесуальним законом».

Таким чином, виходячи зі змісту норм КПК Франції, можна зробити висновок про те, що основним запобіжним заходом є судовий контроль, у той самий час, як попереднє ув'язнення – винятковим. Судовий контроль, по суті, є комплексним запобіжним заходом, оскільки згідно зі ст. 138 КПК Франції (в редакції закону від 30 грудня 1985 року), існує 16 варіантів різного роду обмежень, які охоплюються єдиним поняттям «судовий контроль» [23 с. 90].

Ці обмеження класифікуються різним чином, але в основному поділяються на групи, такі як: 1) забезпечення неможливості втечі (заборона покидати певну територію або резиденцію, заборона відвідувати певні місця, та ін.); 2) забезпечення неможливості вчинення нових злочинів (заборона займатися певною професійною або громадською діяльністю, заборона керувати транспортними засобами або носити зброю, заборона підписувати чеки, та ін.); 3) заходи соціально-виховного характеру (поміщення в лікувальні установи або зобов'язання пройти курс лікування, заборона зустрічатися з певними особами або вести певний спосіб життя, та ін.); 4) заходи, які спрямовані на захист потерпілого (зобов'язання утримувати певну особу або забезпечити його безпеку, та ін.).

Як зазначає Л.В. Головка, «дана класифікація є досить умовною. У рамках цих заходів, слідчий суддя діє абсолютно вільно. Він має право застосувати одразу декілька з вказаних обмежень, а згодом деякі скасувати, або ж, навпаки,

прийняти рішення про застосування додаткових обмежувальних заходів» [23 с.91].

По відношенню до неповнолітніх, які вчинили злочин, вибір тих чи інших процесуальних заходів примусу покладається на слідчих суддів та прокурорів, котрі спеціалізуються у справах неповнолітніх правопорушників, на попередньому слідстві та в судді. Нагляд за неповнолітніми обвинуваченими в ході попереднього слідства здійснюється спеціальними працівниками судової поліції, які є посадовими особами в спеціалізованих судах для неповнолітніх. Відповідно до кримінального процесуального і кримінального закону Франції, загальний вік кримінальної відповідальності настає з 16 років, а до осіб віком від 13 до 16 років застосовуються заходи судового захисту. При цьому значною позитивною рисою для здійснення правосуддя у справах неповнолітніх є пріоритетність виховних заходів, у тому числі і при виборі державними особами заходів процесуального примусу, спрямованих на забезпечення завдань правосуддя та повноцінного здійснення кримінального провадження в цілому.

Подібно до українського законодавства, де згідно із ст. 485 КПК України вказано, що під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, повинні бути з'ясовані: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обрані заходу виховного характеру; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [63 с. 256]. У французькому законодавстві слідчий суддя у справах неповнолітніх повинен обов'язково вивчити анкету неповнолітнього правопорушника для того, щоб правильно обрати відносно нього запобіжний захід. У Франції процес вибору між різними запобіжними заходами, які передбачені у КПК Франції щодо неповнолітніх, здійснюється залежно від особливостей самого неповнолітнього, збором, вивченням та дослідженням яких займаються компетентні фахівці.

На нашу думку, дана практика є досить цікавою та корисною й для втілення її у норми КПК України. Адже при застосуванні запобіжного заходу щодо неповнолітніх законодавець не ставить обов'язково умови дослідження усіх обставин, які стосуються саме неповнолітніх, окрім тих, які передбачені загальною нормою у ст. 178 КПК України.

У французькому кримінальному судочинстві у справах про злочини неповнолітніх значна роль у його здійсненні відводиться прокурору, діяльність якого здійснюється в рамках трибуналу у справах неповнолітніх та суду присяжних у справах неповнолітніх. Прокурор висловлює свою думку щодо заходу забезпечення, який необхідно обрати відносно неповнолітнього, після чого слідчий суддя за згодою прокурора може прийняти додатково невідкладні заходи щодо неповнолітнього правопорушника, наприклад, вилучити його із сім'ї і помістити на режим пробації (виховного нагляду), та, в необхідних випадках, навіть тимчасово в закритий виховний заклад, а також вирішити питання про необхідність попереднього ув'язнення неповнолітнього правопорушника.

Відповідно до французького законодавства, у тих випадках, коли приймається рішення про необхідність вилучити неповнолітнього правопорушника зі звичного для нього місця проживання, слідчий суддя у справах дітей може довірити його виховання:

- батькові або матері, котрі не мали права на виконання батьківських обов'язків, або ж тому із батьків, з ким дитина до того часу не проживала;
- іншому члену сім'ї або третій особі, яка викликає довіру та позитивно характеризується в суспільному та приватному житті; звичайній або спеціалізованій службі або установі медичного або виховного характеру;
- Департаменту соціальної допомоги дитинству у Франції. Тобто такий захід, який у національному законодавстві має назву «передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд».

У відношенні до неповнолітніх, які вчинили злочин, можуть застосовуватися і такі заходи, як:

- юридичний контроль над неповнолітнім правопорушником (головна мета цього заходу - змусити неповнолітнього поважати закон, а як наслідок - різні заборони та обов'язки, які були встановлені у зв'язку із вчиненням ним правопорушення);

- тимчасове позбавлення волі (особливості та підстави застосування даного запобіжного заходу чітко визначені французьким законодавством. Тобто тимчасове позбавлення волі неповнолітнього як запобіжний захід може застосовуватися у випадку вчинення неповнолітнім особливо тяжкого та тяжкого злочину, а також за вчинення злочину середньої тяжкості, відповідальність за який передбачена у вигляді позбавлення волі від 3 років тюремного ув'язнення, і то лише в тих випадках, коли застосування цього заходу є єдино можливим та застосування більш м'якого заходу є недоцільним).

Тож, підсумовуючи практику французького кримінального судочинства, можна зробити висновок про те, що заходи, які застосовуються щодо неповнолітніх правопорушників, виконують не лише роль забезпечення нормального здійснення кримінального провадження та вирішення завдань правосуддя та покарання за вчинені діяння, але й виховну функцію, забезпечуючи неповнолітнім необхідний захист. Досить позитивним є встановлення необхідних анкетних і характеризуючих даних спеціалізованим фахівцями, детальне їх вивчення, аналіз правильного та ефективного обрання і застосування слідчим суддею запобіжного заходу щодо неповнолітнього правопорушника. Тому дані методи необхідно та доцільно використовувати в національному законодавстві.

У *німецькому* кримінальному судочинстві запобіжні заходи, як і в більшості зарубіжних країн, спеціально не виділяються (вони входять у загальну систему заходів примусу) [151 с. 49]. Останні служать для забезпечення нормального розслідування та розгляду кримінального провадження в порядку, передбаченому законом, і для виконання вироку. Тому чітке розмежування між запобіжними заходами та іншими заходами процесуального примусу (зокрема, між затриманням і взяттям під варту) провести дуже складно [106 с. 92].

Що стосується безпосередньо здійснення судочинства щодо неповнолітніх, то у 1923 р. в Німеччині був прийнятий Закон про суд у справах неповнолітніх. Саме з цієї дати починається історія самостійного ювенального кримінального законодавства в Німеччині. З початку ХХ ст. у цій державі проводилася послідовна кримінальна політика, спрямована на поглиблення диференціації кримінальної відповідальності дорослих і неповнолітніх правопорушників [25 с.136]. Поступово відбувалися процеси гуманізації кримінального законодавства, що безпосередньо стосувалося неповнолітніх правопорушників, і тому основну увагу було акцентовано на ідеї виховання (перевиховання) неповнолітнього, який відхилився від «букви закону». У зв'язку із цим почали створюватися амбулаторні та стаціонарні виховні заклади, передбачалися особливі педагогічні вимоги до кримінального процесу над неповнолітніми.

Фундаментальний принцип ювенального кримінального судочинства Німеччини полягає у виховній ідеї, відповідно до якої основною метою кримінально-правових заходів (запобіжних заходів), що застосовуються до неповнолітніх, має виступати спеціальна індивідуальна превенція. Законом про суд у справах неповнолітніх (Jugendgerichtsgesetz (JGG)) передбачається, що застосування ювенального кримінального права повинно запобігти передусім новим злочинам молодого людини [99 с. 33]. JGG передбачає три види санкцій щодо неповнолітніх правопорушників, до них належать: примусові заходи виховної дії, виправні заходи і покарання, які за своїм змістом та основними функціями є тотожними до інституту запобіжних заходів.

Тож примусові заходи виховної дії поділяються на вказівки про перевиховання (передбачають приписи і заборони, що стосуються дозвілля неповнолітнього), а також допомогу у вихованні (що втілюється в зобов'язанні погоджувати заходи у вирішенні соціальної сфери життя підлітка). До виправних заходів належать: попередження, зобов'язання, здійснення певних дій і арешт. До покарання належить позбавлення волі неповнолітнього, воно застосовується в тих випадках, коли, з урахуванням схильності неповнолітнього до скоєння злочинів і тяжкості його провини у вчиненому злочинні, є підстави вважати, що

застосування відносно нього примусових заходів виховної дії і виправних заходів є недостатніми для забезпечення цілей кримінального покарання [99 с. 31]. Дані запобіжні заходи застосовуються до неповнолітніх з обов'язковим урахуванням усіх обставин справи, а також характеризуючих ознак неповнолітнього, з метою забезпечення найбільш ефективного процесу перевиховання. Адже при застосуванні будь-якого із наведених вище запобіжних заходів щодо неповнолітнього первинне значення має питання їх виховного впливу на останнього.

Як і у Франції, так і в німецькому кримінальному судочинстві під час кримінального провадження щодо неповнолітніх, а особливо під час обрання та застосування щодо них запобіжних заходів, важливе місце займає інформація про особу неповнолітнього, його особисті якості, розвиток, соціальне оточення та ін.

Вивченням особи неповнолітнього правопорушника займається спеціально уповноважений на те орган - «Допомога для неповнолітніх у суді», який за результатами своєї діяльності звітує прокурору, поліції та суду. Працівники даного органу (служби) повинні мати спеціальні професійні знання в галузі психології та педагогіки, що надає їм істотну перевагу порівняно з юристом при встановленні контакту з неповнолітнім. Як зазначає Н.М. Градецька, «вивчення особи неповнолітнього спеціальними органами Німеччини здійснюється, як правило, шляхом безпосереднього спілкування з ним, з його батьками, викладачами, найближчим оточенням, а також за допомогою збору й аналізу відповідних документів, що дають змогу скласти повне уявлення про особу» [25 с.137]. Після збору інформаційних даних про неповнолітнього спеціальна уповноважена на те служба складає відповідний звіт, який містить відомості про особисті якості неповнолітнього, особливості його характеру, біографії, фізичний і психічний розвиток, про дозвілля, відомості про шкільні проблеми, ставлення до скоєного злочину, про відносини з оточенням, загальну життєву ситуацію.

Ми вважаємо, що створена в системі ювенальної юстиції Німеччини спеціальна соціально-психологічна служба – це потужний крок на шляху встановлення нормальних відносин з неповнолітніми, котрі відхилилися від букви

закону, що ґрунтується на взаєморозумінні та довірі, пошуку індивідуального підходу в кожній конкретній ситуації, для досягнення мети об'єктивності розслідування, справедливого розгляду справ в судах, запобігання скоєнню нових злочинів. Тому вважаємо, що такий досвід у судочинстві Німеччини цілком позитивно може вплинути на процес кримінального судочинства і в Україні. Створення схожих служб в Україні, на нашу думку, забезпечить професійний підхід і своєчасне розслідування кримінального провадження, надасть змогу оптимально розподілити навантаження на всіх суб'єктів, котрі беруть участь у здійсненні кримінального провадження, і чинити виховний вплив на неповнолітніх правопорушників та осіб, котрі їх оточують.

В **Іспанії** перелік запобіжних заходів, які застосовуються до неповнолітніх правопорушників, включає в себе: 1) попередження; 2) короткочасний арешт; 3) контрольована свобода, яка полягає у призначенні судом спеціально уповноваженої особи, яка здійснює нагляд за неповнолітнім. У подальшому слідчий суддя за погодженням з даною особою, в разі необхідності, може об'єднати контрольовану свободу з помещенням неповнолітнього до прийомної сім'ї або до виховної установи; 4) передача неповнолітнього правопорушника під опіку певної особи, сім'ї або ж організації, яка здійснює опікунську функцію; 5) помещення неповнолітнього правопорушника до різних виховних та виправних установ [22 с. 37].

Що ж стосується **Болгарії**, то Глава 20 національного КПК передбачає, що попереднє слідство щодо неповнолітніх правопорушників здійснюється виключно слідчими прокуратури, а в особливих випадках – слідчими національної безпеки. Тож, згідно з кримінальним законодавством Болгарії, до неповнолітніх можуть застосовуватися такі запобіжні заходи, як: 1) нагляд батьків або в разі їх відсутності – опікунів; 2) нагляд адміністрації виховного закладу (школи-інтернату), куди за рішенням суду помещено неповнолітнього правопорушника; 3) нагляд інспектора дитячої виховної кімнати або члена місцевої Комісії по боротьбі з антигромадськими проявами малолітніх та неповнолітніх осіб; 4) тримання під вартою. Саме тримання під вартою щодо неповнолітніх у

кримінальному провадженні застосовується вкрай рідко та в особливих (виняткових) випадках, подібно до українського законодавства [136].

Проте, окрім основних запобіжних заходів, до неповнолітнього правопорушника можуть бути застосовані і додаткові заходи виховного примусу, які не пов'язані з позбавленням волі неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, а саме: виправний нагляд, який здійснює громадський наглядач; осуд; примусове вибачення перед потерпілим; повідомлення-застереження; примусове усунення шкоди, заподіяної правопорушником; громадські роботи; повідомлення-застереження про поміщення до спеціальної школи-інтернату з пробаційним періодом тривалістю 6 місяців.

Республіка Польща - єдина країна Східної Європи, де в даний час діють спеціальні суди, що займаються розглядом справ неповнолітніх, в той час як в Угорщині, Румунії та в Україні існує лише спеціалізація суддів у даній області. Досить цікавим моментом у законодавстві Польщі є започаткування такого запобіжного заходу, як пробація. Пробація як альтернативний ув'язненню запобіжний захід полягає у встановленні нагляду за неповнолітнім злочинцем, котрий залишається в суспільстві, але судом на нього накладені певні зобов'язання й обмеження. Правила вимагають від нього відвідувати денні центри пробації, періодично зустрічатися з наглядовим офіцером, брати участь у певних різновидах діяльності, передбачених положенням про пробацію, дотримуватися законослухняної поведінки.

Даний вид запобіжного заходу виконує служба пробації, головна мета якої полягає в захисті суспільства, попередженні повторних злочинів, сприянні реінтеграції правопорушника в суспільство, тобто те, що ідеально підходить для перевиховання неповнолітнього правопорушника. Залежно від складу кримінального правопорушення та характеристики особи неповнолітнього, суд може додатково встановити пробацію з: обов'язковим проживанням у спеціальних гуртожитках; психіатричне лікування; а також лікування від алкоголізму й наркотичної залежності. Даний запобіжний захід має

реабілітаційний характер, що позитивно впливає на психологічний розвиток неповнолітнього злочинця, до якого він був застосований.

Досить цікавим моментом є те, що кожна особа, котра перебуває під пробацією, підлягає індивідуальному обстеженню, за результатами якого складається програма нагляду за нею, що полягає в об'єктивному та повному зібранні інформації (характеризуючих даних) про особу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого.

На наш погляд, найефективніше застосовувати запобіжний захід у вигляді пробації до неповнолітніх правопорушників, які є так званими «дітьми вулиці», здатні до жебракування і т.п. Адже з особами, котрі перебувають під пробацією, проводять різнопланову соціальну роботу: консультування, тренінги з формування навичок стримування емоцій і вміння спілкуватися з людьми, розвитку гігієнічних навичок і потреби піклуватися про своє здоров'я, а також роз'яснюють шкоду, яку нанесено постраждалому, навчають жити самостійним життям, готують до законослухняної поведінки.

А також 06 червня 1997 року з прийняттям нових Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Польщі на законодавчому рівні у даній країні було закріплено й інститут медіації. Медіація як інститут польського кримінального процесу є спробою досягнення добровільного порозуміння (примирення) між потерпілим і правопорушником з метою відшкодування завданих матеріальних і моральних збитків за допомогою неупередженої, підготовленої для розв'язання конфлікту особи – медіатора. Метою посередництва є укладання угоди між сторонами кримінальної ситуації, змістом якої є задоволення вимог.

Республіка Молдова у своєму законодавстві, а саме у ч. 3 ст. 176 КПК, передбачає чітко визначений ряд обставин, які потрібно встановити про особу підозрюваного, обвинуваченого (в тому числі і неповнолітнього) для ефективного обрання щодо останнього запобіжного заходу. Отже, ними є: 1) характер та ступінь заподіяної злочином шкоди потерпілому; 2) особа підозрюваного, обвинуваченого, підсудного; 3) його вік, стан здоров'я; 4) характер його занять;

5) його сімейний стан, наявність осіб, що знаходяться на його утриманні; 6) його майновий стан; 7) наявність у нього постійного місця проживання; 8) інші суттєві обставини на розсуд слідчого, прокурора чи суду.

Строк тримання особи під вартою на стадії кримінального переслідування до спрямування кримінальної справи в суд у Республіці Молдова не може перевищувати 30 днів. У виняткових випадках, в залежності від складності розгляду кримінальної справи, тяжкості вчиненого злочину, а також при наявності небезпеки, що обвинувачений може ухилитися від суду та слідства, чинити тиск на свідків, знищити або пошкодити засоби доказування, термін утримання під вартою може бути продовжено: 1) до 6 місяців, якщо особа обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено максимальне покарання терміном до 15 років позбавлення волі; 2) до 12 місяців, якщо особа обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено максимальне покарання у вигляді позбавлення волі терміном до 25 років або довічне позбавлення волі. Термін утримання під вартою неповнолітніх може бути продовжено лише до 4 місяців.

На наш погляд, термін 30 діб є недостатнім для повноцінного здійснення кримінального провадження, адже процедура продовження строків є досить тривалою, під час якої на бюрократичні цілі витрачається дорогоцінний час, а тому термін 60 діб є досить виправданим в українському законодавстві.

У кримінально-процесуальному кодексі **Республіки Білорусь** [139] (далі - КПК РБ) передбачений лише один спеціальний запобіжний захід для неповнолітніх правопорушників - віддача неповнолітнього під нагляд. Даний запобіжний захід, відповідно до норм КПК РБ, застосовується при наявності письмового клопотання осіб (батьків, опікунів, піклувальників), котрим віддаються неповнолітні підозрювані, обвинувачувані під нагляд.

Особливістю білоруського законодавства є те, що не лише тримання під вартою, а й домашній арешт як запобіжні заходи можуть застосовуватися до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого лише у випадках вчинення ним середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину (ч. 2 ст. 432 КПК РБ).

Проте ми вважаємо, що хоч і домашній арешт відноситься до ізоляційних запобіжних заходів, проте, дослідивши усі обставини та особливості цього запобіжного заходу, його ні в якому разі не можна прирівнювати до тримання під вартою та ставити їх на одне місце. Про це ми теж будемо проводити подальше дослідження у наступних розділах.

Хоч КПК Білорусії і визначає спеціальний запобіжний захід для неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених у вигляді нагляду за ними батьків, опікунів, піклувальників, проте законодавчого закріплення норм, згідно із якими даний запобіжний захід повинен виконуватися, не існує. Тобто ніхто не має права перевіряти той факт, в яких умовах проживають особи, яким під нагляд передаються неповнолітні, чим вони займаються та інші характеризуючі дані. Ніхто із правоохоронних органів не з'ясовує, як впливають умови життя та спосіб виховання, якщо він взагалі такий є, на неповнолітнього, щодо якого застосований запобіжний захід у вигляді нагляду. Також жодна із соціальних служб не перевіряє соціальне оточення неповнолітнього, його навчання та відвідування заборонених закладів, наявність поганих звичок та наявність дорослих осіб з антисоціальною поведінкою, із якими товаришує неповнолітній підозрюваний, обвинувачений. А тому ефективність такого запобіжного заходу без законодавчого закріплення додаткових повноважень правоохоронним органам та соціальним службам зводиться до нуля.

Проте є і позитивний здобуток у КПК Білорусії, де, перед тим, як обрати та застосувати запобіжний захід щодо неповнолітнього, особливо якщо це стосується його подальшої ізоляції, його в обов'язковому порядку допитує прокурор, який надає своє бачення щодо ефективності застосування того чи іншого запобіжного заходу. На нашу думку, для українського законодавства можна було б запозичити даний досвід у сусідньої держави, і перед тим, як обрати запобіжний захід щодо неповнолітнього, щоб його допитав ювенальний прокурор, який виступає процесуальним керівником по даному кримінальному провадженню.

На відміну від законодавства Білорусії, КПК **Республіки Казахстан** містить у своєму змісті правові норми, які чітко спрямовані на попередження негативного впливу несприятливих та антиморальних умов життя й виховання на неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого.

Так, у ст. 490 КПК Республіки Казахстан, яка називається «Поміщення неповнолітнього до спеціальної дитячої установи», вказано, що у випадках, коли неповнолітній обвинувачений через несприятливі умови життя і виховання не може бути залишений в колишньому місці проживання, він за постановою слідчого, санкціонованою прокурором, або за постановою суд може бути поміщений до спеціальної дитячої установи. При поміщенні неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого до спеціалізованої дитячої установи за вказаних причин останній утримується у вказаній установі окремо від неповнолітніх, які перебувають там у зв'язку з іншими обставинами» [140 с. 116]. Практика Республіки Казахстан підтверджує той факт, що поміщення неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого в силу процесуальних та законних підстав та умов до спеціалізованих дитячих установ із виховним впливом є досить ефективним запобіжним заходом. Такий вид запобіжного заходу також може бути альтернативою такому запобіжному заходу, як тримання під вартою. А тому дана практика, на нашу думку, змогла б знайти своє позитивне відображення й в українському законодавстві щодо неповнолітніх правопорушників.

Проте потрібно зазначити і негативні ознаки, які відображаються при застосуванні вищенаведеного запобіжного заходу щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених. А саме те, що він застосовується лише у випадках, коли умови проживання та виховання є неналежними для виконання неповнолітнім покладених на нього обов'язків та для його перевиховання, а будь-яких обмежень щодо застосування даного запобіжного заходу в залежності від тяжкості вчиненого ним злочину немає. А тому ми вважаємо, що було б доцільним у нормі закону, яка регулює умови та порядок застосування даного запобіжного заходу, зазначити обмеження щодо його застосування, тому що поміщення неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого є ізолюючим

запобіжним заходом та обмежує конституційні права неповнолітнього на свободу пересування. А тому, при введенні аналогічної норми закону в українське законодавство, нами пропонується застосовувати її за загальним правилом лише щодо *неповнолітнього віком від 14 років, який підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за вчинення якого законом передбачено покарання у виді позбавлення волі*. Більш детально особливості та доцільність внесення до системи даного запобіжного заходу щодо неповнолітніх ми будемо розглядати у наступних розділах нашого дисертаційного дослідження.

Досить цікавим у КПК РК є те, що домашній арешт як вид запобіжного заходу не є виключною компетенцією суду. Так, норма кримінального-процесуального закону Республіки Казахстан передбачає, що домашній арешт може бути застосований щодо підозрюваного, обвинуваченого як прокурором, так і судом. У даному випадку потрібно зазначити, що такий порядок застосування домашнього арешту передбачений не лише для дорослих правопорушників, а й щодо неповнолітніх. Тримання під вартою в Республіці Казахстан як запобіжний захід застосовується не лише за рішенням суду, але й з санкції прокурора (ст.150 КПК РК), що значно полегшує та спрощує процес здійснення кримінального провадження.

Провівши аналіз КПК **Киргизької Республіки** [138], ми звернули нашу увагу на застосування такого запобіжного заходу щодо неповнолітніх, як тримання під вартою (ст. 393 КПК КР). Адже норма закону говорить про те, що тримання під вартою як запобіжний захід може застосовуватися до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, який не досяг 16-річного віку, лише у виняткових випадках. Проте перелік виняткових випадків чітко не визначений та надається на розсуд суб'єктів, які здійснюють кримінальне провадження. Проте позитивним, на наш погляд є те, що порівняно із КПК України, де не визначено вікових обмежень у ст. 492, де вказаний неповнолітній (тобто особа від 14 до 18 років), визначення привілейованих виняткових випадків запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до осіб, які не досягли 16-річного віку. Вважаємо за доцільне внести корективи до ч. 2 ст. 492 КПК України

та викласти її в такій редакції: «Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього віком від 16 років у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України».

Аналізуючи кримінальне судочинство **Азербайджанської Республіки**, можемо зробити висновок, що воно, по суті, дуже схоже на кримінальне судочинство України, особливо в питаннях здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Проте на особливу увагу, на нашу думку, заслуговує такий запобіжний захід, який передбачений ст. 169 КПК Азербайджанської Республіки, як передача під нагляд поліції, який частіше за все застосовують саме до неповнолітніх обвинувачених. Такий вид запобіжного заходу полягає у застосуванні щодо підозрюваного чи обвинуваченого правових обмежень, до яких відноситься: заборона без дозволу органу, який проводить досудове розслідування, прокурора або суду змінювати місце свого постійного проживання чи тимчасового перебування у межах відповідного населеного пункту, відлучатися в інше місце; обов'язок з'являтися в органи поліції за графіком і відмічати свою явку; можливість відвідування його вдома [97 с. 119].

Як бачимо, практика застосування такого запобіжного заходу, як передача під нагляд поліції або іншого спеціального виховного органу, розповсюджена у багатьох країнах світу та користується популярністю у процесуальному та виховному аспекті під час кримінального провадження. Виходячи із цього, на нашу думку, для того, щоб розширити систему запобіжних заходів, а саме спеціальних запобіжних заходів, які застосовуються до неповнолітніх, пропонуємо доповнити главу 38 КПК України новим запобіжним заходом – *передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України*, який може стати альтернативою іншим запобіжним заходам, які, на думку слідчого, прокурора та слідчого судді не зможуть ефективно забезпечити виконання неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим обов'язків та виконання функцій

кримінального провадження. Більш детально даний запобіжний захід ми розглянемо у третьому розділі нашого дослідження в порядку вирішення питання про передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд.

Отже, зробивши аналіз правових норм розвинутих зарубіжних країн, також хочеться зазначити, що запобігання злочинності неповнолітніх з позиції норм, принципів та стандартів міжнародного права є одним із пріоритетних напрямків захисту прав дітей. Правосуддя щодо неповнолітніх має бути складовою процесу національного розвитку кожної країни. Відповідно до ст. 9 Конституції, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. В одному із важливих міжнародних документів — Конвенції про права дитини, прийнятій 44-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1989 р. і ратифікованій Верховною Радою України 27 лютого 1991 р. (далі — Конвенція), міститься гуманне положення щодо застосування до неповнолітнього міри запобіжного заходу. Відповідно до ст. 37 Конвенції, «арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно із законом та використовується лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу». У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. (ст.9 Пакту) та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст.5 Конвенції) зазначають на необхідності застосування щодо неповнолітніх особливих правил, які відповідають їхньому віку і правовому статусу.

Норми вищезазначених міжнародно-правових актів фактично сформували політику поводження з неповнолітніми правопорушниками. Вона включає у себе систему профілактичних заходів, соціальну реінтеграцію, забезпечення гарантій дотримання прав людини, які стосуються неповнолітніх правопорушників, застосування альтернативних позбавленню волі запобіжних заходів, здійснення затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого лише як крайнього запобіжного заходу і на максимально короткий термін та ін.

Тож, підводячи підсумки, зазначимо, що досконалості у правовій сфері щодо забезпечення порядку застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх немає у жодній із вищезазначених країн світу, так само, як і в Україні. Проте наша держава крокує впевнено до ідеальності, демократичності, законності та справедливості, принаймні у відношенні до неповнолітніх правопорушників.

Проте доцільним вважається звернення до світового досвіду в цілях запозичення окремих правових конструкцій в даному інституті, які на практиці показали свою ефективність.

Позитивних відгуків, на наш погляд, заслуговують такі правові конструкції та особливості, як здійснення кримінального провадження та судового розгляду спеціалізованими органами. Хоч новий КПК України в своїх нормах передбачає ювенального слідчого, прокурора та слідчого суддю, проте на практиці вони обираються із кадрового складу діючих працівників, попередньо не проходячи жодних курсів, семінарів і т.п. На наш погляд, досить доцільним буде введення у практику спеціальних служб, подібних до тих, які діють у Німеччині, Польщі, Франції та ін., до складу яких входять спеціалісти із високими професійними знаннями в галузі психології та педагогіки, що надає їм істотну перевагу порівняно з юристом, при встановленні контакту з неповнолітнім. Такі підрозділи у повній мірі можуть виконати вимоги ст. 178 КПК України та допомогти слідчому судді та суду обрати правильний та ефективний запобіжний захід щодо неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого у кримінальному провадженні. Створення схожих служб в Україні, на нашу думку, забезпечить професійний підхід і своєчасне розслідування кримінального провадження, надасть змогу оптимально розподілити навантаження на усіх суб'єктів, котрі беруть участь у здійсненні кримінального провадження, і чинити виховний вплив на неповнолітніх правопорушників та осіб, котрі їх оточують.

Існуюча в українському кримінальному процесуальному законодавстві система запобіжних заходів недостатньо повно враховує індивідуальні особливості неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених. А тому, на нашу думку, досить виправданим та законодавчо доцільним та ефективним буде введення в

КПК України додаткових спеціальних запобіжних заходів, які будуть виступати в якості альтернативи триманню під вартою та допоможуть у здійсненні кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Окрім внесення нових спеціальних запобіжних заходів щодо неповнолітніх, доцільно було б закріпити у нормах КПК України обов'язковість застосування процесуальних обмежень (ч. 5 ст. 194 КПК України), які б могли призначатися неповнолітньому додатково до застосованого запобіжного заходу або ж без наявності підстав для його обрання.

Отже, недосконалість нині діючої системи запобіжних заходів, які обираються щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених в українському кримінальному процесі, також свідчить про необхідність введення в національний КПК новацій зарубіжного кримінального-процесуального законодавства та процедури застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі.

Висновки до першого розділу

У результаті проведеного дослідження в розділі на основі думок практичних працівників та науковців, опрацювання нормативно-правових актів, які регулюють кримінальне судочинство щодо застосування запобіжних заходів, а також дослідження зарубіжного досвіду розвинених країн сві було зроблено ряд наступних висновків:

1. Інститут запобіжних заходів своїм корінням сягає далекого минулого, пройшов довгий та тривалий історичний шлях розвитку, щоб нині посісти вагоме місце у новій системі кримінального процесуального законодавства України. Проаналізувавши процес історичного становлення кримінального судочинства щодо неповнолітніх у частині застосування запобіжних заходів на території України, було визначено такі його етапи: 1)XIII ст. - 1742 р.; 2)1742 - 1864 рр.; 3)1864 - 1917 рр.; 4)1917 - 1961 рр.; 5)1961 - 2012 рр.; 6) після прийняття КПК України 2012р., кожен із яких характеризувався рівнем нормативного врегулювання та ступенем жорстокості стосовно особи, до якої застосовується.

2. Запобіжні заходи за своєю правовою природою є найбільш суворими заходами процесуального примусу, які обмежують конституційні права громадян,

не порушуючи принципу презумпції невинуватості, застосовуються слідчим суддею, судом за погодженням прокурором клопотанням слідчого до підозрюваного, обвинуваченого, мають превентивний (профілактичний) характер, для забезпечення успішного здійснення досудового провадження та судового розгляду кримінальних правопорушень, виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам його можливої неправомірної поведінки, з метою та на підставі, передбаченій ст. 177 КПК України, в окремих випадках можуть виступати в якості процесуальної реакції на допущене порушення, одночасно є й заходами кримінально-процесуальної відповідальності.

3. Заходи забезпечення кримінального провадження недоцільно ототожнювати із заходами кримінально-процесуального примусу, оскільки вони співвідносяться як частина та ціле.

4. Наявність системи запобіжних заходів забезпечує можливість ситуативного підходу до їх застосування під час кримінального провадження, що передбачає взяття до уваги не лише обставин провадження, а й суворості запобіжного заходу, його виховного впливу та характеристики суб'єкта, відносно якого він застосовується. Класифікувати запобіжні заходи, які застосовуються до неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, найбільш доцільно на: 1) фізично-примусові та 2) психолого-примусові.

5. Систему запобіжних заходів, яка передбачена нормою ст. 176 КПК України, потрібно доповнити такими запобіжними заходами, як передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (ст. 493 КПК).

6. Запропоновано запобіжні заходи, які застосовуються виключно до неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, визначити як «спеціальні запобіжні заходи», цей термін закріпити у науковому обігу та у ст. 3 КПК України

7. З урахуванням зарубіжного досвіду розвинених країн світу (Франція, Німеччина, Польща, Іспанія, США, Болгарія, Азербайджанська Республіка, Республіка Казахстан, та ін.) запропоновано доповнити систему спеціальних

запобіжних заходів щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених: 1) передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України; 2) поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої дитячої установи закритого типу. Аргументовано доцільність створення спеціальних служб для допомоги уповноваженому органу Національної поліції у справах дітей для збирання даних щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого та його оточення.

РОЗДІЛ 2.

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1. Мета та підстави застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

З метою забезпечення законності та обґрунтованості обмеження прав неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні запобіжних заходів, у КПК України визначено мету та підстави їх обрання, які слугують однією з гарантій об'єктивності застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Адже, коли визначено мету та наявні підстави для обрання запобіжного заходу відносно неповнолітнього, то його застосування можливе лише при дотриманні визначених законом умов. Вказане зумовлює необхідність правильного їх визначення та розуміння.

Передбачений кримінальним процесуальним законом інститут запобіжних заходів, які застосовуються до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, будучи засобом правового регулювання поведінки неповнолітнього, досягає за допомогою свого спеціального впливу певної мети, яка, у свою чергу, обумовлена загальними завданнями кримінального судочинства та служить для їх досягнення.

З'ясування мети запобіжних заходів, які застосовуються до неповнолітніх, має велике теоретичне і практичне значення, оскільки пов'язано з відповіддю на запитання: заради чого ці заходи використовуються?; на що спрямовані?; яким чином досягається мета?.

У попередньому розділі нашого дослідження ми вказували на те, що запобіжні заходи, на відміну від інших заходів забезпечення кримінального провадження, характеризуються специфічною метою та підставами, які передбачені ст. 177 КПК України. При обранні того чи іншого запобіжного заходу має враховуватися одночасно його мета (ч. 1 ст. 177 КПК), підстави (ч. 2 ст. 177 КПК) та інші визначені законом обставини (ст. 178 КПК). Слід зауважити, що на

даний час в юридичній літературі недостатньо детально розроблено теоретичні обґрунтування щодо мети застосування запобіжних заходів у новому КПК України.

Як зазначає у своєму дослідженні Л.К. Трунова, «Правові категорії «мета» і «підстави» застосування запобіжних заходів служать для визначення меж обмеження конституційних прав і свобод особистості і, насамперед, права особистої свободи» [137]. І ми повністю погоджуємося з даним твердженням, оскільки факт обмеження права неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого напряму залежить від встановлених спеціально уповноваженими органами фактичних умов, а саме мети та підстав, які є ключовими при вирішенні питання про доцільність застосування запобіжних заходів. Лише правомірний та законний зміст цих основних правових категорій дає право у відповідності до закону обмежувати конституційні права неповнолітнього у кримінальному провадженні. А тому правильність визначення мети та підстав має велике значення для ефективного та доцільного застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні.

Запобіжні заходи застосовуються відносно особи, яка ще не визнана судом винною у вчиненні кримінального правопорушення і, відповідно до конституційної засади (принципу) презумпції невинуватості, вважається невинуватою, незалежно від того, доросла ця особа чи неповнолітній, - усі рівні перед законом. Саме ця особливість правової природи запобіжних заходів покладає на органи досудового розслідування, прокуратури, слідчого суддю та суд надзвичайну відповідальність за цілком правильне розуміння та тлумачення мети та підстав застосування запобіжного заходу у кожному конкретному випадку і потребує абсолютної точності та зваженості при прийнятті рішення по даному питанню. Оскільки запобіжні заходи, як ми вже зазначали раніше, при їх застосуванні певним чином обмежують конституційні права та свободи підозрюваного, обвинуваченого, правильне розуміння мети та підстав є дуже важливим по відношенню до неповнолітніх, які дещо інакше, на відміну від

дорослих, розуміють значення своїх протиправних дій, а також процесуальних рішень, які застосовуються відносно них під час кримінального провадження.

На цьому наголошує й Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі - ВССУ) у Інформаційному листі № 511-550/0/4-13 від 04.04.2013 р. «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України», де зазначено, що при вирішенні питання про застосування, продовження, зміну або скасування запобіжного заходу слідчий суддя, суд повинні зважити, що слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу за відсутності для цього підстав, передбачених ст. 177 КПК. Тому, в разі розгляду відповідного клопотання, не підкріпленого визначеними у КПК метою та підставами, останнє має право бути відхилено [111]. Слідчому судді, суду слід також враховувати, що рішення про застосування одного із видів запобіжних заходів, який обмежує права і свободи підозрюваного, обвинуваченого, має відповідати характеру певного суспільного інтересу (визначеним у КПК конкретним підставам і меті).

Відповідно до ч. 1 ст. 177 нині чинного КПК України, *метою* застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам:

- 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду;
- 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення;
- 3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні;
- 4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином;
- 5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується [63 с. 86].

Проте, оскільки інноваційні норми нового КПК України направлені на здійснення міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні, тому, на

нашу думку, цілком доцільним було б доповнити ч. 1 щойно розглянутої ст. 177 КПК України ще одним пунктом, а саме *п. б, де зазначити про запобігання спробам особи ухилитися від її видачі та передачі іншій державі у частині виконання запобіжного заходу у вигляді екстрадиційного арешту, передбаченого ст. 579, 584-585 КПК України.*

У загальному значення «мети» означає стан в майбутньому, котрий можливо змінити відносно теперішнього та варто, бажано або необхідно досягнути, тобто кінцева точка бажаного результату, на досягнення якого направленні дії. Проте у кримінальному процесуальному законодавстві України правове значення мети та підстав застосування запобіжного заходу не розділене між дорослими та неповнолітніми злочинцями, а має загальний характер до усіх видів кримінального провадження. На наш погляд, це є не зовсім правильним.

Цілком логічно зробити висновок про те, що запобіжні заходи у більшості випадків застосовуються як до дорослих, так і до неповнолітніх, для зручності здійснення кримінального провадження без відповідного на те обґрунтування. Нині чинний КПК України чітко вказує на обставини, при яких слідчий суддя, суд має право застосувати запобіжний захід, тобто визначення мети та підстав його застосування. Проте мета застосування запобіжного заходу до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, на наш погляд, повинна мати спеціальний характер для індивідуалізації та ефективності здійснення кримінального провадження та досягнення цілей кримінального судочинства та перевиховання неповнолітнього злочинця. Розглянемо значення спеціальності мети застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх.

Ю. Д. Москалюк [85 с. 40] зазначає, що мета застосування будь-якого запобіжного заходу двоєдина: з одного боку – забезпечити виконання обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а з іншого – запобігти вчиненню визначених законом ризиків.

Ми погоджуємося із вищенаведеною класифікацією, проте вважаємо, що вона є не зовсім повною, оскільки не врахований спеціальний суб'єкт – неповнолітній, відносно якого запобіжні заходи, в разі їх застосування,

насамперед повинні здійснювати виховний вплив. Тобто цілком логічно, на нашу думку, класифікувати мету застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених на такі види:

1. *Забезпечувальна* – створення умов та застосування процесуальних заходів для виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього кримінальним процесуальним законом обов'язків. Полягає у забезпеченні виконання неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків. Одразу ж виникає питання, що ж таке процесуальні обов'язки, адже суть даного поняття у кримінальному процесуальному законі не розкрито та залишається на розсуд слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та інших учасників кримінального процесу. Але, виходячи із суті правових норм КПК України, можемо сказати, що процесуальні обов'язки – це встановлена КПК України міра належної поведінки суб'єктів процесуальних відносин, яка забезпечується можливістю застосування запобіжних заходів та заходів примусу в цілому. Процесуальні обов'язки підозрюваного, обвинуваченого визначено у ч. 7 ст. 42 КПК України незалежно від його віку, а саме: прибувати за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості прибути за викликом у призначений строк – заздалегідь повідомити про це зазначених осіб; виконувати обов'язки, покладені на нього рішенням про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; а також підкорятися законним вимогам та розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду [63 с. 26]. Про процесуальні права та обов'язки підозрюваному, обвинуваченому стороною, яка їх повідомляє, вручається пам'ятка.

Проте, застосовуючи саме поняття мети запобіжних заходів, яке направлене на виконання підозрюваним, обвинуваченим своїх процесуальних обов'язків, потрібно додати, що, окрім виконання останнім своїх безпосередніх обов'язків, передбачених ч. 7 ст. 42 КПК України, до його процесуальних обов'язків необхідно віднести ті, які можуть бути покладені на нього у зв'язку із застосуванням запобіжного заходу (ст. 194 КПК України). Адже, коли особі оголошено про підозру і вона набула статусу підозрюваного, і в разі відсутності

необхідності у застосуванні запобіжного заходу відносно даної особи, на останнього буде покладено лише обов'язки, котрі прямо передбачені у ч. 7 ст. 42 КПК України.

При застосуванні будь-якого запобіжного заходу на неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого покладаються додаткові процесуальні обов'язки, котрі полягають, зокрема, у наступному: прибутті до визначеної службової особи із встановленою періодичністю; забороні відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду; повідомленні слідчого, прокурора чи суду про зміну свого місця проживання та/або роботи; утриманні від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуванні із нею з дотриманням умов, визначених слідчим суддею, судом; проходженні курсу лікування від наркотичної або алкогольної залежності; докладанні зусиль до пошуку роботи або до навчання; здачі на зберігання до відповідних органів державної влади свого паспорта (паспортів) для виїзду за кордон, інших документів, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну; носінні електронного засобу контролю тощо.

Неповнолітній підозрюваний, обвинувачений є самостійним учасником кримінального провадження, проте, на відміну від дорослих, у кримінальне провадження, окрім неповнолітнього, залучається ще одна особа – законний представник, на якого покладаються обов'язки у виконанні неповнолітнім покладених на нього обов'язків. Тобто, умовно кажучи, при застосуванні спеціальних запобіжних заходів до неповнолітнього правопорушника, а саме передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд (ст. 493 КПК України), обов'язки розподіляються між двома його учасниками – неповнолітнім з однієї сторони та законним представником – з другої.

У зв'язку із тим, що «тягар» обов'язків, який покладається при застосуванні запобіжного заходу на неповнолітнього, розподіляється на третю особу (законного представника), ми пропонуємо у будь-якому кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, навіть у випадку незастосування запобіжного заходу відносно нього, застосовувати передбачені ч. 5 ст. 194 КПК України

обов'язки. Більш детально дане питання ми розглянемо у нашому дослідженні пізніше.

2. *Превентивна* - запобігання спробам (ризикам), зазначеним у ст. 177 КПК України. Неповнолітній підозрюваний, обвинувачений, окрім процесуальних обов'язків, які ми розглядали вище, зобов'язаний не перешкоджати встановленню обставин вчинення кримінального правопорушення, які передбачені пп. 1-4 ч. 1 ст. 177 КПК України. У даній формі мети ми пропонуємо виділити окремо «запобігання спробам підозрюваного, обвинуваченого вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення», у якому підозрюється, обвинувачується, тобто спроба, яка зазначена у п. 5 ч. 1 ст. 177 КПК України. Дана форма мети застосування запобіжного заходу має неабияке значення для неповнолітніх, оскільки більшість із них, в силу свого вікового та психологічного розвитку, не здатні в повній мірі оцінити серйозність ситуації, тобто не в повній мірі розуміють суть запобіжного заходу, який до них застосовано, оскільки під час здійснення кримінального провадження, а особливо в період застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого він знаходиться в присутності осіб, яким він довіряє, здебільшого це батьки, опікуни або піклувальники. У більшості випадків неповнолітній у своїй підсвідомості розподіляє між усіма свої обов'язки та часто нехтує самотійним їх виконанням, залишаючи усю відповідальність на дорослих. А тому одним із основних завдань органів досудового розслідування, які ініціювали застосування будь-якого із передбачених КПК України запобіжних заходів до неповнолітнього, повинне бути саме недопущення подальшої кримінальної діяльності останнього, запобігання вчиненню ним інших кримінальних правопорушень.

3. *Виховна* - зміна психологічних характеристик неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого (його мотивації, потреб і установок, цінностей та рис характеру), а також перебудова протиправної поведінки останнього з огляду на характерні для певного суспільства уявлення про соціально зрілу, пристосовану до реальних суспільних умов особистість.

Перелік запобіжних заходів, передбачених у КПК, дає змогу уповноваженим суб'єктам обрати найбільш ефективний з них, урахувавши при цьому особливості кожного вчиненого кримінального правопорушення, та досягти мети їх застосування. У зв'язку із цим застосування одного і того ж запобіжного заходу, як при дії КПК 1960 р., пріоритетним запобіжним заходом якого була підписка про невиїзд, не є актуальною проблемою нині. Позитивним моментом також є значне розширення запобіжних заходів, які стосуються неповнолітніх, тобто слідчий суддя, суд має ширший спектр у застосуванні запобіжного заходу та оновлене правове значення мети їх застосування, дає можливість значно краще та ефективніше застосувати запобіжний захід щодо неповнолітнього, не порушуючи норм закону та значною мірою не посягаючи на його права та свободи.

Потрібно зазначити, що, порівнявши КПК України 1960 р. та КПК України 2012 р., ми можемо побачити, що в частині мети застосування запобіжних заходів відбулися значні зміни. У КПК 1960 р. було зазначено, що запобіжні заходи застосовуються до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого з метою запобігти спробам ухилитися від дізнання, слідства або суду, перешкодити встановленню істини у кримінальній справі або продовжити злочинну діяльність, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень [69 с. 77]. А от у новому КПК більш детально систематизовано та розширено мету застосування запобіжного заходу. Такий підхід дає змогу практичним працівникам правоохоронних органів, суддям та суду краще розуміти, для чого застосовується запобіжний захід, та виключити випадки неповного та неправильного тлумачення норм КПК України для забезпечення принципу законності та дотримання прав та свобод громадян та інших конституційних прав громадян.

Застосування запобіжного заходу з будь-якою іншою метою, наприклад, з метою покарання особи за кримінальне правопорушення, з метою добитися показань стосовно її причетності до кримінального правопорушення, тощо неприпустиме. Його застосування в жодному разі не повинно залежати від того, визнає підозрюваний, обвинувачений свою вину у вчиненні кримінального правопорушення чи ні [61 с. 403].

Саме завдяки своїй меті запобіжні заходи проявляють себе у вигляді важливої та активної діяльності у боротьбі зі злочинністю, у повній мірі втілюють і реалізують принципи і завдання кримінального судочинства, пов'язані з подоланням дійсної або можливої протидії неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого нормальному здійсненню кримінального провадження, обґрунтованого і справедливого застосування закону.

Оскільки мета застосування запобіжних заходів регламентує підстави для їх застосування (ч. 2 ст. 177 КПК), то можемо вважати, що мета в даному випадку може виступати як предмет, який підлягає доказуванню для обґрунтування визначених підстав. У такому випадку органу досудового розслідування, прокурору необхідно довести на законних підставах факти та обставини про те, що неповнолітній підозрюваний, обвинувачений може вчинити один із передбачених ст. 177 КПК України ризиків або ж порушити виконання покладених на нього кримінальним процесуальним законом обов'язків, тобто своїми діями буде перешкоджати нормальному здійсненню кримінального провадження та не дасть можливості через неналежну поведінку досягти виконання завдань кримінального судочинства.

Варто зазначити, що характер достатніх підстав для застосування запобіжного заходу, які виражають ступінь імовірності того, що неповнолітній підозрюваний може вчинити хоча б одну із зазначених спроб, передбачених ч.1 ст. 177 КПК, буває різний. Чим вищий ступінь ймовірності недотримання неповнолітнім належної поведінки і його неявки за викликами, тим більша необхідність у застосуванні щодо неповнолітнього запобіжного заходу, який більш обмежує його свободу та допоможе досягти поставленої мети. У юридичній літературі наявна думка, що доцільність застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого тієї чи іншої міри запобіжного заходу для досягнення її мети обумовлюється конкретними встановленими у справі доказами, які дають достатні підстави вважати, що підозрюваний, обвинувачений може переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду, знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне

значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні, перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином, вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, в якому підозрюється, обвинувачується. Коли застосований запобіжний захід не досяг і не може досягти своєї мети, то це свідчить про те, що дана міра запобіжного заходу була обрана не відповідно до наявних у кримінальному провадженні даних, які були покладені в основу рішення про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. У таких випадках раніше обраний запобіжний захід має бути змінений на інший, який здатен забезпечити досягнення поставленої мети, якщо у цьому є така необхідність.

Але чи дійсно правильним є таке судження, що доцільність застосування до підозрюваного, обвинуваченого тієї чи іншої міри запобіжного заходу для досягнення її мети обумовлюється конкретними, встановленими у справі доказами, які дають достатні підстави вважати, що підозрюваний, обвинувачений вчинить передбачені ст. 177 КПК України ризики (спроби)? Спробуємо розглянути дане питання, єдино визначеної відповіді на яке на даний час не має.

Почнемо з того, що з етимологічної точки зору термін «підстави» розглядається як обставина, достатня для того, щоб: спровокувати які-небудь дії або стан; пояснити, виправдати, зробити зрозумілими вчинки, поведінку когонебудь. На відміну від підстав, під умовами слід розуміти обставини, від яких щонебудь залежить; обстановка, в якій щонебудь відбувається. У юриспруденції під поняття «підстава» розуміють «сукупність передбачених правом обставин, умов, фактів і передумов, що забезпечують настання юридичних наслідків» [160 с. 552].

Як зазначає російський учений Р.Х. Якупов, підстави та умови призначені для уточнення меж можливого обмеження прав і свобод особи і, перш за все, права особистої свободи [164 с. 197]. І. Л. Дідюк, підтримуючи думку Р. Х. Якупова, вказує, що підстави покликані спонукати слідчого до дій –

підготовки клопотання про обрання запобіжного заходу, а умови забезпечують врахування найбільш вагомих об'єктивних обставин дійсності [35 с. 58].

Для застосування запобіжного заходу достатньо одного із визначених варіантів неприйнятної з позиції кримінального процесу поведінки неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. У такому випадку доказування носить прогностичний (перспективний) характер. Особливістю даного виду доказування є передбачення наперед певної поведінки неповнолітньої особи. Другою особливістю є те, що висновок при обранні того чи іншого запобіжного заходу носить ймовірний характер. Третя особливість – самостійний, автономний предмет доказування, який певним чином ізольований від загального предмету доказування по кримінальному провадженню [31 с. 48].

Проте на практиці із великою ймовірністю може трапитися такий випадок, коли неповнолітньому, який вчинив кримінальне правопорушення, було оголошено підозру, проте не було ініційованим питання застосування відносно нього запобіжного заходу, проте через деякий період часу, маючи процесуальний статус підозрюваного, останній починає поводити себе неналежним чином, тобто вчиняє дію, яка завдає перешкоди у здійсненні кримінального провадження, то в такому випадку наявність даного факту потрібно встановити та довести законним шляхом. У даному випадку доказування мети застосування запобіжного заходу носить ретроспективний характер.

Однією із гарантій забезпечення прав людини при застосуванні запобіжних заходів є правова вимога обґрунтування клопотання слідчого, прокурора, що ініціює вирішення даного питання, а також ухвали слідчого судді, суду про їх застосування або продовження строку дії. Обґрунтованість цих процесуальних рішень полягає у наведенні в них підстав для застосування даного виду заходів забезпечення кримінального провадження. При цьому необхідно підкреслити, що визначенні законом підстави мають комплексний характер [27 с. 222].

Підстави застосування запобіжних заходів, сформульовані законодавцем, уніфіковано стосовно всіх їх видів у ч. 2 ст. 177 КПК. Ці підстави поділяються на загальну та особливу складові.

По-перше, наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення. Саме наявність обґрунтованої підозри виступає загальною складовою підстав застосування запобіжних заходів. Виходячи з цього, ми бачимо, що застосування запобіжного заходу можливе лише до особи, яку у визначеному законом порядку повідомлено про підозру у вчиненні нею кримінального правопорушення (ст. 276-278 КПК України), тобто до особи, процесуальний статус якої визначено як підозрюваний. Застосування запобіжного заходу до особи, щодо якої, наприклад, надійшла заява чи повідомлення, або ж наявна оперативно-розшукова інформація про вчинення нею кримінального правопорушення, але якій не повідомлено про підозру, відповідно до норм КПК України, так само, як і до інших учасників кримінального провадження, якими можуть бути свідки, потерпілі та ін., не допускається. Обґрунтованість підозри має підтверджуватися зібраними доказами, що вказують на наявність ознак кримінального правопорушення та формулюється у повідомленні про підозру у вчиненні конкретного кримінального правопорушення.

Узагальнююче визначення «обґрунтована підозра» у вчиненні особою кримінального правопорушення сформульовано у правових позиціях ЄСПЛ. Зокрема, у рішенні у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21.04.2011 ЄСПЛ зазначив, що термін «обґрунтована підозра» означає наявність фактів або відомостей, які здатні переконати об'єктивного спостерігача в тому, що особа могла вчинити це правопорушення. Від сукупності обставин справи залежить, що саме можна вважати обґрунтованою підозрою. При цьому така підозра не може ґрунтуватися лише на тому, що особа вчинила в минулому правопорушення, навіть аналогічне. Таким чином, підозра буде вважатися обґрунтованою лише у випадку, коли вона ґрунтується на відомостях, що об'єктивно пов'язують підозрюваного із вчиненим кримінальним правопорушенням. Це означає, що у слідчого мають бути докази, які вказують на причетність особи до вчинення кримінального правопорушення (показання свідків, потерпілих, речові докази, протоколи слідчих дій тощо) [59 с. 300].

По-друге: наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України, – особлива складова застосування запобіжного заходу.

Ми бачимо, що законодавець у новому КПК України запровадив комплексну підставу застосування запобіжного заходу, яка включає в себе і обґрунтовану підозру, і наявність хоча б одного із ризиків. Сутність комплексної підстави застосування запобіжного заходу є досить позитивним кроком у кримінальному процесі, адже не лише наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення є підставою застосування запобіжного заходу, тобто у даному випадку наявність повідомлення про підозру особі не буде розцінюватися на практиці як достатня підстава у застосуванні запобіжного заходу. У тому випадку, якщо прокурор доведе слідчому судді або суду лише наявність обґрунтованої підозри, але не доведе обставини, які свідчать про наявність достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, а також наявність обставин, які свідчать про недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, передбачених ст. 177 КПК України, слідчий суддя, суд має право відмовити у застосуванні запобіжного заходу щодо підозрюваного, обвинуваченого, а натомість зобов'язати його перебувати за кожною вимогою до суду чи іншого органу державної влади, визначеного слідчим суддею, судом (ст.194 КПК України).

Отже, ще однією складовою підстав застосування конкретного запобіжного заходу є наявність відомостей про недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, передбачених ст. 177 КПК України, тобто що іншими запобіжними заходами вирішити завдання кримінального судочинства та досягти законної мети неможливо.

У зв'язку із цим, на нашу думку, потрібно внести зміни до ч. 2 ст. 177 КПК України та викласти її в такій редакції: підставами застосування запобіжного заходу є наявність *трьох складових*:

- 1) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення;
- 2) наявність достатніх даних, які свідчать про наявність одного або декількох ризиків, які дають підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч.1 ст. 177 КПК України;
- 3) обставини, які свідчать про необхідність застосування конкретного виду запобіжного заходу і переконують у тому, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти вказаним у ч. 1 ст. 177 КПК України ризикам.

Слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього підстав, передбачених КПК України. Юридичною підставою обрання запобіжного заходу є ухвала слідчого судді або ухвала суду.

Оскільки застосований запобіжний захід певним чином обмежує конституційні права та свободи особи, то його процесуальне здійснення повинно повністю відповідати принципу законності. В.В. Назаров називає першим принципом обмеження конституційних прав принцип законності. При цьому вчений акцентує увагу на тому, що в законі повинні бути визначені засоби та інструменти можливого обмеження прав людини. Далі дослідник окремим принципом називає принцип ясності, чіткості і визначеності. На думку В.В. Назарова, формулювання процесуального порядку обмеження прав повинно бути таким, щоб воно було зрозумілим як для громадянина, так і для посадової особи [88 с. 116]. Повністю підтримуючи таку думку В.В. Назарова, ми вважаємо за доцільне зазначити, що зміст законності застосування запобіжних заходів повинен охоплювати чіткий, ефективний кримінальний процесуальний закон, що регламентує діяльність з реалізації запобіжних заходів, і факт якісного і належного виконання відповідних норм права.

Питання підстав застосування запобіжного заходу є досить актуальним та складним і щодо принципу законності. У науковій літературі даному питанню приділялося багато уваги, проте усталеного підходу до розуміння підстав обрання

зазначених заходів примусу сформульовано так і не було. Підстави застосування запобіжних заходів вивчали Т.В. Данченко [32], А.В. Захарко [41], Е.Д. Коваленко [50], Н.Г. Нарбікова [89], В.В. Рожнова [116], В.М. Тертишник [132], Д.А. Чухраєв [153] та ін.

Для подальшого дослідження законності підстав застосування запобіжного заходу коротко розглянемо наукові дослідження вищевказаних науковців. Отже, В.В. Рожнова називає такі підстави обрання запобіжних заходів: 1) припущення, імовірність того, що обвинувачений ухилиться від слідства, перешкодить встановленню істини, продовжить злочинну діяльність, ухилиться від виконання вироку; 2) наявність сформульованого відносно конкретної особи обвинувачення й обставин, які вказують на необхідність обмеження її свободи; 3) наявність ознак злочину, кримінально-правові відносини і невиконання обвинуваченим своїх процесуальних обов'язків; 4) неналежна поведінка обвинуваченого, яка створює перешкоди досягненню завдань кримінального судочинства; 5) конкретні соціально небезпечні дії суб'єкта; 6) сам факт вчинення злочину; 7) імовірність його вчинення; 8) наявність даних (доказів і обставин), які викривають певну особу у вчиненні злочину і вказують на те, що вона може вчинити дії, для запобігання яким створено запобіжні заходи [117 с.126].

Подібне узагальнення знаходимо і в роботах Е.Д. Коваленка. Менш деталізовано до визначення підстав підійшла Г.В. Юркова. Вона погоджується з дослідниками, які, визначаючи підстави застосування запобіжних заходів, однією з них називають наявність доказів, що викривають особу у вчиненні злочину. Учена обґрунтовує свою думку тим, що, наприклад, підстави для взяття під варту як запобіжного заходу можуть бути визначені як фактичні дані (докази), що викривають конкретну особу у вчиненні злочину, за який може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі [163 с.128].

Свою точку зору щодо підходу до змісту підстав застосування запобіжного заходу висловлює Р.А. Трахов, досліджуючи питання обґрунтованості процесуального рішення про застосування заходів кримінально-процесуального

примусу. Науковець вказує, що воно може бути визначено лише за допомогою звернення до тих доказів, які закладені в основу такого рішення [134 с.264].

Проте слід зазначити, що дані дослідження були проведенні відповідно до норм КПК України 1960 р., і тому в певній мірі втратили свою актуальність, проте є надійним та ефективним фундаментом для подальших досліджень та вдосконалень підстав застосування запобіжного заходу у нормах нового кримінального процесуального закону 2012 року.

Дослідивши юридичну літературу та думку науковців щодо підстав застосування запобіжних заходів щодо підозрюваних, обвинувачених, запропонуємо власну авторську редакцію значення «підстав застосування запобіжних заходів» щодо спеціального суб'єкта «неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого», котрі є головним елементом нашого дослідження. Отже, ***підстави застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх*** - це відповідні обставини, умови та передумови, що забезпечують необхідність та доцільність застосування цих заходів для досягнення визначеної законом мети під час здійснення кримінального провадження та дають можливість органу досудового розслідування, прокуратури та суду із дотриманням визначених законом меж обмежити права та свободи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, застосувавши відносно нього ефективний запобіжний захід, передбачений КПК України.

Окрім наявності обґрунтованої підозри як загальної складової підстав застосування запобіжного заходу, як ми вже зазначали, особливою (другою) обов'язковою складовою є наявність ризиків (ризиків). Термін «ризик» є новим у кримінальному процесуальному законі, та його визначення міститься у тлумачному словнику, де зазначено, що «ризик означає пускатися на вдачу, на вірну справу; відважитися на щось сумнівне; робити щось без вірного розрахунку; піддатися випадковому збігу обставин; діяти сміливо, зухвало, сподіваючись на позитивний результат; піддаватися небезпеці, невдачі» [30]. Під ризиком розуміють можливість ненастання результату, на досягнення якого спрямовується певне рішення. Він стає реальним через невизначеність ситуації, у якій

приймається рішення. Сама невизначеність зумовлюється безліччю нестійких чинників, пов'язаних головним чином із поведінкою людей, яку неможливо достеменно передбачити [82 с. 72].

М. Дерев'янку зазначав, що у сфері кримінального провадження під поняттям ризику слід розуміти як конкретний прояв протидії досудовому провадженню, так і ситуативну характеристику процесу прийняття процесуального рішення [34 с. 79].

Можемо сказати, що передбачені ст. 177 КПК України «ризики» є так званими конкретними способами протидії досудовому провадженню. М.Є. Шумило вказує, що ризик у кримінальному процесі є правомірним, якщо: 1) він передбачений кримінально-процесуальним законом; 2) спрямований на попередження, припинення злочину або отримання доказів у кримінальній справі; 3) слідчий чи прокурор мають фактичні дані, які з певним ступенем вірогідності вказують на можливість досягнення мети слідчої дії; 4) запізнення з проведенням слідчої дії може призвести до вчинення злочину, знищення або переховування документів чи предметів, що можуть бути доказами у кримінальній справі [157 с. 204]. Термін «ризик», який зазначений у нормах КПК України, має характеризувати негативну поведінку підозрюваного та обвинуваченого, через прояв якої ставиться під загрозу належне виконання завдань кримінального провадження. При цьому даний термін має використовуватися й одночасно з іншим – тактичний ризик, – котрий характеризує поведінку слідчого прокурора, слідчого судді та суду.

Таким чином, у кримінальному судочинстві поняттям ризиків охоплюється як "тактичні ризики", так і конкретні небажані для кримінального провадження наслідки поведінки підозрюваних та обвинувачених. Останні можна іменувати "ризиками, які заважають виконанню завдань кримінального провадження". У свою чергу цим ризикам можуть передувати тактичні ризики, які виникають у зв'язку із прийняттям рішення про застосування запобіжних заходів. Однією із причин цього є використання у законодавстві оціночних категорій, зокрема терміну «достатні обставини» (ч. 3 ст. 176 КПК України) [34 с. 79].

Варто зазначити, що зміст поняття «достатніх обставин» почав юридично формуватися ще у XIX столітті. Так Верховним судом США ще у 1878 році було визначено у рішенні по справі Стейсі проти США: «співробітник поліції має достатні підстави для арешту та обшуку, якщо факти й обставини, які сприймаються ним, є такими, що переконали б розумну й обережну людину в тому, що скоєно злочин» [102 с. 54]. У вказаному судовому рішенні визначені вимоги, які стосуються змісту як процесу доказування, так і процесу використання одержаних доказів, як достатніх підстав прийняття процесуальних рішень. Пізніше з'явилися більш розширені формулювання «достатніх підстав». Обов'язок їх встановлення був покладений на суддів, але сприйняття фактів і обставин як таких, що мають переконувати розумну й обережну людину, залишилося їх головним критерієм. Таким чином головним у даній доктрині є саме суб'єктивний чинник прийняття рішення – залежність від розсуду окремої людини.

Звернення до практики Верховного Суду США надає змогу зрозуміти, що достатніми підставами прийняття рішення під час кримінального провадження можуть, зокрема, бути: судження й припущення свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних, засуджених, агентів, довірених осіб; показання "з чужих слів", свідчення непрямого очевидця певних фактів або подій; пояснення "достовірних" чи надійних інформаторів, які базуються на плітках тощо [102 с. 53–54]. До наведених випадків з обережністю ставляться суб'єкти кримінального провадження під час правозастосування, адже їх використання без забезпечення "традиційними" доказами з високим рівнем вірогідності може призвести до негативних наслідків, зокрема до порушення прав і свобод людини. Як, на наш погляд, цілком правильно зазначає М. Дерев'янка, права та свободи у такому випадку по суті ставляться в залежність від розсуду окремої особи, який може мати як помилковий, так і злочинний характер [34 с. 79].

Учені пропонують різноманітні підходи щодо розуміння підстав застосування запобіжних заходів. До таких підстав вони відносять: 1) достовірно доведена неналежна поведінка підозрюваного, обвинуваченого та 2) ймовірність

неналежної поведінки підозрюваного, обвинуваченого, яка прогнозується у свідомості слідчого, прокурора, виходячи з його професійного та життєвого досвіду.

Учені-процесуалісти Є.Ю. Жога та М.М. Рукавішников зазначають, що «неможливо впевнено твердити, а тим паче доводити те, що ще тільки буде; доводити можна лише те, що вже було, отже, залишило після себе який-небудь слід» [39 с. 24]. Ми підтримуємо дане твердження, оскільки вважаємо, що неправомірно вважати підставою для застосування запобіжного заходу припущення, що підозрюваний, обвинувачений буде переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду та вчиняти інші неправомірні дії, адже в даному випадку втрачає значення обґрунтованість прийнятого процесуального рішення.

Стосовно даного питання вдало висловлює думку В.В. Смирнов, вказуючи, що «до моменту прийняття рішення про обрання запобіжного заходу повинно бути встановлено сукупність обставин, що свідчитимуть про неналежну поведінку обвинуваченого в процесі розслідування. Коли в основу рішення про обрання запобіжного заходу будуть покладені достовірні фактичні дані про неналежну поведінку, а не суб'єктивну думку, то й саме рішення буде достовірним» [129 с. 24]. Проте, зважаючи на реалії сьогодення, можемо сказати, що таке вирішення даної проблеми є недосяжним у практичному її здійсненні, оскільки органи досудового розслідування реально не мають такої можливості цілеспрямовано відслідковувати поведінку кожного підозрюваного, обвинуваченого з метою вчасного виявлення їхніх приготувань і спроб певним чином перешкодити нормальному здійсненню кримінального провадження. Ми вважаємо, що для законного застосування запобіжного заходу досить встановити ймовірність того, що підозрюваний буде переховуватися, продовжуватиме злочинну діяльність, знищуватиме або фальсифікуватиме докази, або ж іншим чином буде заважати кримінальному провадженню.

Отже, ми дійшли висновку, що законною підставою для застосування запобіжного заходу саме до неповнолітнього є не сама можливість здійснення

конкретних вчинків ухилення, а фактичні дані, отримані із передбачених законом джерел і свідчать про можливу неналежну поведінку підозрюваного, обвинуваченого.

Далі зупинимось безпосередньо на характеристиці визначених законом ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України.

Першою є ситуація, яка полягає у переховуванні підозрюваного, обвинуваченого від органів досудового розслідування та/або суду. Наявність даного факту тягне за собою зупинення досудового розслідування, відповідно до ст. 280 КПК України. У випадку, якщо підозрюваний, обвинувачений зник, то зміна запобіжного заходу на більш суворий та ефективний може здійснюватися лише заочно і вже не матиме істотного значення, оскільки застосовувати її до відшукування та затримання підозрюваного, обвинуваченого буде ні до кого. У зв'язку із цим запобігти даній спробі вкрай важливо для досягнення цілей кримінального процесу та для нормального та ефективного здійснення кримінального провадження. Про намір переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду можуть свідчити такі дані, як придбання проїзних документів, зняття з різного роду реєстраційних обліків, оформлення закордонного паспорта, раптове звільнення з роботи, розпродаж майна тощо. Про те, що особа може ухилитися від слідства та суду, також можуть також свідчити дані про те, що особа не має постійного місця проживання або постійних занять, а також інформація про те, що вона у минулому вчиняла спроби ухилитися від слідства чи суду.

Неповнолітні підозрювані, обвинувачені рідше, ніж дорослі, здійснюють спроби переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду за умови, якщо вони мають постійне місце проживання та проживають в сім'ї разом із батьками. У тих випадках, коли неповнолітні, які проживають з батьками у повній та нормальній родині, роблять спроби ухилитися від органів досудового розслідування або суду, такі спроби зазвичай завершуються невдачею, адже такі

підлітки у більшості випадків не володіють необхідними матеріально-ресурсними можливостями (готівкою, автомобілем), у них відсутні навички так званого «вуличного життя» - бродяжництва, вони не можуть самостійно забезпечити собі прожиття окремо від дорослих, які їх забезпечували протягом життя. У таких випадках убезпечити від здійснення такої спроби переховування може посилений нагляд з боку батьків, а також роз'яснення наслідків таких дій з боку співробітників правоохоронних органів.

На нашу думку, з неповнолітніми необхідно постійно проводити роз'яснювальну роботу. Це стосується не лише неповнолітніх із неправомірною поведінкою чи підозрюваних, обвинувачених, а в загальному усіх неповнолітніх. Таку роботу повинні здійснювати спеціальні служби, в тому числі і співробітники підрозділу у справах дітей. А з неповнолітніми підозрюваними, обвинуваченими ще й особа, яка здійснює досудове розслідування, та психолог. Вони повинні роз'яснювати наслідки того чи іншого неправомірного вчинку і вказувати на переваги позитивної поведінки, виконання покладених процесуальних обов'язків та здійснення впевнених кроків до перевиховання. Це дозволяє запобігти здійсненню неповнолітнім небажаних дій, негативних наслідків яких останній може і не усвідомлювати.

Слід зазначити, що обставинами, які можуть свідчити про те, що неповнолітній підозрюваний, обвинувачений, який проживає у родині та має міцні соціальні зв'язки із батьками, може переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду, можуть бути його відкриті висловлювання про це своїм друзям, батькам і навіть співробітникам правоохоронних органів. Але часто такі висловлювання є лише проявами властивого підліткам «духу бунтарства», які не слід сприймати всерйоз. Подібна поведінка неповнолітнього іноді ускладнюється ще й неявкою за викликами до слідчого або в суд без поважних на те причин. У такому випадку, на наш погляд, буде достатньо здійснити примусовий привід неповнолітнього, щоб він зрозумів марність своїх спроб протистояти правоохоронним органам. Застосування запобіжного заходу або ж його зміна на більш суворий у такому випадку ще не потрібне. Найбільш

ймовірно неповнолітній буде намагатися вчинити спробу переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду тоді, коли він готується до таких дій таємно (у тому числі потай від своїх близьких). Із власного практичного досвіду можемо зазначити, що мали місце випадки, коли ініціаторами переховування неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених від правоохоронних органів виступали самі батьки чи інші близькі родичі. Здебільшого такі випадки траплялися, коли до неповнолітнього підозрюваного було застосовано запобіжний захід у вигляді особистого зобов'язання, тоді неповнолітні, перебуваючи під запобіжним заходом, відправлялися до родичів у віддалені від місця розслідування і судового розгляду куточки України або ж взагалі в інші країни. При отриманні даних про підготовку такого варіанту неправомірної поведінки потрібно реагувати більш жорстко - змінювати запобіжний захід на більш суворий та ефективний, аж до тримання під вартою.

Особливо складною є ситуація у тому випадку, коли неповнолітній підозрюваний чи обвинувачений не має батьків, опікунів, піклувальників чи інших осіб, які їх замінюють, а також постійного місця проживання у відповідному населеному пункті, веде бродяжницький спосіб життя. Імовірність того, що він буде переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду в подібних випадках не просто велика - вона практично переростає в реальність. У зв'язку із тим, що у системі запобіжних заходів щодо таких неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених відсутній альтернативний тримання під вартою спеціальний запобіжний захід, то до останніх із більшою ймовірністю слідчим суддею, судом застосовується саме тримання під вартою.

Наступним ризиком, який передбачений ст. 177 КПК України, є запобігання спробам знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення. Дії, які спрямовані на здійснення вищезазначеного ризику, як правило, вимагають досить високого рівня інтелектуального розвитку, а також тактично-правильної організації, у зв'язку із чим здебільшого вчиняються неповнолітніми підозрюваними, обвинуваченими у віці від 16-17 років. На

практиці зустрічаються випадки, коли для вчинення такої спроби неповнолітнім йому на допомогу приходять його рідні, які намагаються таким чином допомогти останньому уникнути відповідальності за скоєне кримінальне правопорушення. Здебільшого такі дії здійснюються неповнолітнім одразу після вчинення ним злочину, вони можуть знищувати речі, на яких могли залишитися його сліди, а також збути викрадені цінності, що у більшості випадків здійснюється за участю сторонніх (повнолітніх) осіб, котрі у минулому вже мали практику у вчиненні таких дій та є не новачками у кримінальній сфері. Проте знищення доказів під час досудового розслідування кримінального провадження є досить рідкісним явищем для неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, оскільки до того, як вони захочуть здійснити дану спробу, більшість із слідів злочину, предметів та речей будуть вже виявленими та вилученими працівниками правоохоронних органів та долучені до кримінального провадження у якості речових доказів.

Наступним ризиком, який зазначений у п. 3 ч. 1 ст. 177 КПК України, є спроба незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні, і він може характеризуватися певними обставинами. Тож здійснення незаконного впливу, який у більшості випадків впливає через висловлення погроз, залежить від віку самого неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, а також від віку свідків, потерпілих та ін., а також від фізичного та психологічного стану осіб, на яких може здійснюватися вплив. Упевненість у своїх силах і можливостях здійснювати вплив на інших неповнолітні підозрювані, обвинувачені у більшості випадків набувають під час перебування у злочинних групах та організаціях, де беруть участь і дорослі злочинці. А тому груповий характер вчиненого правопорушення може підвищувати можливість висловлювань різного роду погроз та вчинення впливу на осіб, які беруть участь у цьому ж кримінальному провадженні, у якому підозрюється неповнолітній.

Необхідно також враховувати і той факт, що висловлювання погроз чи спроба підкупу з боку неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого відносно дорослих осіб останніми не завжди сприймаються всерйоз та таким спробам не

надається особливого значення, через що правоохоронним органам стає відомо про наявність таких відомостей лише після того, коли вони дійсно втілюються у реальність. У таких випадках органам досудового розслідування потрібно бути вкрай уважними та обережними. Через що усі необхідні слідчі дії, які пов'язані із участю потерпілого, свідка, експерта, спеціаліста потрібно проводити негайно та робити акцент на тому, що зміна показань та дача неправдивих показань несе кримінальну відповідальність, це певною мірою зможе забезпечити факт підкупу учасників кримінального провадження. А у випадку висловлювання погроз правоохоронним органам потрібно проводити бесіди із учасниками кримінального провадження, ставити питання про наявність таких погроз та здійснювати правильну оцінку висловлюванням, проводити аналіз дій та вчинків, які, можливо, вже мали місце з боку неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого відносно будь-якого іншого учасника того ж кримінального провадження.

Розглядаючи наступний ризик, який полягає у запобіганні спробам перешкодити кримінальному провадженню іншим чином, необхідно спочатку з'ясувати, про що саме йде мова. У юридичній літературі під поняттям перешкоджання провадженню у кримінальному судочинстві розуміють умисне створення незаконних перешкод до моменту встановлення події злочину та винності особи шляхом вчинення незаконних дій, тобто розглядають його як елемент протидії [21].

Тобто до даного виду ризику можна віднести будь-які незаконні дії, які спрямовані на здійснення перешкоди у кримінальному провадженні. До таких дій можемо віднести спроби будь-яким чином «зірвати» проведення слідчих дій як під час досудового розгляду, так і в суді.

Останнім ризиком, який визначає законодавець, є спроба вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується. На наявність даних про те, що особа може вчинити інші злочини, можуть вказувати наявність попередніх судимостей за аналогічні злочини, тісні зв'язки з антигромадськими елементами, наявність

інформації, отриманої в результаті проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій про вчинення особою протиправної діяльності (підготовку до вчинення кримінального правопорушення, придбання предметів для вчинення злочинної діяльності), а також надходження до правоохоронних органів заяв та повідомлень про те, що особа здійснює підготовку до нового кримінального правопорушення.

Запобігання спробам продовжити злочинну діяльність передбачає як припинення триваючого злочину, так і недопущення скоєння підозрюваним, обвинуваченим інших злочинів. Дана підстава застосування запобіжних заходів пов'язана не з присіканням, а з недопущенням небажаної поведінки підозрюваного, обвинуваченого. У даному випадку вбачається саме превентивний аспект запобіжних заходів (зупинити злочинну діяльність, тобто те, що вже розпочато).

Імовірність того, що неповнолітній буде продовжувати займатися злочинною діяльністю, також залежить від ряду факторів, основним із яких, як ми вже зазначали вище, є неодноразовість скоєння останнім кримінальних правопорушень, членство неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого у злочинній групі чи організації, постійна потреба у грошових коштах для придбання алкоголю, наркотичних та тютюнових засобів, або ж просто через відсутність елементарних засобів для нормального існування останнього. Саме відсутність нормальних умов для проживання і спонукає неповнолітніх вчиняти все нові та нові злочини. Це проблема передусім осіб, котрі є «слугами народу» та які не роблять жодних вчинків для того, щоб таких дітей, у котрих немає засобів для існування, не було. Таким дітьми повинні займатися спеціальні служби, але ключове у цьому твердженні є саме слово «займатися», а не лише наявність спеціальних служб. У попередньому розділі ми писали про службу пробації, до якої входять спеціалісти та яка фінансується державою. Лише при нормальному та ефективному здійсненні функцій таких служб буде дійсний результат, адже неповнолітні здатні до швидкого перевиховання.

Якщо ж неповнолітній вчинив вже певну кількість злочинів, то моральні перепони на продовження злочинної діяльності у даної особи вже відсутні і стримати його морально-психологічними заходами майже неможливо та дуже складно. У тих випадках, коли неповнолітній підозрюваний, обвинувачений є членом злочинної групи чи організації, то рішення за нього здебільшого приймається авторитетом такої групи, де відмовитися від такого рішення неповнолітній не може, для того, щоб не втратити свого значення у тій же групі.

Морально-психологічні заходи впливу за наявності даних факторів, як правило, ефекту не мають. У таких випадках утримати неповнолітнього може лише застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту або ж тримання під вартою, а в окремих випадках – застави. І знову ж таки ми приходимо до висновку, що у кримінальному процесуальному законодавстві недостатньо запобіжних заходів, які можуть дійсно допомогти у розглянутих вище ситуаціях. На нашу думку, створення та практична дієвість та достатнє фінансування спеціальних служб із кваліфікованими працівниками, а також створення спеціальних дитячих закладів, які не схожі на існуючі нині, дадуть справді ефективний результат для кримінального судочинства у справах неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених. А головне - забезпечить їх перевиховання та надасть кожному неповнолітньому, який вступив у конфлікт із законом, можливість стати достойним громадянином своєї держави та зробити вагомий внесок у її розбудову та процвітання.

Також потрібно зазначити, що усі вищенаведені дані мають бути підтвержені доказами у кримінальному провадженні, зокрема показаннями свідків, потерпілих, речовими доказами та ін.

Складність доказування необхідності застосування запобіжного заходу обумовлена його прогностичним характером, адже йдеться про доведення необхідності перешкодження можливій негативній поведінці підозрюваного, обвинуваченого. Втім доведення існування наведених підстав у сукупності з обставинами, що передбачено ст. 178 КПК, дає можливість обґрунтовано спрогнозувати можливу негативну поведінку підозрюваного, обвинуваченого,

переконатися у необхідності застосування до нього запобіжного заходу і неможливості забезпечити здійснення кримінального провадження іншими заходами [156 с. 271].

Таким чином, наведення у клопотанні слідчого, прокурора, відповідних підстав, мотивів та обставин для застосування запобіжного заходу, дослідження їх у судовому засіданні, забезпечують можливість на основі обґрунтованої імовірності спрогнозувати можливу негативну поведінку особи. Саме обґрунтована імовірність, яка засновується на представлених суду доказах, забезпечує той стандарт доказування, який може бути визнано достатнім для застосування запобіжного заходу і обмеження у зв'язку із цим конституційного права людини.

Тому слід погодитися з думкою В.О. Лазаревої, що імовірний характер висновку не має нічого спільного із свавільним суб'єктивним розсудом. Імовірність відображає певні існуючі в реальному світі закономірності явищ, причинно-наслідкові зв'язки. Тому імовірність є цілком прийнятною для процесуальних рішень, якщо вона спирається на певні факти, які мають достовірний характер. Наявність достовірних даних, які дозволяють з певним ступенем імовірності зробити висновок про підстави проведення процесуальних дій, і надає прийнятому рішенню якості обґрунтованості [75 с. 153].

Отже, при прийнятті слідчим суддею, судом рішення про застосування запобіжного заходу йдеться про імовірний характер знання, що в подальшому, формалізується у відповідній ухвалі. Однак обґрунтування та вмотивування цього імовірного знання конкретними фактичними даними дозволяють досягти переконання у необхідності обмеження права, яке впливає з неупередженого дослідження слідчим суддею, судом наданих відомостей і свідчить про досить високий ступінь імовірності можливої негативної поведінки особи, а тому й необхідності обмеження її прав у такий спосіб. Вищенаведене дозволяє констатувати, що рішення слідчого судді, суду про застосування запобіжного заходу має ґрунтуватися на знанні, яке відповідає якості «обґрунтованої імовірності» [156 с. 271].

Законність та обґрунтованість обрання запобіжного заходу в кожному конкретному випадку визначається встановленими у судовому засіданні в змагальній процедурі фактичними та правовими підставами для його застосування, які формалізовані у відповідному рішенні суду. Факти, які фіксуються у судовому рішенні, являють собою єдність об'єктивного та суб'єктивного. Вони можуть бути неадекватно сприйняті суддею внаслідок недостатності, неповноти теоретичних знань або неправильно ним оцінені в силу тих же причин, або визнані встановленими без достатніх доказів. Тому кожному факту, що визнаний у судовому рішенні доказаним, має бути дано теоретичне пояснення, оскільки сам він є лише емпіричним знанням і розкриває свій зміст тільки у системі соціальних і правових знань судді [28 с. 31].

Як вже зазначалося нами раніше, підстава або ж підстави для застосування запобіжного заходу втрачають своє процесуальне значення, коли ймовірність негативної поведінки підозрюваного, обвинуваченого зводиться до мінімуму або ж взагалі виключається. Специфіка тут полягає у тому, що обставини, які впливали на існування вказаних підстав, перестали існувати або ж втратили своє негативне значення. Наприклад, у випадку, коли із довгострокового відрядження повернулися батьки неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого і в повній мірі зайнялися вихованням свого підлітка. У такому та в подібних випадках запобіжний захід підлягає скасуванню або ж зміні на менш суворий. У протилежному випадку, коли обставини для виникнення законних підстав застосування запобіжного заходу набрали більш значного та негативного характеру, а також поява мотивів застосування запобіжного заходу, свідчать про необхідність посилення обмежень, тобто про необхідність зміни запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого на більш суворий із системи запобіжних заходів, який передбачений ч. 1 ст. 176 КПК України.

Отже, підводячи підсумки до даного підрозділу, зазначимо, що юридично правильне розуміння, тлумачення та застосування органами досудового розслідування, прокуратури та суду значення та змісту таких правових категорій, як «мета та підстави», має велике теоретичне та практичне значення як для

правильності застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього, яке супроводжується законним обмеженням його прав та свобод з метою ресоціалізації самого неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, так і для забезпечення об'єктивного та ефективного здійснення кримінального провадження. Мета застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх має специфічний характер, оскільки виконує не лише забезпечувальну та превентивну функцію, а й виховну, яка спрямована на перевиховання неповнолітнього підозрюваного та обвинуваченого, а спеціалізація підстав впливає через обов'язкову участь третіх осіб у застосуванні та виконанні неповнолітнім підозрюваним обраного відносно нього запобіжного заходу.

Таким чином, запобіжні заходи, які застосовуються до неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених у кримінальному провадженні, мають специфічний (індивідуальний, персональний) характер через мету та підстави їх застосування до спеціального суб'єкта кримінального провадження та об'єктивно можуть називатися спеціальними запобіжними заходами.

2.2. Порядок застосування, зміни та скасування запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

Порядок проведення процесуальних дій є частиною кримінально процесуальної форми, від якої залежить законність та ефективність кримінальної процесуальної діяльності. Від правильного порядку проведення процесуальних дій залежить успішне вирішення багатьох питань у кримінальному провадженні. Процесуальний порядок має на меті повноцінну реалізацію всіма учасниками кримінального судочинства власних прав та обов'язків, є гарантією їх дотримання та безпосередньо стосується реалізації завдань кримінального судочинства. В.В. Рожнова стверджує, що процесуальний порядок під час примусової діяльності, з одного боку, сприяє ефективності застосування заходів процесуального примусу, а з іншого - забезпечує дотримання прав, свобод і законних інтересів громадян, до яких вони застосовуються [117 с.63]. З огляду на

вказану значущість майже кожне дослідження в галузі кримінального процесу має на меті вивчення та удосконалення процесуального порядку. До його розробки вдаються, звичайно, після дослідження окремих напрямів кримінальної процесуальної діяльності, спрямованої на удосконалення існуючої або формування нової моделі процесуальної дії [153 с.98].

Під час здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх законодавство України виділяє таких осіб у окрему категорію суб'єктів, щодо яких діють особливі правила, покликані, насамперед, прагненням законодавця передбачити для неповнолітніх додаткові, порівняно з дорослими, права та гарантії захисту їх інтересів як для найбільш вразливої категорії осіб. Такий напрямок української кримінально-правової політики був визначений не тільки пропозиціями фахівців правової науки, але й Концепцією Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006–2016 роки», затвердженою розпорядженням КМУ України від 22.04.2006 р. № 226-р. [55 с. 70].

Глава 38 КПК України, передбачає загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх. Низка процесуальних норм даної глави регулює правила застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх, а саме: у ст. 492 КПК України зазначено, що за наявності підстав, передбачених КПК України, до неповнолітнього з урахуванням його вікових та психологічних особливостей, роду занять може бути застосовано будь-який із запобіжних заходів, передбачених КПК України. Відповідно до вищевказаної норми різниця між застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх та дорослих підозрюваних чи обвинувачених майже не прослідковується, адже підстави (ч.2 ст. 177) для застосування будь-якого із передбачених КПК України запобіжних заходів загальні для обох категорій. Проте у тій же ч.1 ст. 492 КПК законодавець наголошує на «урахуванні вікових та психологічних особливостей, роду занять неповнолітнього» при застосуванні запобіжного заходу, що, на нашу думку, є першою ознакою процесуальних «особливостей» застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх.

Наступна, тобто друга процесуальна «особливість» закріплена у ч.2 ст.492 КПК України, де вказано, що затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України [63 с. 232]. Тобто, на відміну від дорослого підозрюваного чи обвинуваченого, відносно якого тримання під вартою застосовується у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбачених ст. 177 КПК України, крім випадків, передбачених ч.5 ст.176 КПК України, до неповнолітнього зазначений вид запобіжного заходу може застосовуватися в окремих, тобто в «особливих» випадках. Отже, друга особливість застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх полягає в обмеженні застосування відносно неповнолітнього затримання та тримання під вартою.

Третя особливість полягає у застосуванні до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого запобіжного заходу, який не передбачено загальною системою запобіжних заходів (ст. 176 КПК України), а закріплений у ст. 493 КПК України - передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд. Даний запобіжний захід може застосовуватися виключно до спеціального суб'єкта кримінального провадження – неповнолітнього.

Наступна особливість, яку, на нашу думку, необхідно виділити у процесуальному порядку застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх, – це участь третіх осіб. По-перше, це обов'язкова участь захисника, відповідно до п.1 ч.2 ст.52 КПК України; по-друге, це безпосередня участь законного представника неповнолітнього як у процесі застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього, так і в процесі виконання останнім покладених на нього запобіжним заходом процесуальних обов'язків. Наприклад, при застосуванні щодо неповнолітнього запобіжного заходу у вигляді передання під нагляд, відповідальність за порушення покладених на неповнолітнього обов'язків настає для третьої особи у вигляді грошового стягнення від двох до п'яти розмірів

мінімальної заробітної плати. При порушенні застосованих до неповнолітніх запобіжних заходів у вигляді особистої поруки чи застави матеріальна відповідальність настає не для неповнолітнього, а для осіб, які взяли його на поруки або ж внесли за нього заставу.

Ще однією особливістю, на нашу думку, є застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування та слідчим суддею, який уповноважений зборами суддів відповідних судів у порядку ст. 115 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Наступним елементом, на нашу думку, є особливість судового розгляду питання застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього, який, насамперед, полягає у найменшому порушенні звичайного укладу життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, вжитті всіх можливих заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

Усі вищезазначені процесуальні особливості кримінального провадження виступають у формі додаткових гарантій в охороні прав і законних інтересів неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, а також полягають у підвищеному виховному впливі такого провадження через створення доброзичливого до дитини середовища і процесу, в межах якого здійснюється кримінальне провадження щодо осіб, молодших вісімнадцяти років, про що зазначено і в «Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей», прийнятих комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року [114].

Особливості кримінального провадження щодо неповнолітнього в цілому обумовлюються ступенем його розвитку, здатністю реально оцінювати події, що відбуваються, і т.п. У силу недостатнього життєвого досвіду, підвищеної сугестивності підліток не здатний повною мірою використовувати свої права на досудовому слідстві. Ця специфіка і знаходить своє законодавче відображення в особливих процесуальних нормах [86 с. 142].

Не менш важливу роль відіграє дослідження параметрів процесу, яке трансформує дію системи запобіжних заходів у бажаний результат. На цьому етапі розглядається процесуальний порядок, тобто процесуальна форма застосування запобіжних заходів, а також чинники та шляхи його удосконалення.

Що ж таке «процесуальна форма»? Найбільш широке визначення даному поняттю у своєму підручнику надають такі науковці, як В.М. Грошевий та О.В. Капліна, які розуміють його як провадження слідчих, судових та інших процесуальних дій, а також порядок кримінального судочинства загалом. Зазначається, що процесуальна форма гарантує права та законні інтереси всіх осіб, які беруть участь у провадженні, у тому числі підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, свідків, експертів та інших учасників кримінального процесу, додержання вимог повноти, всебічності та об'єктивності розслідування злочинів [59 с.12].

Для початку також потрібно зазначити про той факт, що у чинному КПК України використовуються два подібні терміни «застосування запобіжного заходу» (ст.ст. 177, 194 КПК) та «обрання запобіжного заходу» (ст.ст. 178, 205 КПК), поняття яких у кримінальному процесуальному законі не розкрито. Проте слід зауважити, що за своїм теоретичним значенням вони є зовсім різними, оскільки «обрання запобіжного заходу» полягає у прийнятті рішення про запобіжний захід щодо підозрюваного, обвинуваченого, а «застосування запобіжного заходу» – це процесуальна дія, яке здійснюється з моменту прийняття рішення про обрання запобіжного заходу до її зміни чи скасування.

Процесуальний порядок застосування запобіжних заходів складається із загальних і спеціальних правил провадження. Загальні правила процедури застосування запобіжних заходів включають в себе ті умови, що забезпечують законність і обґрунтованість застосування запобіжного заходу незалежно від його виду та стадії (етапу) кримінального процесу, на якій приймається дане рішення. Вони повинні суворо дотримуватися в кожному випадку застосування, зміни або скасування будь-якого запобіжного заходу, який передбачений нормами КПК України.

Під спеціальними правилами процедури застосування запобіжних заходів, розуміються особливості процесуальної форми даного інституту, характерні для окремих стадій та особливих порядків кримінального провадження, в число яких входить здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, а також особливості застосування, скасування або зміни конкретних запобіжних заходів відносно вказаної категорії осіб. При цьому особливості процесуальної форми в цілому повинні відповідати загальним вимогам застосування запобіжних заходів, які передбачені кримінальним процесуальним законодавством України.

Тож, що стосується особливостей, то до них слід віднести і додаткові гарантії, а також механізми посиленої охорони прав і законних інтересів неповнолітніх, встановлені загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, закріпленими в Міжнародній конвенції ООН з прав дитини 1989 року і Мінімальних стандартних правилах ООН відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) 1985 року, а саме в п.17 зазначених Правил вказано, що «при виборі запобіжних заходів щодо неповнолітніх компетентний орган повинен керуватися наступними принципами: а) запобіжні заходи завжди повинні відповідати не лише обставинами і тяжкості правопорушення, але й соціальному статусу та потребам неповнолітнього, а також потребам суспільства; б) рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього повинні прийматися тільки після ретельного розгляду питання та обмеження має бути, по можливості, зведено до мінімуму; с) неповнолітнього правопорушника не слід позбавляти особистої свободи, якщо тільки він не визнаний винним у вчиненні серйозного діяння із застосуванням насильства проти іншої особи або в неодноразовому вчиненні інших серйозних правопорушень, а також при відсутності іншого відповідного запобіжного заходу; д) при розгляді справи щодо неповнолітнього питання про його або її благополуччя повинно служити основним чинником» [81].

Ці та інші міжнародні правові акти та міжнародні договори є складовою частиною законодавства України, що регулює кримінальне судочинство та правила застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх.

Процесуальна характеристика загальної процедури застосування запобіжних заходів, яка є однаковою як для дорослих, так і для неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених, включає правила, які регулюють збирання, перевірку та оцінку доказів, які виступають підставами застосування запобіжних заходів; прийняття первинних і, в необхідних випадках, повторних рішень про них (тобто про зміну або скасування запобіжного заходу); виконання процесуальних рішень; контроль і нагляд; повноваження суб'єктів; вимоги до форми і змісту процесуальних рішень, прийнятих у процесі застосування законодавства про запобіжні заходи; процесуальну та матеріально-правову відповідальність підозрюваних, обвинувачених та інших осіб за порушення процесуальних рішень, прийнятих у процесі застосування законодавства про запобіжні заходи. Правовою підставою застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування є ухвала слідчого судді, а в судовому провадженні – ухвала суду.

Застосуванню будь-якого запобіжного заходу як щодо дорослого, так і щодо неповнолітнього повинно передувати рішення, яке приймається уповноваженим суб'єктом та має визначену процесуальну форму. Так, відповідно до ст. 184 КПК України та ст. 492 КПК України, застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого здійснюється на підставі клопотання прокурора чи слідчого, за погодженням з прокурором, поданого до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування.

З метою попередження можливих порушень прав та свободи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під час застосування відносно нього запобіжного заходу, у КПК України встановлений чіткий порядок їх застосування (ст. ст. 176-206; 492, 493).

Так, відповідно до ст. 184 КПК України, клопотання слідчого, прокурора про застосування запобіжного заходу повинно містити: короткий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, в якому підозрюється або обвинувачується особа; правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну

відповідальність; виклад обставин, що дають підстави підозрювати, обвинувачувати особу у вчиненні кримінального правопорушення, і посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини; посилання на один або кілька ризиків, зазначених у статті 177 КПК України; виклад обставин, на підставі яких слідчий, прокурор дійшов висновку про наявність одного або кількох ризиків, зазначених у його клопотанні, і посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини; обґрунтування неможливості запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні, шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів; обґрунтування необхідності покладення на підозрюваного, обвинуваченого конкретних обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК України [63 с. 91].

Клопотання про застосування запобіжного заходу має бути подано до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування. У разі здійснення досудового розслідування слідчою групою клопотання про застосування запобіжного заходу також розглядається слідчим суддею суду першої інстанції, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, що здійснює відповідне розслідування [57 с. 170]. Ми вважаємо, що наявність обґрунтованого клопотання про застосування, зміну чи скасування запобіжного заходу щодо неповнолітнього є проявом гарантії законності, тим самим, зобов'язує слідчого, прокурора більш виважено та сумлінно ставитися до питання застосування, зміни та скасування запобіжного заходу у кримінальному провадженні, в тому числі і до неповнолітніх, тобто на них покладається так званий «тягар доказування».

У кримінальній процесуальній літературі наявна позиція, яку ми, власне, і підтримуємо, що тягар доказування – таке положення, коли особа, намагається довести, аргументувати свою позицію, надає для цього докази, бере участь в їх дослідженні та доведенні їх переконливості, а в тому випадку, коли довести свою позицію особі не вдається, настають несприятливі наслідки і суд не погоджується з наведеними доводами й ухвалює інше рішення [66 с. 289]. Тому в даному випадку тягар доказування слід розуміти як необхідність для слідчого та прокурора надати належні, допустимі, достатні та достовірні докази того, що

застосування саме цього чи іншого запобіжного заходу буде ефективним для перевиховання неповнолітнього та для здійснення кримінального провадження, про що має бути зазначено та обґрунтовано у клопотанні.

Слідчий суддя, суд, відповідно до ч. 2 ст. 194 КПК України, зобов'язаний постановити ухвалу про відмову в застосуванні запобіжного заходу, якщо під час розгляду клопотання прокурор не доведе наявності всіх обставин, передбачених ч. 1 ст.194 КПК України [64 с. 259]. Проте, як свідчать результати анкетування слідчих та керівників слідчих підрозділів, процесуальний прокурор під час розгляду слідчим суддею клопотання про застосування запобіжного заходу займає пасивну позицію, яка полягає лише у декламуванні пред'явленого клопотання. Хоч КПК і не передбачає обов'язкової участі слідчого судді під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу, проте на практиці дана позиція повністю ігнорується, що, у свою чергу, негативно впливає на якість роботи самого слідчого у розслідуванні кримінальних проваджень, так як займає значну частину часу. Таким чином, обґрунтування рішення слідчого судді на пряму залежить від якості обґрунтування клопотання слідчого, прокурора.

У результаті вивчення клопотань слідчих про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітніх було встановлено, що 77% із вивчених нами клопотань були виконані із порушеннями ст. 184 КПК України, в тому числі наявними були неповність, необґрунтованість зазначених у клопотанні підстав застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього, а також виконані із граматичними та стилістичними помилками.

На нашу думку, таке ставлення до процесуального оформлення клопотання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього певним чином суперечить принципу забезпечення прав неповнолітнього та принципу законності. А тому при складанні клопотання слідчий та прокурор повинен звертати особливу увагу на правила та вимоги, зазначені у ст. 184 КПК України. Для виконання п.1 ч.1 ст.184 КПК України (короткий виклад обставин кримінального правопорушення), на наш погляд, доцільним було б дублювати текст

повідомлення про підозру, яке містить усі необхідні відомості, передбачені ст. 277 КПК України.

Правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність. Даний пункт норми статті не викликає будь-яких труднощів на практиці, проте це на завжди стосується кримінальних проваджень, де підозрюваними, обвинуваченими є неповнолітні. Адже правова кваліфікація вчиненого злочину має неабияке значення при застосуванні запобіжного заходу відносно неповнолітнього, особливо якщо це стосується затримання та тримання під вартою.

А також, згідно з п.6 Листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ №223-1134/0/4-13 від 18.07.2013 р. «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх», необхідно враховувати, що у разі перекваліфікації органом досудового розслідування або прокурором дій неповнолітнього на менш тяжкий злочин, а також у разі виникнення сумнівів щодо правильності такої кваліфікації, слідчий суддя за клопотанням неповнолітнього або його законного представника чи захисника, або суд під час судового розгляду так само за клопотанням зазначених осіб чи з власної ініціативи має невідкладно розглянути питання змін неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) запобіжного заходу.

Так, слідчим Н-ського МВ УМВС України у В-ській області здійснювалося досудове розслідування кримінального провадження відносно неповнолітнього А., 13.07.1996 р. н., який підозрювався у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого, ч. 1 ст. 125, ч. 2 ст. 185 та ч. 3 ст. 357 КК України. Процесуальним прокурором було погоджено клопотання слідчого про застосування до неповнолітнього А. запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою за підозрою у вчиненні вищевказаних кримінальних правопорушень. Слідчим суддею Н-ського міськрайонного суду у В-ській області у задоволенні клопотання було відмовлено, рішення в ухвалі було вмотивовано тим, що злочини, передбачені ч.1 ст.125, ч.2 ст.185 та ч.3 ст.357 КК України, відповідно до ст. 12 КК України, належать до злочинів невеликої та середньої тяжкості, тобто

було не враховано положення ч. 2 ст. 492 КПК України про те, що тримання під вартою може застосовуватися до неповнолітнього лише в разі, якщо він підозрюється у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

Як зазначає А.Д. Буряков, «будь-які рішення, які приймаються слідчим, прокурором або судом, повинні базуватися на об'єктивно встановлених фактах. В основі рішення про обрання запобіжного заходу має лежати не суб'єктивна думка про ймовірну поведінку особи, а реальні докази його неналежної поведінки» [14]. Саме тому слідчий суддя має право обрати, а слідчий, прокурор звернутися з клопотанням про обрання запобіжного заходу, лише переконавшись у наявності достатніх підстав для застосування запобіжного заходу. Розглядаючи клопотання про застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження, слідчі судді звертають увагу на те, що відповідні клопотання мають не лише за формою і складовими відповідати вимогам закону, але й бути належним чином обґрунтованими [35 с. 87].

З цією метою в ст. 184 КПК України передбачено, що до клопотання повинні долучатися копії матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу. Однак серед науковців немає єдиної позиції щодо переліку матеріалів, які повинні долучатися до клопотання.

Виклад обставин, на підставі яких слідчий, прокурор дійшов висновку про наявність одного або кількох ризиків, зазначених у його клопотанні, і посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини. Кожна обставина, яка вказує на те, що саме даний неповнолітній вчинив кримінальне правопорушення, повинна бути повністю викладеною та обґрунтованою, а також підтвердженою відповідними матеріалами чи посиланнями (наприклад, протоколами допитів потерпілих, свідків, інших підозрюваних; висновками експертиз; речовими доказами та ін.).

Здебільшого особа, яка готує клопотання, зазначає лише перелік вказаних у ст. 177 КПК України ризиків. За результати опитування слідчих було встановлено, що в переважній більшості випадків до клопотання долучаються рапорти працівників оперативних підрозділів про наміри особи переховуватись від правоохоронних органів; протоколи допиту свідків; протокол огляду місця

події, в якому, наприклад, зафіксовано факт знищення підозрюваним речового доказу, тощо.

Г. В. Попов зазначає, що клопотання про застосування запобіжного заходу подаються без проведення необхідних перевірок особи підозрюваного, наявності передбачених законом ризиків та за відсутності об'єктивної оцінки зібраних відомостей, без дотримання вимог процесуального закону про умови застосування запобіжних заходів, що загрожує порушенням конституційних прав неповнолітніх, особливо при ініціюванні взяття їх під варту [104 с. 271].

Наприклад, ухвалою Н-кого районного суду Л-кої області у задоволенні клопотання слідчого Н-кого РВ УМВС України у Л-кій області у застосуванні відносно неповнолітнього А., який підозрюється у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 307 КК України, запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою відмовлено та обрано запобіжний захід – домашній арешт.

У даному випадку слідчий суддя в ухвалі мотивував своє рішення тим, що слідчим та прокурором не були доведені ризики, передбачені ст. 177 КПК України, а також не доведено наявність усіх обставин, передбачених ч. 1 ст. 194 КПК України, зокрема недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризикам, зазначеним у клопотанні.

Це лише частина того, що потрібно зробити, щоб надати слідчому судді, суду клопотання про застосування запобіжного заходу. Хочемо зазначити, що процедура застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього займає багато часу, є недосконалою та виконується із порушеннями. А тому для покращення практичного здійснення кримінального провадження в частині застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх доцільно розділити процесуальний порядок на певні етапи та відтворити алгоритм дій для слідчого, прокурора та слідчого судді для прийняття правильного та ефективного рішення в досягненні поставленої мети перед запобіжним заходом.

А тому першим етапом у процесі застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх є пошук та обґрунтування в клопотанні необхідності обрання щодо неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого певного виду запобіжного

заходу. Таке рішення досягається шляхом вивчення матеріалів кримінального провадження. Початкове рішення про необхідність обрання запобіжного заходу повинно базуватися на наявності кримінально-процесуальних підстав обрання запобіжних заходів, а також достатності та достовірності доказової інформації, що підтверджує такі підстави [35 с. 91].

Клопотання повинно містити усі визначені ст.184 КПК України реквізити. До клопотання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього за необхідністю повинні додаватися наступні матеріали кримінального провадження: 1) витяг з Єдиного реєстру досудового розслідування (ЄРДР); 2) копія повідомлення про підозру; 3) протоколи слідчих (розшукових) дій, які мають значення для вирішення питання щодо застосування запобіжного заходу (напр., протокол допиту неповнолітнього підозрюваного/обвинуваченого; протокол допиту законного представника неповнолітнього; протокол допиту потерпілого (их); протокол обшуку; протокол затримання та ін.); 4) документація, яка підтверджує наявність ризику (ів), передбачених ст. 177 КПК України; 5) інформаційна анкета (звіт) про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, складеного відповідно до вимог ст.ст. 485, 487 КПК України; 6) інформаційна довідка про батьків (усиновителів), опікунів чи піклувальників неповнолітнього; 7) медична документація або висновок спеціаліста про наявність у неповнолітнього важкого захворювання, що може вплинути на вид запобіжного заходу, як тримання під вартою, так і домашнього арешту і на рішення про його застосування взагалі.

На нашу думку, при наявності таких матеріалів слідчий суддя зможе найбільш точно дослідити особу підозрюваного та прийняти об'єктивне рішення щодо ефективності застосування певного виду запобіжного заходу, не порушуючи гарантій законного здійснення кримінального провадження щодо неповнолітнього та гарантій дотримання його прав та свобод.

Другий етап застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього має місце за умови, якщо клопотання про застосування запобіжного заходу складається слідчим та полягає в погодженні з прокурором. Згода прокурора

надає клопотанню слідчого юридичної сили, що обумовлюється функцією прокурора, яку він здійснює на досудовому провадженні. Тож при відсутності такої згоди, а також у випадках, коли з клопотання не зрозуміло, який саме прокурор (його посада й прізвище) дав згоду, клопотання не може вважатися таким, що відповідає вимогам закону, а тому й не може бути належною правовою підставою для початку судового провадження [59 с. 303].

Проте, за результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень та анкетувань слідчих, нами було встановлено, що ще однією проблемою із практичної точки зору в процесі застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх є розповсюдженні випадки необґрунтованої відмови прокурором в погодженні клопотань слідчих щодо застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх.

Хоча ч. 3 ст. 40 КПК України вказує на те, що у випадках відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого до слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження слідчий має право звернутися до керівника органу досудового розслідування, який після вивчення клопотання за необхідності ініціює розгляд питань, порушених у ньому, перед прокурором вищого рівня, який приймає відповідне рішення або задовольняє або відмовляє у погодженні клопотання, згідно з даними анкетування слідчих, було встановлено, що у 87% таке оскарження не є результативним (див. Додаток А), оскільки у вказаному раніше еквіваленті вищестоящі прокурори приймають таке ж рішення, що й процесуальний прокурор.

А тому ми, повністю погоджуючись із думкою І.Л. Дідюк [35 с. 86], вважаємо за необхідне доповнити норми КПК України положенням про забезпечення слідчому додаткових гарантій, які полягатимуть у наданні слідчому права на оскарження відмови прокурора в погодженні клопотання до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування.

Впровадження такої норми надасть можливість попередити випадки прийняття «необ'єктивних» рішень прокурорів щодо відмови в погодженні клопотання слідчого.

Наступний, третій етап, впливає із змісту ч.2 ст.184 КПК України про те, що копія клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу, надається підозрюваному, обвинуваченому не пізніше, ніж за три години до початку розгляду клопотання [72 с. 473]. Виконання цього кримінально-процесуального етапу застосування запобіжного заходу є обов'язковим для слідчого та прокурора, особливо коли суб'єктом, до якого застосовується запобіжний захід, є неповнолітнім. Насамперед, обов'язок слідчого, прокурора полягає у роз'ясненні суті клопотання неповнолітньому, його законному представнику та захиснику та в ознайомленні з його суттю.

Відсутність можливості ознайомлення сторони захисту з матеріалами, якими орган досудового розслідування обґрунтовує клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, визначається ЄСПЛ несумісною з вимогою рівності процесуальних засобів, що закладена у ч. 4 ст. 5 Конвенції (рішення у справі «Кехайов проти Болгарії» від 18.01.2005) [59 с. 303].

На наш погляд, визначений у ч.2 ст.184 КПК України часовий термін, тобто про надання копії клопотання та матеріалів не пізніше ніж за три години до початку розгляду клопотання, є не завжди виправданим, оскільки під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх слідчий, прокурор стикаються із рядом вимог та правил, визначених законом, який він повинен дотримуватися і в процесі обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього. Насамперед, це стосується обов'язкової участі захисника неповнолітнього та його законного представника. У зв'язку із чим присутність вищевказаних осіб має бути забезпечена як під час ознайомлення слідчим, прокурором, та й у судді, під час розгляду клопотання слідчим суддею. Проте у кримінальному процесуальному законі не визначено відповідних дій у випадку неявки неповнолітнього підозрюваного чи його захисника у визначений час до слідчого чи прокурора на момент ознайомлення їх із клопотанням про застосування щодо неповнолітнього

запобіжного заходу, або ж у випадку запізнення зазначених осіб. У такому випадку, якщо неповнолітній підозрюваний та його захисник з'явилися у слідчого, наприклад, за дві години до початку розгляду слідчим суддею клопотання, це буде порушенням ч.2 ст. 184 КПК України та може бути законною підставою для визнання ухвали суду про застосування запобіжного заходу недійсною через порушення процедури ознайомлення.

Ще складніше виконання поставленого часового терміну тоді, коли у вчиненні одного й того ж кримінального правопорушення брали участь одразу декілька неповнолітніх осіб, та застосувати запобіжний захід потрібно усім учасникам.

А тому, з огляду на вищевказане та з метою покращення практичної діяльності слідчих, пропонуємо ч.2 ст. 184 КПК України викласти у наступній редакції: копія клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу, надається підозрюваному (обвинуваченому) та в разі необхідності його захиснику та законному представнику.

Наступний етап, який хотілося б закріпити у запропонованому нами алгоритмі процесу застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього, - це допит неповнолітнього підозрюваного прокурором (процесуальним керівником), який спеціально уповноважений керівником відповідного органу прокуратури на здійснення процесуального керівництва по кримінальному провадженню щодо неповнолітнього. Адже, відповідно до наказу Генерального прокурора України від 16.04.2004 р. №6 «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод неповнолітніх», передбачено обов'язок прокурора особисто допитувати неповнолітніх підозрюваних при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу. В даному випадку саме прокурор погоджує клопотання слідчого про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього та для гарантії захисту прав останнього прокурор повинен пересвідчитися у правильності прийнятого слідчим рішення, провівши допит самого неповнолітнього у присутності його захисника та законного представника.

П'ятий етап процесу застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього полягає у здійсненні слідчим суддею підготовчих до судового розгляду клопотання дій. Клопотання про застосування або зміну запобіжного заходу розглядається слідчим суддею, судом невідкладно, але не пізніше 72 годин з моменту фактичного затримання підозрюваного, обвинуваченого; надходження до суду клопотання, якщо неповнолітній підозрюваний, обвинувачений перебуває на свободі; подання підозрюваним, обвинуваченим, його захисником до суду відповідного клопотання (ст. 186 КПК України) [95 с. 32]. Слідчий суддя, суд після отримання клопотання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, який перебуває на свободі, призначає дату судового засідання і здійснює судовий виклик. У разі неприбуття неповнолітнього підозрюваного за викликом без поважної причини слідчий суддя має право постановити ухвалу про привід або затримання з метою приводу.

Шостий етап – це розгляд слідчим суддею, судом клопотання слідчого, прокурора про обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Згідно з ч.10 ст.31 КПК України та вимогами Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, судові провадження стосовно неповнолітньої особи здійснюється виключно суддями, уповноваженими зборами суддів відповідних судів у порядку ст. 115 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх.

Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю із стажем роботи не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді [115 с. 28].

Відповідно до ч.2 ст.484 КПК України, під час кримінального провадження щодо неповнолітнього, в тому числі і під час застосування щодо нього

запобіжного заходу, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язанні здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього [63 с. 230].

Як зазначено у Листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ №223-1134/0/4-13 від 18.07.2013 р. «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх», слідчий суддя, суд повинен пам'ятати, що тримання під вартою має застосовуватися до неповнолітнього лише у виняткових випадках як крайня міра, з визначенням якомога коротших термінів такого тримання та із забезпеченням періодичного перегляду через короткі проміжки часу підстав для його застосування чи продовження (Рішення ЄСПЛ від 28 жовтня 1998 року у справі «Ассенов та інші проти Болгарії»). Реалізуючи положення ч.5 ст.199 КПК України, слідчий суддя, а також суд, відповідно до ч.3 ст.331 КПК України, мають враховувати, що після спливу певного часу (строку дії попередньої ухвали) саме лише існування обґрунтованої підозри перестає бути підставою для позбавлення свободи, а тому в судовому рішенні судові органи зобов'язані, розглянувши можливість обрання альтернативних запобіжних заходів, навести інші підстави для подальшого тримання особи під вартою (Рішення ЄСПЛ від 20 січня 2011 року у справі «Прокопенко проти України») [111].

Вказаний нами шостий етап також полягає у дослідженні слідчим суддею, судом доказів, наданих стороною кримінального процесу для застосування щодо неповнолітнього відповідного запобіжного заходу. Судовий розгляд клопотання відбувається у змагальному порядку за участю прокурора, неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, його законного представника та захисника. Оскільки розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу базується на засаді змагальності сторін кримінального провадження, яка передбачає в тому

числі і рівність процесуальних прав на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів тощо, тому вважаємо за доцільне передбачити можливість участі потерпілого під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.

Власне, участь потерпілого під час обрання судом запобіжного заходу неповнолітньому можна виділити окремим етапом процесу. Адже при застосуванні запобіжного заходу, на нашу думку, слідчим, прокурором та слідчим суддею повинна бути врахована думка потерпілого, котрий як один із основних учасників даного кримінального провадження має свою думку та оцінку діям підозрюваного, обвинуваченого, особливо в тих випадках, коли це стосується погроз життю та здоров'ю самого потерпілого. Практично важливими є такі ознаки погрози (загрози), як її наявність та реальність.

Такої ж думки дотримується і С.В. Давиденко, який вважає, що існує нагальна потреба у наданні потерпілому права брати участь у судових засіданнях, в яких розглядається і вирішується питання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, про продовження строку його дії, а також права наводити свої доводи в обґрунтування перерахованих у законі підстав, умов і обставин для застосування цього заходу з метою доказування факту реальності існуючої загрози, яка надходить від підозрюваного, обвинуваченого або їх оточення [29 с. 196].

Аналіз правових положень міжнародних документів дозволяє констатувати наявність загальної тенденції щодо необхідності врахування позиції потерпілих при обранні запобіжних заходів. Згідно з п. 1.4. Мінімальних стандартних правил ООН щодо заходів, не пов'язаних із позбавленням волі (Токійських правил), прийнятих Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р., при застосуванні Правил держави-члени прагнуть забезпечувати належне співвідношення між правами окремих правопорушників, правами жертв та інтересами суспільства щодо громадської безпеки і попередження злочинності. В якості однієї з правових гарантій передбачено, що вибір заходу, не пов'язаного з тюремним ув'язненням, ґрунтується на оцінці встановлених критеріїв стосовно як

характеру і ступеня тяжкості правопорушення, так і особи, біографії правопорушника, мети вироку і прав жертв (п. 3.2) [29 с. 197].

А також, відповідно до вимог Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, у Листі №223-1134/0/4-13 від 18.07.2013 р. «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» у разі надходження клопотання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого чи його захисника або законного представника судового провадження щодо неповнолітнього може здійснюватися у закритому судовому засіданні, правильним вбачається задовольнити таке клопотання лише після з'ясування думки сторони обвинувачення та потерпілого.

Наступний етапом у процесі застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього є з'ясування та встановлення причин та умов не застосування до неповнолітнього підозрюваного/обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді передання під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи (ст.493 КПК України), в разі застосування іншого виду запобіжного заходу. У результаті неможливості застосування до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого передання під нагляд, у клопотанні слідчого прокурора або в ухвалі слідчого судді, суду про застосування іншого запобіжного заходу щодо неповнолітнього зазначаються обставини, які перешкоджають застосуванню передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд. Більш детально питання застосування даного запобіжного заходу буде розглянуто в наступній главі дисертаційного дослідження.

Останній, тобто дев'ятий, етап процесу застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього починається з моменту прийняття судом рішення про обрання запобіжного заходу та до закінчення строку його дії. Отже, за результатами розгляду клопотання слідчий суддя, суд може прийняти одне з таких рішень:

- постановити ухвалу про відмову в застосуванні запобіжного заходу, якщо під час розгляду клопотання прокурор доведе наявність всіх обставин, передбачених нормами КПК України;

- прийняти рішення про відмову в застосуванні запобіжного заходу та зобов'язати неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого перебувати за кожною вимогою до суду або до іншого органу державної влади, визначеного слідчим суддею, якщо прокурор доведе лише наявність обґрунтованої підозри у вчиненні неповнолітньою особою кримінального правопорушення, але не доведе наявність достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків, передбачених ст. 177 КПК України;

- застосувати більш м'який запобіжний захід, ніж той, який зазначений у клопотанні, а також покласти на неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого додаткові обов'язки, які передбачені ч. 5 ст. 194 КПК України (про виокремлення спеціальних додаткових обов'язків для неповнолітніх ми писали у наших попередніх розділах дослідження), в разі, якщо при розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу прокурор доведе наявність обґрунтованої підозри у вчиненні неповнолітнім кримінального правопорушення та існування хоча б одного із ризиків, передбачених ст. 177 КПК України. Додаткові обов'язки можуть бути покладені на неповнолітнього підозрюваного на строк не більше двох місяців, а в разі необхідності даний строк може бути продовжений за клопотанням прокурора в порядку, передбаченому ст. 199 КПК України;

- постановити ухвалу про застосування запобіжного заходу відповідно до поданого клопотання та зобов'язати неповнолітнього підозрюваного перебувати за кожною вимогою до суду або до іншого визначеного органу державної влади, якщо прокурор під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього, не пов'язаного із триманням під вартою, доведе наявність усіх обставин, передбачених ч. 1 ст. 194 КПК України. При цьому слідчий суддя має право зобов'язати неповнолітнього підозрюваного виконувати додаткові обов'язки (якщо прокурор обґрунтує таку необхідність) [59 с. 308].

Неабиякі проблеми та неточності виникають і під час зміни та скасування запобіжних заходів щодо неповнолітніх правопорушників. У ході кримінального провадження запобіжний захід може бути змінений на інший запобіжний захід

(більш або менш суворий) або скасований у разі зміни підстав чи обставин, які враховувалися при його застосуванні раніше.

Зміна запобіжного заходу здійснюється ухвалою слідчого судді, суду за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або прокурора про зміну запобіжного заходу відповідно до ст. 200 КПК України.

Отже, запобіжний захід відносно неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, так само як і відносно дорослого правопорушника, може бути змінено, якщо: 1) його обрано необґрунтовано чи незаконно, але наявні підстави для обрання іншого запобіжного заходу; 2) суттєво змінилися обставини, що їх було взято до уваги при застосуванні запобіжного заходу (наприклад, змінилася кваліфікація кримінального правопорушення, стан здоров'я підозрюваного, обвинуваченого та ін.).

Варто зазначити, що такі обставини можуть виникнути і після прийняття попереднього рішення про застосування запобіжного заходу до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, так і можуть бути вже наявними під час прийняття попереднього рішення про застосування запобіжного заходу, але слідчий та прокурор на той час не знали і не могли знати про них.

Зміна запобіжного заходу здійснюється за результатами розгляду клопотання, з яким до слідчого судді, суду можуть звернутися:

- прокурор, слідчий за погодженням з прокурором щодо зміни запобіжного заходу, в тому числі щодо скасування, зміни або покладення додаткових обов'язків, передбачених у ч. 5 ст. 194 КПК України, чи про зміну способу їх виконання;

- підозрюваний, обвинувачений (в тому числі і неповнолітній), до якого застосовано запобіжний захід, його захисник – щодо зміни запобіжного заходу, в тому числі про скасування чи зміну додаткових обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК України та покладених на нього слідчим суддею, судом, чи про зміну способу їх виконання (ст. 201 КПК України). На наш погляд, до даної норми необхідно включити законного представника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, це послужило б додатковою гарантією прав неповнолітнього.

Обов'язковою умовою за ч. 2 ст. 200 КПК України є обґрунтування прокурором, слідчим появи обставин, які змушують звернутись із клопотанням про зміну запобіжного заходу, оскільки виконання завдань кримінального провадження через їх наявність утруднюється. Якщо дані обставини мали місце і під час розгляду первинного клопотання про застосування запобіжного заходу, то сторона обвинувачення повинна довести свою необізнаність щодо їх існування саме на той момент [72 с. 503].

Таке клопотання повинно бути розглянуто слідчим суддею, судом невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту надходження до суду клопотання, якщо неповнолітній підозрюваний, обвинувачений перебуває на свободі, чи з моменту подання неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим, його законним представником чи захисником до суду відповідного клопотання.

У тому разі, якщо неповнолітній підозрюваний, обвинувачений затриманий, то клопотання про застосування або зміну запобіжного заходу розглядається слідчим суддею, судом невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту фактичного затримання неповнолітнього, тобто коли особа силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою. У зв'язку із цим та керуючись чч. 2,5 ст. 115 КПК України, якщо особу неповнолітнього затримали о 14 год. 10 лютого, то рішення про застосування запобіжного заходу повинно бути прийняте не пізніше 13 год. 59 хв. 13 лютого.

Якщо неповнолітній підозрюваний, обвинувачений знаходиться на волі, то згідно зі ст. 186 КПК України, строк у 72 години починає спливати з моменту, коли клопотання прокурора або слідчого, погодженого з прокурором, надійде до суду і буде зареєстровано у канцелярії. Момент реєстрації і буде моментом початку 72-годинного строку.

Новелою нового КПК України є закріплення за стороною захисту можливості вносити клопотання про обрання запобіжного заходу, що обґрунтовує задекларований принцип змагальності у кримінальному провадженні. Момент початку спливу 72-годинного строку буде збігатися з моментом реєстрації

відповідного клопотання у канцелярії суду, до компетенції якого віднесено прийняття зазначених процесуальних рішень [72 с. 477].

Залишити без розгляду клопотання про зміну запобіжного заходу слідчий суддя, суд має право лише за умови, що таке клопотання подано раніше ніж за 30 днів із дня винесення попередньої ухвали про застосування, зміну або відмову у зміні запобіжного заходу. Якщо ж у відповідному клопотанні, поданому у межах 30 днів із дня винесення попередньої ухвали про застосування, зміну або відмову у зміні запобіжного заходу, викладено нові обставини, які не розглядалися слідчим суддею, судом, розгляд клопотання має бути здійснено у строки, передбачені ч. 4 ст. 201 КПК.

Відмова у розгляді клопотання про зміну чи скасування запобіжного заходу з підстав неодноразового звернення з таким клопотанням у кримінальному провадженні не допускається та є порушенням п. 4 ст. 5 Конвенції (правова позиція ЄСПЛ, викладена у п. 65 рішення від 06 листопада 2008 р. у справі "Єлов проти України").

Згідно зі ст. 203 КПК України, запобіжний захід негайно припиняє свою дію, тобто вважається скасованим після: а) закінчення строку дії ухвали про обрання запобіжного заходу; б) ухвалення виправдувального вироку; в) закриття кримінального провадження в порядку, передбаченому ст. 284 КПК України [63 с.101].

Таким чином, на неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, поширюється загальний порядок застосування, зміни і скасування запобіжних заходів з деякими винятками, встановленими кримінальним процесуальним законом та виконують роль додаткових гарантій, за допомогою яких забезпечуються права і законні інтереси даної категорії учасників кримінального судочинства.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, приходимо до наступних висновків. Процесуальний порядок застосування, зміни та скасування запобіжних заходів щодо неповнолітніх потребують вдосконалення як на законодавчому, та і на практичному рівнях. Нами було визначено, що процесуальна характеристика процедури застосування запобіжних заходів включає: 1) збирання, перевірку та

оцінку доказів, які виступають підставами застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх; 2) прийняття первинних і, в необхідних випадках, повторних рішень про них (тобто про зміну або скасування запобіжного заходу щодо неповнолітнього); 3) виконання процесуальних рішень; 4) контроль та нагляд; 5) повноваження суб'єктів, які беруть участь у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього; 6) вимоги до форми й змісту процесуальних рішень, прийнятих у процесі застосування законодавства про запобіжні заходи; 7) процесуальну та матеріально-правову відповідальність неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених та інших осіб за порушення процесуальних рішень, прийнятих у процесі застосування законодавства про запобіжні заходи.

Окрім вищезазначеного, ми дійшли до висновку, що процесуальний порядок застосування, зміни чи скасування запобіжного заходу щодо неповнолітнього повинен бути простим, конкретним, зрозумілим, оскільки складна процедура застосування, зміни чи скасування запобіжного заходу є фактором, який негативно впливає на роботу слідчого, прокурора під час кримінального провадження, що призводить до помилок та затягування процесу розслідування. У зв'язку із складним процесом застосування запобіжних заходів, у більшості випадків слідчими чи прокурорами обирається той вид запобіжного заходу щодо неповнолітнього, процедура застосування якого є набагато простішою як у часі, так і в умовах виконання. А тому, доцільно користуватися запропонованим нами алгоритмом дій (процесуальним порядком), який ми запропонували в умовах нашого дисертаційного дослідження.

2.3. Фактичні дані про особу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого у системі обставин, які використовуються при прийнятті рішення про застосування окремих запобіжних заходів

Гарантією виконання завдань, додержання загальних засад та принципів кримінального провадження, а також забезпечення прав та свобод неповнолітнього - є чітка регламентація мети та підстав застосування запобіжних

заходів, обставин, що враховуються при їх обранні (у тому числі тих, які характеризують особу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого), вимог до процесуальних документів та порядку розгляду судом питання про застосування запобіжних заходів відносно даної категорії осіб.

На нашу думку, саме для правильності прийнятого рішення щодо застосування запобіжного заходу відносно неповнолітнього та для ефективності його виконання, а також для отримання відповідних результатів, які полягають, насамперед, у перевихованні неповнолітнього, суттєве значення мають встановлення обставини (фактичних даних), які характеризують особу неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.

У попередньому підрозділі ми дійшли висновку про те, що застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого майже не відрізняється від процесу застосування запобіжного заходу до дорослих осіб, які підозрюються чи обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення. Проте, нами були дослідженні особливості застосування запобіжних заходів до окремої категорії осіб, а саме до неповнолітніх. А тому варто зазначити і про обставини, що враховуються при обранні запобіжного заходу (ст. 178 КПК України), а саме про їх особливості та значення для застосування запобіжного заходу саме до неповнолітніх. Дана стаття передбачає положення про те, що при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу, крім наявності ризиків, зазначених у ст. 177 КПК України, слідчий суддя, суд на підставі наданих сторонами кримінального провадження матеріалів зобов'язаний оцінити в сукупності всі обставини, у тому числі:

- 1) вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення;
- 2) тяжкість покарання, що загрожує відповідній особі у разі визнання підозрюваного, обвинуваченого винуватим у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він підозрюється, обвинувачується;
- 3) вік та стан здоров'я підозрюваного, обвинуваченого;

- 4) міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання, у тому числі наявність в нього родини й утриманців;
- 5) наявність у підозрюваного, обвинуваченого постійного місця роботи або навчання;
- 6) репутацію підозрюваного, обвинуваченого;
- 7) майновий стан підозрюваного, обвинуваченого;
- 8) наявність судимостей у підозрюваного, обвинуваченого;
- 9) дотримання підозрюваним, обвинуваченим умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися до нього раніше;
- 10) наявність повідомлення особі про підозру у вчиненні іншого кримінального правопорушення;
- 11) розмір майнової шкоди, у завданні якої підозрюється, обвинувачується особа, або розмір доходу, в отриманні якого внаслідок вчинення кримінального правопорушення підозрюється, обвинувачується особа, а також вагомість наявних доказів, якими обґрунтовуються відповідні обставини [63 с. 86-87].

Стосовно обставин, що характеризують особу підозрюваного, обвинуваченого, судом конкретизовано положення п. 3-8 ч. 1 ст. 178 КПК України. Так, встановлення віку передбачає з'ясування, чи є особа неповнолітньою або похилого віку, стану здоров'я – наявності тяжких хвороб, інвалідності, нездатності самостійно пересуватися. Міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в тому числі наявність у нього родини й утриманців потребує з'ясування сімейного стану цієї особи, стану здоров'я членів його сім'ї, кількості та віку дітей, строку фактичного проживання у цій місцевості тощо. При врахуванні репутації підозрюваного, обвинуваченого слідчий суддя, суд зобов'язаний проаналізувати матеріали сторін кримінального провадження, об'єктивно оцінити характеристики, надані підозрюваному, обвинуваченому з місця роботи, навчання, проживання; дані, що свідчать про перебування підозрюваного, обвинуваченого на обліку у наркологічному, психоневрологічному диспансері тощо. Встановлення майнового стану

передбачає з'ясування наявності належного цій особі нерухомого майна у місцевості проживання та інших місцевостях, транспортних засобів, грошових банківських вкладів, їх розмір (за наявності відомостей, наданих стороною захисту) [111].

Якщо проаналізувати зазначені вимоги, то можна стверджувати, що обставини, які характеризують особу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, займають одне з головних місць у системі наведених положень. Так, у ст. 178 КПК України із переліку обставин, що враховуються при обранні запобіжного заходу, який складається з 11 позицій, шість безпосередньо стосуються обставин, що характеризують особу підозрюваного, обвинуваченого, як дорослого, так і неповнолітнього. Так само прослідковується зв'язок цих обставин із іншими законодавчими положеннями, що визначають порядок застосування запобіжного заходу, що, на нашу думку, цілком закономірно, адже застосування запобіжного заходу завжди відбувається по-відношенню до конкретної особи, яка характеризується певними соціальними, професійними, індивідуальними, біологічними, психологічними, медичними, біографічними ознаками, якостями, особливостями та властивостями, які мають значення та враховуються при застосуванні запобіжного заходу. Окрім того, застосування запобіжного заходу лише на підставі доказів, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення конкретною неповнолітньою особою, може призвести до незаконного обмеження прав і свобод особи неповнолітнього, який це правопорушення не вчиняв.

Проте даний перелік обставин є неповним по-відношенню до спеціального суб'єкта – неповнолітнього, кримінальне провадження щодо якого здійснюється згідно з главою 38 КПК України. Згідно зі ст. 485 КПК України, під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст. 91 КПК України, також з'ясовуються:

- 1) повні та всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-

психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обрані заходу виховного характеру;

- 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;
- 3) умови життя та виховання неповнолітнього;
- 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [66 с. 230].

А також, згідно із ст. 487 КПК України, встановлено, що при дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого належить з'ясувати:

- 1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї;

- 2) обстановку в школі ч іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього;

- 3) зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою [63 с. 230-231], адже вік, стан здоров'я, сімейний стан неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого також можуть суттєво вплинути на обрання конкретного запобіжного заходу.

Окрім того, у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації, призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза (ст. 486 КПК України) [63 с. 230].

Отже, із вищенаведеного ми бачимо, що у кримінальному процесуальному законі, згідно зі ст.492 КПК України, запобіжні заходи до неповнолітнього застосовуються за аналогією як і щодо дорослих осіб, з обов'язковим

урахуванням загальних обставин, визначених ст. 178 КПК України. Проте не зазначено про обов'язковість встановлення обставин, передбачених ст.485-487 КПК України, саме при обранні та застосуванні запобіжного заходу щодо неповнолітнього. У зв'язку із цим виникає запитання: яким чином можна правильно обрати та ефективно застосувати запобіжний захід до неповнолітнього, котрий, наприклад, має психічне захворювання або ж затримку психічного розвитку, про що не зазначено у відповідній медичній документації або ж не встановлено слідчим до моменту застосування запобіжного заходу? Або ж як правильно обрати запобіжний захід щодо неповнолітнього, не встановивши умов життя та виховання останнього?

Під час проведення анкетування нами було поставлено запитання про те, на якій стадії кримінального провадження слідчий збирає відомості, що характеризують особу неповнолітнього підозрюваного. У результаті підведення підсумків нами було встановлено, що 88% слідчих увесь пакет даних, що характеризують особу неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, збирають безпосередньо під час закінчення досудового розслідування та направлення кримінального провадження до суду.

Це пояснюється тим, що слідчі ігнорують вимоги ст.178 КПК України та клопотання про застосування запобіжних заходів, ґрунтується лише на вимогах ст.177 КПК України. При вивченні кримінальних проваджень лише у 3% до клопотання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього слідчий приєднував акт перевірки умов проживання неповнолітнього підозрюваного, а також характеристику останнього за місцем навчання.

Отже, на нашу думку, збирання інформації, що характеризує особу неповнолітнього, повинно здійснюватися до вирішення питання про застосування запобіжного заходу слідчим суддею (судом). Дане положення підтверджується і результатами проведеного дослідження. Так, 53% респондентів вважають, що збір, вивчення та аналіз обставин, які характеризують особу неповнолітнього, повинні здійснюватися до вирішення питання щодо застосування запобіжного заходу та мають тривати з початку досудового розслідування (при цьому

наголошено, що зволікання із збиранням такої інформації може призвести до зміни вже обраного запобіжного заходу або ж розшуку неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, або вчинення інших дій, які перешкоджатимуть здійсненню кримінального провадження та ін.); 27 % вважають за необхідне збирання таких відомостей наприкінці досудового розслідування (зазначивши, що такі дані та відомості переважно мають значення для суду, а тому їх можна збирати наприкінці досудового розслідування); 20% опитаних не надають значення даному питанню.

Для прикладу можна навести вивчене нами в ході дослідження кримінальне провадження №12016030010004201 за фактом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч.1 ст.115 КПК України, неповнолітнім Н. Відносно останнього одразу було обрано запобіжний захід тримання під вартою, посилаючись на те, що неповнолітній Н. вчинив особливо тяжкий злочин. До обставин, які характеризували неповнолітнього Н., слідчим було віднесено лише вік останнього, іншої ж інформації, яка б характеризувала дану особу, перед обранням відносно нього запобіжного заходу зібрано не було. Через певний проміжок часу, перебуваючи у СІЗО, неповнолітній Н. вчинив суїцид через повішання. Після проведення перевірки було встановлено, що неповнолітній Н. хворів на психічне захворювання, лікування якого рекомендоване у спеціальних закладах із спеціальним медичним лікуванням [65].

Отже, приходимо до висновку щодо доцільності внесення редакційних змін до ст. 485 КПК України, які б полягали у доповненні положенням про обов'язковість встановлення визначених обставин перед застосуванням запобіжного заходу до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого (якщо виникла необхідність для його застосування).

Кримінальним процесуальним законом передбачено, що доказування обставин, які характеризують особу обвинуваченого у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, має специфіку і потребує доказування обставин, визначених у ст. 91 КПК України, а також інших, визначених у окремих нормах глави 38 КПК України.

У листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 № 223-1134/0/4-13 наголошено на особливому значенні встановлення обставин, які характеризують особу неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) перед застосуванням відносно нього запобіжного заходу [111]. Так, зокрема, індивідуалізація виду запобіжного заходу є важливою вимогою принципового характеру, оскільки застосовується щодо конкретної неповнолітньої особи у кримінальному провадженні незалежно від того, яка кількість неповнолітніх підозрюється у вчиненні злочину у даному кримінальному провадженні. Тому застосування запобіжного заходу з урахуванням лише ступеня тяжкості вчиненого неповнолітнім кримінального правопорушення не сприятиме досягненню мети запобіжного заходу, яка, насамперед, полягає у виправленні неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, його вихованні та соціальній реабілітації.

Окрім того, з листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 № 223-1134/0/4-13 вбачається, що правильною слід визнати практику здійснення судового розгляду за обов'язкової участі представників служби у справах дітей та кримінальної міліції у справах дітей. Зокрема, суд, призначаючи підготовче судове засідання, для повної реалізації вимог, передбачених статтями 485, 487 КПК, має надіслати відповідним органам повідомлення про початок судового провадження за участю неповнолітнього обвинуваченого та викликати їх в підготовче судове засідання. Під час підготовчого судового засідання, з метою підготовки до судового розгляду, відповідно до п. 2 частини 3 та 5 ст. 315 та статей 485, 487, 496 КПК, суд зобов'язує представника служби у справах дітей надати суду інформацію про особу неповнолітнього, в тому числі й з урахуванням відомостей, отриманих від регіонального представництва кримінальної міліції у справах дітей. У свою чергу зазначені органи, здійснюючи покладені на них Законом України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" повноваження, збирають відомості, що характеризують неповнолітнього, його поведінку в повсякденному житті як до, так і після

вчинення кримінального правопорушення, середовище, в якому він зростає, навчається, коло осіб, з якими спілкується тощо, які узагальнюють та подають суду у формі «звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» [111].

Ми повністю підтримуємо дане положення, проте вважаємо за необхідне обов'язок за збирання відомостей про особу неповнолітнього покласти не лише на службу у справах дітей, а й на працівників сектору ювенальної превенції Управління превентивної діяльності Головного управління національної поліції України, які здійснюють безпосередній супровід по кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. А також зобов'язати дані органи на збір інформації, яка характеризує особу неповнолітнього підозрюваного, до прийняття рішення про застосування відносно нього запобіжного заходу.

20 червня 2013 року Голова Івано-Франківської обласної державної адміністрації, Голова Апеляційного суду Івано-Франківської області та Начальник УМВС України в Івано-Франківській області спільним наказом затвердили Інструкцію про порядок складання звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, про значимість якої наголошує і Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ [111].

Дана Інструкція визначає порядок складання звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (далі - Звіт) з метою з'ясування обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, та підлягає застосуванню в рамках Проекту Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні.

Окремо слід згадати процедуру надання інформації у рамках досудової пробації, встановленої Законом України «Про пробацію». Відповідно до статті 9 вказаного закону, досудовою пробацією вважається забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності.

Результатом досудової пробації є досудова доповідь, яка готується органом пробації. Для підготовки досудової доповіді персонал органу пробації має право отримувати інформацію про обвинуваченого від підприємств, установ, організацій або уповноважених ними органів та від громадян.

Досудова доповідь про обвинуваченого відповідно до статей 9 та 12 Закону України «Про пробацію» повинна містити:

- соціально-психологічну характеристику;
- оцінку ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення;
- висновок про можливість виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк;
- інформацію про вплив криміногенних факторів на поведінку особи;
- рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень.

Ми повністю погоджуємо та підтримуємо положення щодо затвердження офіційної анкети (звіту) про неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого у кримінальному провадженні, яка складається спільно працівниками сектору ювенальної юстиції з працівниками служби у справах дітей та надається органу досудового розслідування до прийняття слідчим суддею (судом) процесуального рішення про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього.

Дане положення підтверджується і результатами дослідження, в результаті якого 79 % опитуваних осіб вважають за доцільне ввести в практику складання анкети (звіту) про неповнолітнього працівниками поліції у справах дітей для подальшого їх дослідження слідчими, прокурорами, що забезпечить економію часу, сприятиме правильному та об'єктивному прийняттю рішення про обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього на основі вивчення його особистості.

Складання такої анкети (звіту) про неповнолітнього надасть можливість об'єктивно оцінити ефективність застосування того чи іншого запобіжного заходу для досягнення поставленої мети та вирішення завдань кримінального провадження. Звіт, який затверджено у Івано-Франківській області, є неповним та не зовсім досконалим в частині дослідження обставин, що характеризують особу

неповнолітнього підозрюваного саме для вирішення питання щодо застосування відносно нього запобіжного заходу. А тому нами пропонується власний варіант анкети (звіту) про неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого у кримінальному провадженні.

Отже, підводячи підсумок, пропонуємо доповнити ч.3 ст.184 КПК України приписом про додавання до клопотання про застосування запобіжного заходу анкети (звіту) про неповнолітнього підозрюваного, складеної відповідно до вимог ст.ст.485, 487 КПК України, та з урахуванням Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила, 1990 р.), Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.), Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 № 4651-VI (КПК), Закону України від 24.01.95 № 20/95-ВР «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей».

Суд має ретельно і виважено аналізувати відомості, надані представниками служби у справах дітей та сектору ювенальної превенції, іншу інформацію про особу неповнолітнього, пам'ятаючи, що неналежне встановлення таких відомостей всупереч вимогам статей 485, 487 КПК України перешкоджає виконанню судом передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України законодавчої вимоги щодо всебічного з'ясування обставин, які характеризують особу неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (суд не повинен обмежуватись обставинами, безпосередньо пов'язаними із вчиненням злочину) та щодо застосування запобіжного заходу, необхідного та достатнього для виправлення неповнолітнього і запобігання вчинення останнім спроб перешкодити кримінальному провадженню.

Окрім обставин, які необхідно встановити для застосування запобіжного заходу, передбачених ст.178 КПК України, а також ст. 485 та 487 КПК України, законодавець вказує на те, що у разі прийняття рішення про застосування щодо неповнолітнього запобіжного заходу у виді передання під його нагляд, встановленню слідчим суддею, судом у сукупності підлягають: 1) відомості про

особу батьків, опікунів або піклувальників, а також відомості про їхні стосунки з неповнолітнім. Це дає змогу впевнитися у тому, що зазначені особи можуть здійснювати належний нагляд за неповнолітнім; 2) батьків, опікунів чи піклувальників (представник адміністрації дитячої установи, якщо неповнолітній є вихованцем цієї установи), а також неповнолітній надав згоду на передання під нагляд; 3) батьками, опікунами або піклувальниками (представником адміністрації дитячої установи, якщо неповнолітній є вихованцем цієї установи) надано письмове зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також належну поведінку неповнолітнього.

Отже, з вищенаведеного вбачається, що законодавець звертає увагу на необхідність встановлення додаткових, але не відмінних від визначених у ст. 91 КПК України обставин, які характеризують особу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. Так, очевидно, що зазначені у ст. 485, 487 КПК України обставини охоплюються та можуть бути встановлені у рамках загального предмета доказування, а саме елементів, визначених у п. 2, 4 ч. 1 ст. 91 КПК України. Певним чином це підтверджується і роз'ясненнями, наведеними у листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 223-1134/0/4-13 від 18 липня 2013 року [111], де зазначено, що кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється у загальному порядку з урахуванням особливостей, передбачених главою 38 КПК України. Тобто обставини, які характеризують особу неповнолітнього і підлягають встановленню, слугують додатковою конкретизацією загального предмета доказування, вони орієнтовані на поглиблене вивчення особи неповнолітнього (фізичні, розумові, психічні особливості розвитку).

Згідно з інформацією вивчення матеріалів правозастосовної практики встановлено, що джерелами інформації про особу неповнолітнього є: 1) сам неповнолітній (54%); 2) соціальні служби (92%); 3) сім'я (95%); 4) школа (інша установа) (89 %); 5) органи НП (46%); 6) інші (12%).

У своєму дослідженні Кастарнов Д.Б. вказував, що те, що стосується змісту інформації про особу неповнолітнього обвинуваченого (підозрюваного), у матеріалах кримінальних проваджень зазвичай представлене такими даними та відомостями про: 1) особу неповнолітнього (прізвище, ім'я, по батькові, стать, дата народження); 2) батьків, сім'ю (персонографічні дані, місце проживання, засіб зв'язку, сімейний стан, стосунки в сім'ї, ставлення до дітей, авторитетність та вплив, контроль за поведінкою неповнолітнього, побутові умови); 3) стан здоров'я неповнолітнього, його розвиток (інвалідність, порушення, затримка розвитку); 4) соціально-психологічні риси (агресивність, відчуженість, моральні якості, емоційність); 5) розумову відсталість (очевидні відхилення); 6) ставлення до учиненого (чи шкодує про учинене, чи усвідомлює необхідність відповідальності, чи вважає свої дії прийнятними та допустимими); 7) вплив дорослих підбурювачів (чи існують підбурювачі, ступінь їх впливу); 8) стосунки з однолітками, друзями, колегами (наявність серед оточення осіб з асоціальною поведінкою, їх вплив, коло інтересів); 9) попередню протиправну поведінку та застосування відповідних заходів впливу (рішення компетентних органів) [48 с.94].

Встановлення саме таких обставин є умовою, за якої досягається вимога співрозмірності заходів впливу на неповнолітніх у кримінальному провадженні із особливостями їх особи та обставинами кримінального правопорушення (Пекінські правила, 1985 року).

Вивчення емпіричних даних надало можливість виявити найбільш поширені недоліки у практичній роботі слідчих щодо зазначення у клопотаннях про застосування запобіжного заходу, обставин, що характеризують особу неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого). Вони полягають у наступному: 1) відсутність у клопотаннях конкретних та деталізованих відомостей про особу неповнолітнього (37 %); 2) дублювання положень п. 3-8 ч. 1 ст. 178 КПК України без конкретизації їх змісту (наприклад, «не має міцних соціальних зв'язків»; «неповнолітній» та ін.) (63 %); 3) недолучення документів, у яких відображено

обставин, що характеризують особу неповнолітнього і на які посиляється слідчий у клопотанні (43 %).

А тому загальною вимогою до клопотання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього, можна визначити обов'язковість наведення доказів, у тому числі обставин, які характеризують особу неповнолітнього, недопущення тверджень загального характеру.

Повністю погоджуємося із думкою Кастарнова Д.Б. про те, що у підготовці клопотань обов'язково потрібно зважати на позицію ЄСПЛ щодо обсягу, конкретизації та вимог до викладення обставин, що характеризують особу обвинуваченого у відповідних клопотаннях, оскільки саме ці документи є основою для ухвалення рішень судом, застосування практики ЄСПЛ для якого є обов'язковим, що, у свою чергу, є запорукою формування умов сучасного правосуддя, що відповідає вимогам міжнародних стандартів кримінального судочинства [48 с. 143].

Отже, доказування обставин, що характеризують особу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, сприяє правильному застосуванню запобіжного заходу, забезпечує виконання ним процесуальних обов'язків та запобігає виникненню ризиків, передбачених ст. 177 КПК України.

Проте важко визначити, які саме характеризуючі дані про особу неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого потрібно встановити як до моменту вирішення питання про застосування запобіжного заходу, так і до судового розгляду. На наш погляд, суттєве значення у правильному вирішенні питання щодо застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього мають соціально-психологічні особливості самого неповнолітнього, а також відомості про стан його здоров'я (як фізичного, та і психологічного), про поведінку у суспільстві до вчинення ним злочину та про відомості про відношення неповнолітнього до вчиненого ним злочину. Але, встановивши саме ці відомості, не можна сказати, що цього буде достатньо для прийняття правильного рішення по кожному кримінальному провадженню, суб'єктом злочину якого являється неповнолітній.

Найбільш повно, на наш погляд, дану проблему вирішив Ю.І. Азаров у своєму дослідженні [2 с. 44]. Ю.І. Азаров запропонував усі фактичні дані про особу неповнолітнього, які необхідно встановити під час здійснення кримінального провадження, виділити у дві групи, а саме: 1) дані, які безпосередньо характеризують особу неповнолітнього; 2) обставини, які відносяться до умов формування особистості неповнолітнього. Тобто до першої групи вчений пропонує віднести дані а) біографічного характеру, а саме: прізвище, ім'я, число, місяць, рік народження, національність, дані про освітню діяльність, місце навчання, рід заняття, місце проживання, склад сім'ї, інформацію про притягнення до дисциплінарної або адміністративної відповідальності, інформацію про притягнення до кримінальної відповідальності і т.п., а також б) дані суспільно-життєвої характеристики неповнолітнього, тобто характеристики з місця навчання, роботи, проживання, гуртків чи інших громадських організацій, у яких неповнолітній безпосередньо бере активну участь; в) інформацію про стан здоров'я та рівень розвитку неповнолітнього, яка включає в себе відомості про розумову відсталість, наявність захворювань; г) дані, що характеризують відношення неповнолітнього до вчиненого ним кримінального правопорушення.

До другої ж групи Ю.І. Азаров відносить: обставини умов життя та виховання неповнолітнього; обставини, які негативно впливають на неповнолітнього; наявність дорослих осіб, які негативно впливають на формування особистості неповнолітнього і т.п.

Проте що стосується питання встановлення такої кількості обставин, що характеризує особу неповнолітнього підозрюваного до моменту застосування щодо нього запобіжного заходу, є невиправданою, громіздкою та в деякій мірі непотрібною. А тому ми вважаємо, що встановленню мають підлягати лише ті обставини, які мають значення для ефективності обрання того чи іншого запобіжного заходу щодо неповнолітнього, в тому числі і обставин встановлення яких є обов'язковим.

У п.1 ч.1 ст. 485 КПК України «Обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» вказано, що «під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених статтею 91 цього Кодексу, також з'ясовуються: повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку ...». На нашу думку, редакція даного пункту визначає надзвичайно широкий перелік відомостей, які повинні бути встановлені у кримінальному провадженні щодо особи неповнолітнього. При цьому деякі відомості стосовно особи неповнолітнього не відносяться до предмету доказування і їх встановлення не спрямоване на досягнення мети процесу доказування і встановлення істини у справі. У зв'язку з цим ми вважаємо за доцільне скоротити перелік відомостей, які повинні бути встановлені по особі неповнолітнього, і включити до «повних і всебічних відомостей про особу неповнолітнього» тільки ту інформацію, яка фактично сприятиме встановленню істини у справі та індивідуалізації відповідальності чи обранні запобіжного заходу щодо неповнолітнього.

Тому пропонується п.1 ч.1 ст. 485 КПК України викласти в такій редакції: «Під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених статтею 91 цього Кодексу, для індивідуалізації відповідальності чи обрання заходу виховного характеру для неповнолітнього також з'ясовуються: повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан фізичного і психічного здоров'я, рівень розвитку та інші соціально-психологічні риси особи, які можуть вказувати на те, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; далі по тексту статті.

Для встановлення обставин психологічної природи, що впливають на обрання запобіжного заходу, закріпити у КПК України положення про участь спеціаліста-психолога у вивченні особи неповнолітнього. Таке положення, на наш погляд, дозволить встановити психологічний стан неповнолітнього до моменту

застосування відносно нього запобіжного заходу, оскільки психолого-психіатрична експертиза займає надто багато часу, що може негативно вплинути на результат кримінального провадження в тому випадку, що неповнолітній може вчинити один із ризиків, які передбачені ст. 177 КПК України.

А при введенні посади спеціаліста-психолога у підрозділах національної поліції така проблема може вирішитися. Дані про особу зможуть також долучитися до заповнення анкети (звіту) про неповнолітнього підозрюваного для прийняття правильного рішення щодо застосування запобіжного заходу. Тобто за ініціативи слідчого прокурора або ж за клопотанням сторони захисту спеціаліст-психолог повинен дослідити характерні психологічні ознаки неповнолітнього, які матимуть значення для обрання відповідного запобіжного заходу. А результати своїх досліджень спеціаліст-психолог може надавати у формі висновку або ж акту.

Для повноти зібраних відомостей, окрім анкети (звіту) про неповнолітнього підозрюваного, до клопотання слідчого (прокурора) про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього ми пропонуємо долучати протокол допиту законного представника. Згідно зі ст. 224 КПК України (допит), допитаною може бути будь-яка особа, якій, на думку особи, яка допитує, можуть бути відомі відомості, які мають значення для кримінального провадження. А тому, на наш погляд, для встановлення обставин, які характеризують особу неповнолітнього, необхідно обов'язково проводити допит законних представників. Адже законним представником неповнолітнього, частіше за все, виступають особи, котрі перебувають у тісному зв'язку із неповнолітнім (батьки, родичі чи інші повнолітні особи, який неповнолітнім довіряє) і вони зможуть якнайкраще описати характеристику неповнолітнього та причини вчинення ним кримінального правопорушення, а також надати інші відомості, необхідні для вирішення питання щодо застосування запобіжного заходу.

У зв'язку із цим слідчому (прокурору) необхідно детально допитувати законних представників неповнолітнього про умови його життя, виховання, навчання, про погані та хороші звички неповнолітнього, про можливі

психологічні відхилення та іншу інформацію, яка може бути відома лише найріднішим особам неповнолітнього та яка матиме ключове значення для вирішення питання щодо застосування запобіжного заходу. Законний представник неповнолітнього завжди буде виступати стороною захисту у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього та захищатиме його, через що не зможе надати об'єктивних відомостей в якості свідка. А тому пропонуємо ст.488 КПК України (Участь законного представника неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого) доповнити положенням про обов'язковий допит законного представника неповнолітнього для з'ясування обставин, що характеризують неповнолітнього.

Отже, підводячи підсумок, зазначимо, що обставини, що характеризують особу неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, мають особливе значення для прийняття об'єктивних та обґрунтованих рішень. Вони дозволяють своєчасно визначити та оцінити безпосередній вплив на ризик (його відсутність) ухилення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого від виконання процесуальних обов'язків, сприяють ефективності обраного запобіжного заходу. Нехтування та неуважність слідчих до встановлення обставин, які характеризують особу неповнолітнього, нерозуміння їх ролі та значення в індивідуалізації обрання запобіжного заходу є однією із вагомих причин неправильного та неефективного його застосування.

Висновки до другого розділу

1. Мета застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх повинна мати персоналізований (специфічний) характер для індивідуалізації та ефективності здійснення кримінального провадження, досягнення цілей кримінального судочинства та перевиховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.

2. Метою застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених можна класифікувати на забезпечувальну, превентивну, виховну.

3. Підставами застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх є відповідні обставини, умови та передумови, що забезпечують необхідність та доцільність застосування цих заходів для досягнення визначеної законом мети під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітнього та надають можливість органу досудового розслідування, прокуратури та суду із дотриманням визначених законом меж обмежити права та свободи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, застосувавши відносно нього ефективний запобіжний захід, передбачений КПК України.

4. Визначено доцільним застосування процесуальних обов'язків, зазначених у ч.5 ст. 194 КПК України, у кожному кримінальному провадженні щодо неповнолітнього за постановою слідчого, погодженою прокурором, у випадку незастосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього взагалі, окрім обов'язку, передбаченого п.6, 9 ч. 5 ст. 194 КПК України.

5. Особливості застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх полягають в: 1) урахуванні вікових та психологічних особливостей, роду занять неповнолітнього при застосуванні запобіжного заходу; 2) обмеженні застосування щодо неповнолітнього – затримання та тримання під вартою; 3) застосуванні до неповнолітнього спеціального запобіжного заходу – передання під нагляд (ст. 493 КПК України); 4) обов'язковій участі захисника та залученні законного представника неповнолітнього; 5) застосуванні запобіжного заходу щодо неповнолітнього спеціально уповноваженими слідчим, прокурором та слідчим суддею; 6) судовому розгляді питання застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього, який, насамперед, полягає у найменшому порушенні звичайного укладу життя неповнолітнього.

6. До клопотання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього за необхідністю повинні додаватися наступні матеріали кримінального провадження: 1) витяг з Єдиного реєстру досудового

розслідування (ЄРДР); 2) копія повідомлення про підозру; 3) протоколи слідчих (розшукових) дій, які мають значення для вирішення питання щодо застосування запобіжного заходу; 4) документація, яка підтверджує наявність ризику (ів), передбачених ст. 177 КПК України; 5) інформаційна анкета (звіт) про неповнолітнього; 6) інформаційна довідка про батьків (усиновителів), опікунів чи піклувальників неповнолітнього; 7) медична документація або висновок спеціаліста про наявність у неповнолітнього важкого захворювання, що може вплинути на вид запобіжного заходу, як тримання під вартою, так і домашнього арешту, і на рішення про його застосування взагалі.

7. Обґрунтовано необхідність у доповненні норм КПК України положенням про забезпечення слідчому додаткових гарантій, які полягатимуть у наданні слідчому права на оскарження відмови прокурора у погодженні клопотання до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування.

8. Визначено, що при вирішенні питання щодо застосування, зміни чи скасування запобіжного заходу відносно неповнолітнього слідчий суддя, суд повинен вислухати та врахувати думку потерпілого, котрий, як один із основних учасників кримінального провадження, має свою думку та дає оцінку діям неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, особливо в тих випадках, коли це стосується загроз життю та здоров'ю самого потерпілого, а також з метою реалізації принципу змагальності сторін.

9. Обґрунтовано обов'язковий допит неповнолітнього прокурором перед вирішенням питання про обрання щодо нього запобіжного заходу.

10. Збирання інформації, що характеризує неповнолітнього, має здійснюватися до вирішення питання про застосування запобіжного заходу слідчим суддею (судом).

11. Запропоновано доповнити ч. 3 ст. 184 КПК України приписом про додавання до клопотання про застосування запобіжного заходу анкети (звіту) про неповнолітнього, складеної відповідно до вимог ст. ст. 485, 487 КПК України.

12. Допит законного представника неповнолітнього запропоновано виділити в самостійний вид допиту для обов'язкового з'ясування обставин, що характеризують неповнолітнього та сприятимуть ефективному обранню запобіжного заходу щодо останнього.

13. Для встановлення обставин психологічної природи, що впливають на обрання запобіжного заходу, пропонується закріпити у КПК України положення про участь спеціаліста-психолога у вивченні особи неповнолітнього. За ініціативи слідчого, прокурора або клопотанням сторони захисту спеціаліст-психолог повинен дослідити характерні психологічні ознаки неповнолітнього, які матимуть значення для обрання відповідного запобіжного заходу.

РОЗДІЛ 3.

ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

3.1. Застосування щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжних заходів у виді домашнього арешту та тримання під вартою

Система перевиховання неповнолітніх потребує докорінних змін і має трансформуватися у сучасну сервісну службу з надання ресоціалізаційних послуг з певними чітко прописаними обмеженнями, які диференційовано обумовлені тяжкістю скоєного неповнолітнім злочину. Це стосується й запобіжних заходів, які застосовуються щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні.

Кримінальний процесуальний закон передбачає великий спектр запобіжних заходів, які, за визначених законом умов та підстав, можна застосовувати до неповнолітніх у кримінальному провадженні. А саме, ст.176 КПК України закріпила такі запобіжні заходи, як: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою; 6) затримання як тимчасовий запобіжний захід, а також: 7) передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд; 8) передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом; 9) поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку.

Проте, за даними вивчення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, у частині застосування щодо даного суб'єкту запобіжних заходів нами було встановлено, що відносно неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених найчастіше застосовуються запобіжні заходи у виді: особистого зобов'язання, а саме 44,3%, домашній арешт – 22,2% та тримання під вартою – 21,2%, інші запобіжні заходи, такі як особиста порука, застава та передання неповнолітнього під нагляд становить лише 12,3% від загальної кількості.

У зв'язку із обмеженнями щодо обсягу дисертаційного дослідження, вважаємо за необхідне розглянути питання та проблеми, які виникають при

застосуванні до неповнолітніх таких запобіжних заходів, як домашній арешт та тримання під вартою, як таких, які найбільше обмежують конституційні права та свободи неповнолітнього, та, згідно із статистичною інформацією, становлять найбільший відсоток від застосування інших запобіжних заходів. А також розглянемо ефективність спеціального запобіжного заходу – передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд, передбаченого ст. 493 КПК України.

Отже, зміст та особливості інституту домашнього арешту в Україні розкриті в ст. 181 КПК України. Даний запобіжний захід полягає у забороні підозрюваному, обвинуваченому, в тому числі і неповнолітньому, залишати житло. У залежності від конкретних обставин така заборона може бути цілодобовою або поширюватись на певний період доби, що створює умови для гнучкої практики його застосування.

Домашній арешт може бути застосовано до особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачене покарання у вигляді позбавлення волі, тобто стосується усіх злочинів, визначених ст. 12 КК України: невеликої, середньої тяжкості, тяжких та особливо тяжких. Проте існує законодавче застереження, яке зазначене у ст. 299 КПК України, про те, що не допускається застосування домашнього арешту під час досудового розслідування кримінальних проступків.

Таким запобіжним заходом, як домашній арешт, користується значна кількість розвинених країн світу, і у національному законодавстві він є теж не новим. У Статуті кримінального судочинства (1864 р.) застосування домашнього арешту було «рекомендовано» до тяжкохворих людей та матерів – годувальниць, а також і до неповнолітніх, однак на практиці застосовували до високопоставлених або заможних осіб. Тобто домашній арешт з часів його виникнення вважався одним із привілейованих запобіжних заходів, під час застосування якого найменш порушувалися та обмежувалися права та дії людини, до якої його було застосовано, він вважався найгуманнішим запобіжним заходом [122 с. 208].

Разом із прийняттям нового КПК України (2012 р.) інститут запобіжних заходів доповнили новим запобіжним заходом у виді домашнього арешту. Таке «нововведення» було позитивно сприйняте абсолютною більшістю експертів, навіть найбільш критично налаштованих. Метою впровадження цього запобіжного заходу є заповнення проміжною ланкою великої прогалини між заходами, не пов'язаними з обмеженням волі та триманням під вартою. Тривалий час, а особливо в період дії КПК України 1960 р., науковці звертали неабияку увагу на те, що на практиці найбільший відсоток застосування запобіжного заходу припадав на підписку про невиїзд та тримання під вартою. Такий стан речей не міг відповідати належному рівню правового захисту прав і свобод людини, не говорячи про неповнолітніх, до яких, так як і до дорослих злочинців, здебільшого застосовувалися вищевказані види процесуального примусу, та потребував негайного скорочення розриву між заходами, пов'язаними із позбавленням свободи та такими, що не пов'язані з позбавленням свободи. У зв'язку із цим, науковцями, такими, як Ю. Грошевий, А. Туманянц, В. Сташис, Р. Хардінг, пропонувалося використання більш альтернативних примусових заходів, ніж тримання під вартою, які б були здатні цілеспрямовано забезпечити належну поведінку особи під час провадження досудового розслідування, мінімально обмежуючи її конституційні права і свободи. Це також було неабияким приводом для реформування системи запобіжних заходів у новому КПК України та причиною надання шансу бути реалізованим домашньому арешту як запобіжному заходу.

Розглянемо процес застосування домашнього арешту як запобіжного заходу щодо неповнолітнього, визначимо його проблемні питання та переваги.

По-перше, позитивним моментом даного запобіжного заходу є те, що у КПК України визначено підстави та умови застосування домашнього арешту. Як ми вже зазначали раніше, особливості домашнього арешту до дорослої та до неповнолітньої особи однакові. Тобто застосування домашнього арешту забезпечує законне та обґрунтоване обмеження прав та свобод неповнолітнього.

Другим позитивним моментом застосування домашнього арешту до неповнолітнього є те, що даний запобіжний захід є альтернативою триманню під вартою.

Наступним позитивним моментом розглядуваного запобіжного заходу є те, що для застосування домашнього арешту слідчий суддя обов'язково повинен встановити та оцінити обставини, які передбачені ст. 178 КПК України, а саме: умови життя та виховання неповнолітнього, міцність соціальних зв'язків неповнолітнього в місці його постійного проживання, у тому числі наявність у нього родичів, наявність у неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) постійного місця навчання (роботи), а також наявність у неповнолітнього постійного місця проживання.

Як ми бачимо, однією із основних умов для застосування домашнього арешту є наявність у підозрюваного, обвинуваченого, в тому числі і у неповнолітнього, житла. Виникає запитання, що ж вкладається у зміст поняття «житло» саме у запобіжному заході «домашній арешт». На думку К.Т. Балтабаєва, при домашньому арешті під житлом слід розуміти квартиру, будинок або кімнату, а в умовах плавання – каюту, річкове або морське судно, де підозрюваний, обвинувачений постійно або тимчасово проживає одноосібно, з сім'єю або з іншими особами, а також інше спеціально обладнане для проживання місце або приміщення. В свою чергу, під спеціальним місцем або приміщенням автор розуміє лікарню, приватну клініку, пансіонат, дачу, інші місця та приміщення у випадках, коли це питання стосується певної категорії осіб, які займають відповідальну державну посаду, володіють імунітетом від кримінального переслідування, є носіями державної таємниці тощо [6 с. 112]. У даному випадку, враховуючи становище неповнолітнього, котрий виховується в дитячій установі, таким житлом слід визначити приміщення в адміністративній установі, де виховується неповнолітній підозрюваний (обвинувачений).

Не суперечить змісту закону надання підозрюваному, обвинуваченому житла родичами чи іншими особами, а також оренда безпосередньо ним або іншою особою житла на період проведення досудового розслідування та розгляду

провадження у суді [43]. Дійсно, адже нечастими є випадки, коли неповнолітній є власником квартири, будинку чи іншого житлового приміщення.

Зважаючи на вищевикладене, приходимо до висновку про те, що неповнолітній у більшості випадків буде проживати не сам, а разом з іншими особами (володільцями, орендарями та ін.), у зв'язку із чим виконання домашнього арешту, а саме контроль за неповнолітнім та виконання останнім покладених на нього обов'язків, певним чином порушуватимуть конституційні права осіб, які проживатимуть із неповнолітнім, що є недопустимим. У зв'язку із цим вважається правильним слідчому судді, суду з'ясувати думку батьків, родичів чи інших осіб, у житлі яких проживатиме неповнолітній, про їх згоду щодо застосування даного запобіжного заходу відносно неповнолітнього, який проживатиме разом із ними.

Такої ж позиції дотримується ВССУ, який правильною вважає практику слідчих суддів, які застосовують цей запобіжний захід у згаданих випадках, з'ясувавши при цьому думку власника житла (якщо він відомий) та оцінивши усі обставини в сукупності, у тому числі міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання; наявність у нього родини і утриманців тощо [148].

Значна кількість науковців звертає увагу на те, що ч.2 ст.181 КПК України передбачено, що домашній арешт може бути застосовано до особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за вчинення якого законом передбачено покарання у виді позбавлення волі, а саме те, що даний запобіжний захід може застосовуватися до осіб, які вчинили особливо тяжкий злочин. Проте, на нашу думку, якщо це стосується неповнолітнього, якому не виповнилося 16 років і він вчинив особливо тяжкий злочин, то застосування домашнього арешту буде цілком виправданим.

Необхідно зазначити той факт, що коли особа, в тому числі неповнолітній, вчинив тяжкий чи особливо тяжкий злочин із застосуванням насильства або з погрозою його застосування, або ж якщо злочин спричинив загибель людей, а також якщо щодо неповнолітнього в цьому провадженні вже обирався запобіжний

захід у виді домашнього арешту, то застосування даного запобіжного заходу у вищезазначених випадках є недопустимим.

Щодо доцільності застосування домашнього арешту щодо неповнолітніх, зазначає у своїх працях О. П. Кучинська, яка вказує на те, що перебування неповнолітнього в ізоляторі тимчасового тримання чи в слідчому ізоляторі не тільки не має виховного впливу, а навпаки – калічить ще не сформовану дитячу психіку. А це може призвести і призводить до того, що неповнолітні, один раз випадково «спіткнувшись», стають на шлях злочинної діяльності [74 с. 18-19].

Головною позитивною якістю такого запобіжного заходу є те, що неповнолітній не відчуває на собі того жорсткого тиску, як під час тримання під вартою, а тому він є найефективніший та найдосконалішим для застосування щодо неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення.

У даному випадку неповнолітній підозрюваний, обвинувачений може жити звичайним життям, навчатися, спілкуватися, бути із своєю сім'єю. Окрім того, в такої особи не виникне проблем із доступом до захисника, тобто практично не обмежується можливість зустрічей із останнім, адже це буде зручно як самій особі, яка перебуває під домашнім арештом, так і захисникові. Окрім того, як свідчить світова практика, при цьому запобіжному заході порушення дуже рідкісні, оскільки як сам неповнолітній, так і його батьки (опікуни) зазвичай самі не зацікавлені їх допускати.

Отже, домашній арешт є необхідним запобіжним заходом у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, обумовленим з соціальної, економічної та психологічної точок зору, адже дозволяє неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) перебувати у звичних умовах проживання, навчатися, залишатися під пильним наглядом батьків та працівників поліції сектору ювенальної превенції, уникнути повної ізоляції від суспільства, а також забезпечити належну поведінку неповнолітнього на час розслідування кримінального правопорушення.

Слід також вказати на проблеми, які виникають на практиці під час обчислення строків застосування домашнього арешту. Адже, відповідно до ч. 6 ст.

181 КПК України, строк дії ухвали слідчого судді про тримання особи під домашнім арештом не може перевищувати двох місяців. У разі необхідності строк тримання особи під домашнім арештом може бути продовжений за клопотанням прокурора в межах строку досудового розслідування. Сукупний строк тримання особи під домашнім арештом під час досудового розслідування не може перевищувати шести місяців. По закінченню цього строку ухвала про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту припиняє свою дію і запобіжний захід вважається скасованим. Проте у ст. 219 КПК України встановлено, що максимальний строк досудового розслідування не може перевищувати дванадцяти місяців.

Таким чином виникає певна колізія норм, коли строк домашнього арешту закінчився (пройшло шість місяців), а досудове розслідування ще триває (адже його строк може складати дванадцять місяців). Проблема полягає в тому, що КПК України передбачає лише можливість зміни одного запобіжного заходу на інший (ст. 200 КПК України).

Тобто за вказаних обставин щодо неповнолітнього необхідно застосувати інший запобіжний захід, що не завжди є логічним, оскільки заміна запобіжного заходу повинна обумовлюватися конкретними аргументами, які в зазначеній ситуації відсутні.

Отже, вважаємо за доцільне внести зміни до КПК України, визначивши в ч. 6 ст. 181, що сукупний строк перебування особи під домашнім арештом не може перевищувати дванадцяти місяців.

Щодо застосування домашнього арешту до неповнолітніх, необхідно вказати на головну його перевагу – психологічний аспект та спосіб перевиховання. Адже неповнолітній підозрюваний, до якого судом було застосовано домашній арешт, залишається проживати у звичайній для себе обстановці та залишається під пильним наглядом як батьків (опікунів), так і працівників національної поліції сектору ювенальної превенції, які, відповідно до ч. 5 ст. 181 КПК, мають право з метою контролю за поведінкою з'являтися в житло цієї особи, вимагати надати

усні чи письмові пояснення з питань, пов'язаних із виконанням покладених на неї зобов'язань, використовувати електронні засоби контролю.

Правильність вказаної позиції підтверджується тим, що неповнолітній, в тому числі й доросла особа, яка знаходиться в місцях позбавлення волі, піддається безперервному стресу, викликаному не тільки ізоляцією від суспільства, втратою можливості спілкування з близькими йому людьми, але і постійним очікуванням «зовнішнього впливу» від оточуючого його середовища – «кримінального елемента». Потрапляючи до слідчого ізолятора, людина, що володіє відносно здоровою правосвідомістю, піддається імплантації інформаційних норм злочинного світу. Відбувається зміна соціально-рольового статусу такої людини. Всі ці обставини, звичайно, не можуть позитивно відбиватися на ще несформованій особистості неповнолітнього, що ще раз підтверджує доцільність та ефективність застосування домашнього арешту щодо неповнолітніх.

Ще однією, на наш погляд, суттєвою проблемою у застосуванні домашнього арешту є невизначеність у законодавстві питання контролю за виконанням запобіжного заходу, а саме про його припинення.

Хотілося б також зазначити, що деякі науковці, зокрема Б.Б. Булатов [11], Н.В. Буланов та інші, пропонують замінити домашній арешт іншим, новим для вітчизняної теорії кримінального процесу запобіжним заходом – нагляд поліції за поведінкою підозрюваного, обвинуваченого. На їх думку, сутність цього запобіжного заходу повинна полягати у встановленні обов'язку поліції забезпечувати постійне спостереження за поведінкою обвинуваченого, підозрюваного, забороняти йому залишати місце проживання, вимагати явку за викликом або у встановлений час тощо. Передбачається, що нагляд буде покладено на працівників патрульної служби.

На наш погляд, застосування такого запобіжного заходу саме до неповнолітніх є виправданим, проте позицію того, що даним запобіжним заходом потрібно замінити домашній арешт, ми категорично не підтримуємо.

Подібний запобіжний захід ми можемо зустріти і у законодавстві інших країн світу, де його застосування є досить ефективним та поширеним. Спектр

обмежень, який передбачений при застосуванні запобіжного заходу у вигляді передачі під нагляд поліції, є менш суворим, аніж при застосуванні домашнього арешту чи триманні під вартою. У той же час кількість обмежень при застосуванні даного запобіжного заходу більша, аніж при застосуванні інших запобіжних заходів, передбачених ст.ст. 176 та 493 КПК України, які не пов'язані із позбавленням волі неповнолітнього.

Ми вважаємо, що чим більше визначено запобіжних заходів, тим краще визначити альтернативу для їх застосування до неповнолітніх, що сприятиме їх перевихованню.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що систему запобіжних заходів, що застосовуються до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених слід доповнити новим спеціальним запобіжним заходом, а саме «передання під нагляд спеціалізованому органу Національної поліції України» (в частині виконання останніми поліцейського заходу «Поліцейське піклування», яке передбачено ст.41 Закону України «Про Національну поліцію»). При доповненні системи запобіжних заходів вказаною нормою викласти її у наступній редакції: «передання під нагляд спеціалізованому органу Національної поліції України може застосовуватися до неповнолітнього, який підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі, окрім випадків, коли неповнолітній вчинив злочин із застосуванням насильства або з погрозою його застосування, якщо злочин спричинив загибель людей, а також якщо щодо особи в цьому провадженні вже обирався запобіжний захід у виді передання під нагляд спеціалізованому органу Національної поліції України».

Згідно з даним запобіжним заходом, щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого можуть бути встановлені обов'язки, передбачені ч.5 ст. 194 КПК України. Застосування такого запобіжного заходу дозволить неповнолітньому не порушувати звичайний уклад свого життя та навчання, а також знаходитися під контролем батьків та працівників поліції. У разі порушення встановлених вимог запобіжний захід буде змінено на більш тяжкий.

Окрім того, згідно зі ст. 5 ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», уповноважені підрозділи органів Національної поліції зобов'язані здійснювати значний обсяг профілактичної та превентивної роботи, що стосується дітей, а саме: проводити роботу щодо запобігання правопорушенням дітей; виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, вчинені дітьми, вживати з цією метою оперативно-розшукових і профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством; розглядати у межах своєї компетенції заяви і повідомлення про правопорушення, вчинені дітьми; виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні дітей; виявляти батьків або осіб, що їх замінюють, які ухиляються від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо створення належних умов для життя, навчання та виховання дітей; вести облік правопорушників, що не досягли 18 років, у тому числі звільнених з спеціальних виховних установ, з метою проведення профілактичної роботи, інформувати відповідні служби у справах дітей стосовно цих дітей; викликати дітей, їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення і в разі ухилення без поважних причин від явки за викликом - піддавати їх приводу; відвідувати правопорушників, що не досягли 18 років, за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками); затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей віком від 11 років, які підозрюються у вчиненні суспільно небезпечних діянь, за які КК України передбачено покарання у виді позбавлення волі до п'яти років або більш м'яке покарання і які не досягли віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, до передачі їх під нагляд батьків, осіб, які їх замінюють або адміністрації навчального чи іншого дитячого закладу, в якому постійно проживає ця дитина, але не більше восьми годин; затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей віком від 11 років, які підозрюються у вчиненні суспільно небезпечних діянь, що підпадають під

ознаки діянь, за які КК України передбачено покарання у виді позбавлення волі понад п'ять років і які не досягли віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, - доставлення їх до суду для вирішення питання про поміщення їх у приймальники-розподільники для дітей, але не більше дванадцяти годин з моменту їх затримання; проводити обшуки, вилучення та інші слідчі дії відповідно до кримінального процесуального законодавства; вносити підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми; інформувати відповідні служби у справах дітей про дітей, які затримані чи яким повідомлено про підозру у вчиненні кримінальних правопорушень та інші обов'язки, передбачені даною нормою Закону України. Уповноважені підрозділи органів Національної поліції виконують також інші обов'язки та мають інші права, передбачені законодавством [113].

Тобто, маючи міцне законодавче підґрунтя для роботи з неповнолітніми з метою профілактики правопорушень та перевиховання неповнолітніх, уповноваженні співробітники, які зобов'язанні виконувати вимоги Закону, зможуть ефективно виконати вимоги такого запобіжного заходу, в основу якого ляжуть обов'язки, які передбачені загальними правилами щодо запобіжних заходів КПК України та вимоги ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей».

Повернувшись до розгляду питання домашнього арешту щодо неповнолітніх, важливо також зазначити, що суд, застосовуючи домашній арешт, повинен керуватися обставинами, викладеними у ст. 150 КПК України. В ухвалі слідчого судді про застосування домашнього арешту обов'язково повинно бути вказано орган чи посадову особу, на яку покладається обов'язок здійснення нагляду за дотриманням обмежень чи заборон. Існує погляд, що цей нагляд повинні здійснювати співробітники органів національної поліції, а саме сектору ювенальної превенції. Ми погоджуємося з даним твердженням частково, адже останні безпосередньо повинні займатися розкриттям злочинів, а щодо контролю

за виконанням доцільніше б, на наш погляд, нагляд за особами, до яких застосовано домашній арешт, закріпити за співробітниками державної виконавчої служби України. Саме їх необхідно наділити такими функціями, чітко розробити і закріпити їх права та обов'язки у вітчизняному законодавстві – шляхом внесення до нього відповідних доповнень і змін. Можливо, навіть створити спеціальні підрозділи, які б здійснювали контроль за виконанням цього запобіжного заходу неповнолітніми, а також до даної процедури залучати психолога, особливо під час проведення перевірки неповнолітнього за місцем його проживання.

Підсумовуючи викладене, а також зважаючи на думку більшості опитаних нами респондентів, вважається за доцільне прийняти Закон України «Про домашній арешт», який може бути сформований за аналогією із Законом України «Про попереднє ув'язнення». У ньому мають бути додатково врегульовані правовідносини між особами, до яких домашній арешт застосований як запобіжний захід, учасниками кримінального судочинства, які його обрали, а також посадовими особами, що здійснюють нагляд і контроль за його виконанням, а також виокремлення положень щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених.

Закон повинен містити чіткі інструкції щодо того, коли, як, при яких обставинах, на який період часу неповнолітній підозрюваний, обвинувачений мають право залишати місце постійного чи тимчасового проживання, можливість відвідування навчальних закладів, медичних установ, період часу застосування домашнього арешту (з...до...) та ін.

Отже, підводячи підсумок, зазначимо, що розвиток інституту домашнього арешту значною мірою надасть можливість зменшити кількість осіб, в тому числі і неповнолітніх, що перебувають в слідчих ізоляторах, зменшити витрати державного бюджету на їх утримання, оплату праці персоналу тощо. Даний запобіжний захід повністю відповідає світовим тенденціям у галузі прав дитини та цілком може застосовуватися до неповнолітніх.

Наступний запобіжний захід, який і на сьогодні досить активно застосовується щодо неповнолітніх, - це тримання під вартою. Даний захід

забезпечення регулюється ст. 183 КПК України, а також ч.2 ст. 492 КПК України, де зазначено, що затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст.177 КПК України [63 с.232].

Із листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ №223-1134/0/4-13 від 18.07.2013 р. «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» вбачається, що слідчий суддя, суд повинен пам'ятати, що тримання під вартою має застосовуватися до неповнолітнього лише у виняткових випадках як крайня міра, з визначенням якомога коротших термінів такого тримання та із забезпеченням періодичного перегляду через короткі проміжки часу підстав для його застосування чи продовження (Рішення ЄСПЛ від 28 жовтня 1998 року у справі «Ассенов та інші проти Болгарії»). Реалізуючи положення ч.5 ст.199 КПК України, слідчий суддя, а також суд, відповідно до ч.3 ст.331 КПК України, мають враховувати, що після спливу певного часу (строку дії попередньої ухвали) саме лише існування обґрунтованої підозри перестає бути підставою для позбавлення свободи, а тому в судовому рішенні судові органи зобов'язанні, розглянувши можливість обрання альтернативних запобіжних заходів, навести інші підстави для подальшого тримання особи під вартою (Рішення ЄСПЛ від 20 січня 2011 року у справі «Прокопенко проти України») [111].

Звернемося до міжнародних стандартів, де визначено, що при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою суд повинен враховувати зміст статті 37 Конвенції про права дитини, яка встановлює, що «арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно із законом та використовується лише як крайній захід й протягом якомога коротшого відповідного періоду часу».

При вирішенні питання про обрання неповнолітньому запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою необхідно враховувати також практику ЄСПЛ.

Зокрема, показовим у цьому аспекті є рішення ЄСПЛ від 27 листопада 2008 року у справі «Свершов проти України», де вказаний суд констатував порушення вимог статті 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (право на свободу та особисту недоторканість) стосовно неповнолітнього. У пункті 63 цього рішення ЄСПЛ в обґрунтування порушення статті 5 Конвенції зазначив, що національні суди при розгляді питання щодо продовження тримання під вартою неповнолітнього жодного разу не розглядали можливості обрання альтернативного запобіжного заходу замість тримання під вартою і, посилаючись головним чином на тяжкість злочинів, продовжували тримати заявника під вартою на підставах, які не можна вважати «відповідними і достатніми». Крім цього, відповідно до пункту 64 цього ж рішення ЄСПЛ, визнаючи наявність порушення пункту 3 статті 5 Конвенції, вказав, що «взято до уваги й те, що, хоча захисник закликав враховувати неповнолітній вік заявника, органи влади, як видно з матеріалів справи, ніколи не приймали до уваги цей факт, коли виносили рішення про тримання його під вартою».

Окремої уваги заслуговує аргументація ЄСПЛ стосовно порушення пункту 4 статті 5 Конвенції в контексті розгляду національними судами клопотань про скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою неповнолітнього. Так, відповідно до пункту 71 вищезазначеного рішення, ЄСПЛ зазначив таке: «усі клопотання про звільнення заявника (неповнолітнього) з-під варти, подані до судів, розглядалися без зволікання. Захисник у декількох клопотаннях про скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою наводив кілька аргументів на обґрунтування необхідності звільнення заявника з-під варти, зокрема, він послався на неповнолітній вік заявника; на те, що він не має попередніх судимостей; що він не може перешкоджати збиранню доказів чи знищити їх; на позитивні риси в його характеристиці; на те, що він постійно проживав у м. Керчі; що він не вдається до спроб і був не в змозі вдаватися до спроб втечі через відсутність коштів і родичів в інших регіонах країни; що немає жодних ознак того, що в разі звільнення з-під варти він вчинить нові злочини. Втім, в постановках про залишення заявника під вартою національні суди не

посилались на жодний з цих аргументів. На думку ЄСПЛ, національні суди, проігнорувавши всі ці аргументи, незважаючи на те, що вони були конкретними, слухними і важливими, тим самим не виконали свого обов'язку, передбаченого пунктом 4 статті 5 Конвенції, здійснити судовий контроль законності тримання заявника під вартою».

Відповідно до ст.3 Конституції України, серед усіх категорій осіб, чії права і свободи зобов'язалася утверджувати і забезпечувати наша держава, слід виділяти окрему групу – неповнолітніх, яким органи законодавчої та виконавчої влади повинні приділяти особливу увагу в плані виховного процесу. На виконання міжнародних нормативно-правових актів, а також Закону України «Про охорону дитинства», у ч. 2 ст. 484 КПК України [б1 с. 376] передбачено, що під час кримінального провадження щодо неповнолітнього слідчий, прокурор, слідчий суддя та всі інші учасники, що беруть у ньому участь, зобов'язані здійснити процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього і відповідає його віковим і психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати усіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

У юридичній літературі часто зазначається, що основною метою застосування до неповнолітнього правопорушника запобіжного заходу є його виправлення та перевиховання. Звичайно, перевиховання та виправлення неповнолітніх у місцях позбавлення волі (СІЗО, ІТТ) має певну специфіку порівняно з такою самою метою покарання дорослих злочинців. Неповнолітнім, які вчинили злочин, у місцях позбавлення волі необхідно створювати усі умови для підвищення їх рівня освіти, яке також слід вміло поєднувати з науково обґрунтованою системою інших виховних заходів. Ні для кого не секрет, що процес виховання сам по собі є складним завданням, а тим більше, якщо це стосується виховання та перевиховання неповнолітніх злочинців в місцях позбавлення волі.

Виникає необхідність для створення нового підходу при застосуванні запобіжних заходів до неповнолітніх, яка б передбачала в першу і основну чергу – це перевиховання неповнолітніх злочинців та їх виправлення, тобто виховний процес. Виховний процес – це органічне поєднання виховної, соціальної і психологічної роботи, яка впливає на духовний і фізичний розвиток неповнолітнього підозрюваного, корегує їхню поведінку з метою досягнення позитивних змін особистості, зниження психотравмуючого впливу умов ізоляції, допомагає у вирішенні соціальних проблем, сприяє поновленню і розвитку соціально корисних зв'язків, підготовці до життя після звільнення та відбування основного покарання.

Але питання полягає в наступному: чи дійсно неповнолітні, в разі застосування щодо них тримання під вартою як запобіжного заходу у кримінальному провадженні, перевиховуються, аналізують значення своїх неправомірних дій і роблять для себе висновки про зміну своєї поведінки до суспільно правильної та правомірної? Чи, навпаки, установи позбавлення волі (СИЗО, ІТТ) змінюють неповнолітніх правопорушників на рецидивістів, які продовжують свою злочинну діяльність, яка з часом стає системною та серійною, не бажають перевиховуватися та змінювати спосіб свого життя?

Ще однією досить вагомою проблемою є законність та процесуальна грамотність застосування запобіжного заходу у виді тримання під вартою щодо неповнолітнього. Усі вище перелічені норми законів, міжнародних актів, конвенцій і т.п. зобов'язують органи досудового розслідування, прокуратури та суду чітко дотримуватися визначених норм та особливо уважно та детально вивчати усі обставини, що стосуються вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення, мотиви вчинення, обставини, які вплинули, а також фактичні дані, які характеризують неповнолітнього. Тобто для того, щоб застосувати запобіжний захід у виді тримання під вартою, необхідно здійснити величезний спектр роботи задля того, щоб не порушити законні права та свободи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Проте, як нам відомо, на практиці такі вимоги не виконуються.

Провівши дослідження матеріалів кримінальних проваджень, а саме дослідивши клопотання слідчих, прокурорів та ухвали слідчих суддів, нами було зроблено висновок про те, що в силу економії часу (тобто через його фактичну відсутність) орган досудового розслідування не в змозі виконати увесь обсяг покладеної роботи, а саме зібрати усі необхідні матеріали щодо неповнолітнього, відносно якого виникла необхідність у застосуванні тримання під вартою, на цю проблему ми вказували раніше у нашому дослідженні, де одним із варіантів вирішення запропонували складання анкети (звіту) про неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого спеціальними органами, що значно полегшить роботу як органу досудового розслідування, так і надасть можливість слідчому судді ефективно застосувати запобіжний захід до неповнолітнього, не порушуючи визначених законом прав та свобод останнього. Проте це не вирішить усіх проблем, які виникають при застосуванні саме тримання під вартою, оскільки рішення про це приймається у найкоротший термін, найчастіше у день затримання неповнолітнього, який вчинив злочин.

Існує думка науковців про те, що до неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених необхідно застосовувати тримання під вартою також і у тому випадку, коли останній підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину середньої тяжкості в окремих випадках. Наприклад, коли даний злочин було вчинено із застосуванням насильства, коли умови проживання неповнолітнього не зможуть забезпечити виконанням останнім покладених на нього обов'язків через застосування іншого запобіжного заходу, не пов'язаного із позбавленням волі, або ж у випадку вчинення неповнолітнім ряду злочинів середньої тяжкості.

Ми погоджуємося із даною пропозицією, оскільки неповнолітні, в силу певних фізичних, економічних чи інших факторів, не вчинили тяжкий або особливо тяжкий злочин, проте вчинили ряд злочинів середньої тяжкості. Законодавство забороняє у таких випадках застосовувати запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, а застосування інших заходів забезпечення кримінального провадження не приносить бажаних результатів. Для підтвердження даної позиції наведемо приклад із кримінального провадження.

Згідно з вироком суду у Справі №161/15927/13-к Провадження № 1-кп/161/575/13 від 11.12.2013 р. [17] було ухвалено: «1) неповнолітній обвинувачений З., 26.05.2013 р., близько 18 год., знаходячись у під'їзді будинку №5, що по вул. Т. у м. Л., шляхом вільного доступу із підвального приміщення, вхід до якого є вільним, діючи з корисливих мотивів та керуючись метою таємного викрадення чужого майна, таємно викрав велосипед...»; 2) крім цього, неповнолітній обвинувачений З., повторно, 20.06.2013 р., близько 01 год., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, знаходячись на зупинці громадського транспорту, що по вул. В. у м. Л., діючи умисно, з корисливих мотивів, та, керуючись метою відкритого викрадення чужого майна, без застосування насильства, шляхом ривка, відкрито викрав належний потерпілому С. мобільний телефон, який потерпілий С. тримав у руці, чим завдав останньому матеріальної шкоди...» 3) крім цього, він же, повторно, за попередньою змовою з неповнолітнім К., та малолітнім Ж., який на той час не досяг віку, з якого настає кримінальна відповідальність, 21.06.2013 р., близько 03 год., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, керуючись метою таємного викрадення чужого майна, знаходячись поблизу ЖКП №9, за адресою: м. Л., вул. В., 39в, із салону автомобіля таємно викрали належні потерпілому Ж. речі, чим завдали йому матеріальної шкоди...» 4) вони ж, повторно, за попередньою змовою між собою, 21.06.2013 р., близько 04 год., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, керуючись метою таємного викрадення чужого майна, знаходячись у дворі будинку № 51, по вул. В. у м. Л., застосувавши знайдений камінь, яким неповнолітній К. розбив скло передніх лівих дверей автомобіля, та просунувши крізь розбите скло свою руку в салон транспортного засобу, відчинив вказані двері у той момент, як малолітній Ж. спостерігав за тим, щоб їх протиправні дії не були викриті, а у разі наближення сторонніх осіб мав про це повідомити неповнолітніх З. та К., щоб не бути спійманими та мати можливість довести свій злочинний намір до кінця. Після чого через відчинені неповнолітнім К. двері неповнолітній З. проник у салон автомобіля, звідки викрав речі потерпілого В., чим завдали останньому матеріальної шкоди...», та ін.

У результаті дані особи вчинили 14 злочинів невеликої та переважно середньої тяжкості. Під час досудового розслідування по даних кримінальних провадженнях щодо вищевказаних неповнолітніх, до кожного із них було застосовано запобіжні заходи. Спочатку це було особисте зобов'язання, потім особиста порука, натомість домашній арешт. Жоден із застосованих запобіжних заходів не був ефективним, оскільки кожного наступного дня неповнолітні продовжували вчиняти кримінальні правопорушення, обов'язки, які були покладені на неповнолітніх вище переліченими запобіжними заходами, свідомо не виконувалися та ігнорувалися, електронні засоби контролю знімалися з тіла і неповнолітні покидали місця свого проживання та ін., у зв'язку із чим суд прийняв рішення застосувати запобіжний захід - тримання під вартою.

Для врегулювання визначених нами проблем ми пропонуємо доповнити систему спеціальних запобіжних заходів, які застосовуються до неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, ще одним спеціальним запобіжним заходом, який виступатиме як альтернатива триманню під вартою, але забезпечить виконання неповнолітнім підозрюваним чи обвинуваченим покладених на нього обов'язків та допоможе у реалізації мети перевиховання неповнолітнього та у виконанні поставлених задач у кримінальному провадженні. У зв'язку із даними положеннями пропонуємо доповнити норми КПК України новим запобіжним заходом щодо неповнолітніх – поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої установи закритого типу.

Створення даного запобіжного заходу повністю відповідатиме вимогам міжнародних документів та ст.13 «Пекінських правил». Держава має сприяти створенню законів, процедур, органів та установ, що мають безпосереднє відношення до дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, обвинувачуються чи визнаються винними в його порушенні. Відповідно до даного положення, створення установи закритого типу для виконання нового запобіжного заходу у вигляді поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої установи закритого типу є доцільним та ефективним.

Відповідно до ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [113], а саме згідно зі ст.1, зазначено, що для здійснення соціального захисту дітей та профілактики серед них правопорушень на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, на уповноважені підрозділи органів Національної поліції, приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції, школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти, центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я, спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України, притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) покладаються певні обов'язки.

А тому впровадження запобіжного заходу у виді «поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої дитячої установи закритого типу» не нестиме значних затрат державних коштів, оскільки, по-перше, подібні заклади вже створенні та функціонують на території України, а по-друге, при застосуванні даного запобіжного заходу зменшиться витрата коштів на неповнолітніх, які б утримувалися у СІЗО чи ІТТ.

Як ми вже зазначали у нашому дослідженні, відповідно до Статуту кримінального судочинства, тримати неповнолітніх під вартою в якості запобіжного заходу заборонялося, у зв'язку із чим неповнолітніх підозрюваних поміщували до спеціальних дитячих установ закритого типу із суворим режимом, де їхнім перевихованням займалися відповідні фахівці. Такими установами на той час вважалися притулки або монастирі.

У зв'язку із чим пропонуємо доповнити норми КПК України новим запобіжним заходом – поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої дитячої установи закритого типу та зазначити, що даний запобіжний захід може застосовуватися до неповнолітньої особи віком

від 14 років, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, за яким законом передбачено покарання у виді позбавлення волі.

Тобто даний запобіжний захід розширить систему спеціальних запобіжних заходів, виступатиме в якості альтернативи триманню під вартою, забезпечить ефективність щодо перевиховання неповнолітнього, не впливатиме деструктивно на психіку неповнолітнього.

У зв'язку із цим вважається доцільним внести зміни і до умов застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, визначивши віковий критерій, а саме з 16 років. Тобто ми пропонуємо внести зміни до ч.2 ст. 492 КПК України та викласти її в такій редакції: «Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього віком від 16 років у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України».

Визначення граничного віку, а саме 16 років, при застосуванні тримання під вартою знаходить своє відображення і в кримінальному процесуальному законодавстві Республіки Молдови та Російської Федерації. Також у КПК Киргизької Республіки зазначено, що тримання під вартою до неповнолітніх, молодших 16 років, може застосовуватися лише у виключних випадках.

Щодо перебування неповнолітніх у слідчих ізоляторах, ми повністю погоджуємося із думкою В.М. Ніколаєвського та О.М. Плахової про те, що в умовах пенітенціарної системи методи виховного впливу є колективними. Вкрай мало уваги приділяється особистості. Виправлення неповнолітніх відбувається в особливому середовищі, характер взаємин членів якого обумовлений наявністю специфічної своєрідної субкультури, яка багато в чому орієнтована на протидію цілям виправлення [91 с. 124].

Отже, підводячи підсумки, зазначимо, що систему запобіжних заходів щодо неповнолітніх необхідно удосконалювати як шляхом редакційних змін, так і шляхом доповнення системи новими, альтернативними триманням під вартою, запобіжними заходами, для забезпечення дотримання прав та свобод

неповнолітнього та для здійснення кримінального провадження, яке має відповідати інтересам дитини.

3.2 Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд як спеціальний запобіжний захід

Враховуючи міжнародні стандарти та нинішню ситуацію в українському законодавстві щодо безальтернативності вибору міри запобіжного заходу щодо неповнолітніх, видається доцільним розпочати перегляд спеціального запобіжного заходу, який із незначними законодавчими змінами зможе стати змістовним та ефективним, а найголовніше – забезпечить реальну альтернативу ув'язненню, тобто запобіжному заходу у вигляді тримання під вартою. Із наявного переліку і можливих варіантів спеціальних запобіжних заходів у КПК України передбачено лише один – передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд.

Відповідно до ст. 493 КПК України, до неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, окрім запобіжних заходів, передбачених ст. 176 КПК України, може застосовуватися спеціальний запобіжний захід – передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, - передання їх під нагляд адміністрації цієї установи. Даний запобіжний захід полягає у взятті на себе будь-ким із зазначених осіб або представником адміністрації дитячої установи письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку [61 с. 391].

Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд є спеціальним запобіжним заходом, оскільки застосовується виключно до спеціального суб'єкта кримінального провадження, тобто до неповнолітнього, спеціально уповноваженою особою для здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. У зв'язку із чим, на нашу думку, до наукового обігу слід внести поняття «спеціального запобіжного заходу» та закріпити його у ст.3 КПК

України «Визначення основних термінів Кодексу». Необхідність у законодавчому закріпленні даного терміну впливає також із того, що вказаний запобіжний захід має два підвиди, одним із яких є передача неповнолітнього підозрюваного під нагляд адміністрації дитячої установи, в якій виховується неповнолітній. У даному випадку мова йде про спеціальні установи для неповнолітніх згідно ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року.

Пріоритетність такого запобіжного заходу полягає насамперед у тому, що законодавець виділяє його в окремій главі, яка повністю присвячена кримінальному провадженню щодо неповнолітніх, тим самим, як зазначає О. О. Левендаренко, наказуючи органам, які ведуть процес, звертати на них особливу увагу [76 с. 128].

Виходячи із положень «спеціального запобіжного заходу» через застосування його до спеціального суб'єкту, виникає необхідність у законодавчому закріпленні положення про зміну чи скасування даного запобіжного заходу до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого у випадку досягнення останнім повноліття, тобто 18-ти років, а також при укладенні шлюбу. Адже після досягнення особою 18-ти років відбувається і зміна її статусу з неповнолітнього на повнолітнього. До повноліття дитини батьки несуть юридичну відповідальність за вчинки останньої, а після досягнення зазначеного вікового терміну така відповідальність автоматично зникає, а тому і нагляд не матиме правових підстав. У зв'язку із досягненням повноліття особа набуває повної дієздатності, яка полягає у тому, що повнолітня особа вправі самостійно приймати рішення, особливо якщо вони стосуються її особисто, пов'язані з її правовим положенням. А у випадку спеціалізованих дитячих установ, то відповідно до закону, такі установи призначені для виховання та мешкання осіб, які не досягли 18-ти років. Повнолітні закінчують своє перебування у даних установах та здійснюють своє соціальне перебування самостійно. Така обставина в повній мірі унеможливорює виконання запобіжного заходу у виді передання під нагляд адміністрації дитячої установи.

Таким чином, виникає необхідність у законодавчому закріпленні положення про необхідність зміни запобіжного заходу у виді передання під нагляд у випадку досягнення неповнолітнім підозрюваним чи обвинуваченим повноліття, тобто 18-ти років. Разом з тим, недоцільним є застосування такого запобіжного заходу і до неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, які офіційно уклали шлюб та проживають разом із дружиною/чоловіком. Згідно з Сімейним кодексом України, шлюбний вік для жінки встановлюється у сімнадцять, а для чоловіка – у вісімнадцять років. Проте, відповідно до ч.2 ст. 23 Сімейного кодексу України, за заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Тобто, у тому випадку, коли неповнолітній перебуває у шлюбі та проживає окремо від батьків, застосування запобіжного заходу у виді передання під нагляд є недоцільним.

Необхідно зазначити, що запобіжний захід у виді передання під нагляд, повністю відповідає вимогам ст. 13 «Пекінських правил», де зазначено, що тримання під вартою неповнолітнього до суду, по можливості, замінюється іншими альтернативними заходами, такими, як постійний нагляд, активна виховна робота або поміщення в сім'ю або виховний заклад чи будинок.

У залежності від того, кому може передаватися неповнолітній під нагляд, даний запобіжний захід можна поділити на два самостійні запобіжні заходи, а саме: 1) передача неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників; 2) передача неповнолітнього підозрюваного під нагляд адміністрації дитячої установи, в якій виховується неповнолітній, про що ми вже вказували раніше.

Застосування такого запобіжного заходу можливе лише за згодою осіб, які беруть неповнолітнього під нагляд, та за згодою самого неповнолітнього. Такі особи попереджаються про характер підозри чи обвинувачення неповнолітнього і про їхню відповідальність у разі порушення взятого на себе зобов'язання. При порушенні цього зобов'язання на батьків, опікунів і піклувальників накладається грошове стягнення від двох до п'яти розмірів мінімальної заробітної плати.

Важливим питанням, на нашу думку, є відповідальність адміністрації дитячої установи, якій неповнолітній підозрюваний чи обвинувачений передається під нагляд. Адже у нормі статті зазначено лише про матеріальну відповідальність батьків, опікунів та піклувальників за порушення взятого на себе зобов'язання, а дані про відповідальність адміністрації дитячої установи – відсутні. З приводу даного питання, існує думка деяких науковців про те, що відповідальність адміністрації дитячої установи за невиконання взятих на себе зобов'язань по нагляду не може настати.

Ми не погоджуємося із даною позицією, адже до осіб, які відносяться до працівників адміністрації дитячої установи, які не виконали покладені на них зобов'язання по нагляду за неповнолітнім підозрюваним чи обвинуваченим, можуть бути застосовані заходи дисциплінарного покарання. Той факт, що неповнолітній, який виховується у дитячій установі, та у період перебування там вчинив злочин, безпосередньо свідчить про недоліки в організації виховного процесу у даному закладі. У зв'язку із чим необхідно проводити пошук нових методик для перевиховання неповнолітніх.

На перший погляд, такий вид запобіжного заходу є простим і таким, який майже не обмежує конституційні права неповнолітнього та не порушує розпорядок його повсякденного життя, а правова регламентація даного запобіжного заходу максимально враховує необхідну специфіку для забезпечення належної поведінки неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Проте застосування такого запобіжного заходу на практиці зовсім не поширене і становить 2,8% від загальної кількості усіх запобіжних заходів, а це говорить про те, що такий вид запобіжного заходу на сьогоднішній день є недостатньо ефективним та недостатньо актуальним у правозастосовній практиці. Така ситуація безпосередньо залежить від ряду факторів: по-перше, недосконалість правової регламентації, яка містить у собі ряд суттєвих недоліків, усунення яких підвищило б ефективність його застосування; по-друге, незрілість та шаблонність практичного здійснення кримінального провадження відносно неповнолітніх.

А.В. Захарко [40 с.404] до недоліків правової регламентації відносить: 1) недостатню нормативну визначеність щодо обов'язковості отримання згоди на здійснення нагляду від осіб, яким передається під нагляд неповнолітній; 2) недосконалість визначення вимог, яким повинна відповідати особа, котрій неповнолітній передається під нагляд; 3) відсутність заборони щодо застосування даного запобіжного заходу стосовно неповнолітнього, який притягується до кримінальної відповідальності за вчинення особливо тяжкого злочину, тощо.

Що ж стосується саме практичної сторони даного питання, то тут потрібно зазначити, що застосування до кожного неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого такого виду запобіжного заходу є неможливим. У даному випадку потрібно враховувати вік самого неповнолітнього та реальність позитивного виховного впливу на нього особами, під нагляд яких він передається. Ми повністю погоджуємося із думкою Д.Ф. Булатової, яка зазначає, що при застосуванні запобіжного заходу віддання неповнолітнього обвинуваченого під нагляд орган розслідування повинен передусім впевнитися в тому, що особи, яким неповнолітній обвинувачений передається під нагляд, мають позитивний вплив на підлітка, правильно оцінюють вчинений ним злочин, користуються авторитетом і повагою неповнолітнього, можуть впливати на підлітка, а найголовніше – можуть забезпечити належну поведінку і повсякденний нагляд за неповнолітнім [12 с.101]. Такої ж думки дотримувалися такі вчені, як Б.Б. Булатов, Г.О. Омельченко та А.В. Захарко. А тому збір повних та об'єктивних відомостей про осіб, яким неповнолітній передається під нагляд, а саме: їх характеристики, умови проживання, методика виховання, а також матеріальний стан є важливим та необхідним для ефективного та доцільного застосування запобіжного заходу у вигляді передачі під нагляд неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.

У тому випадку, коли особи, зазначені у ст. 493 КПК України, виявили ініціативу щодо згоди взяття під нагляд неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, яка підтверджується обов'язковою наявністю письмової згоди (або клопотання), слідчий, прокурор до направлення клопотання про застосування

до суду зобов'язаний встановити цілу низку обставин для того, щоб слідчий суддя, суд міг бути впевненим у доцільності її застосування. До таких обставин, окрім даних про особистість неповнолітнього, також належать й обставини криміногенного характеру. Тобто встановлення відомостей про особу батьків, опікунів чи піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім потрібне насамперед для того, щоб бути впевненим у тому, що дані особи можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім.

Деякі науковці вважають, що сам факт вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення на пряму свідчить про прогалини у його вихованні та нездатність батьків вплинути на нього для досягнення належної поведінки [52 с. 119]. Ми частково підтримуємо таку думку, проте в даному випадку значення має не лише факт вчинення самого злочину, а й інші його особливості, наприклад, певна категорія злочинів, до яких відноситься злочин, вчинений з необережності або ж у стані сильного душевного хвилювання, стан афекту та ін., а також те, що сам факт вчинення навмисного кримінального правопорушення неповнолітнім не може категорично свідчити про те, що останній виховується та проживає у неблагополучній родині, яка не в змозі належним чином контролювати поведінку неповнолітнього. Досить слушно зауважує щодо даного факту Г. О. Омельченко, що не можна не враховувати, що саме скоєння підлітком злочину часто стає причиною того, що батьки (опікуни, піклувальники) докорінним чином змінюють своє ставлення до виховання сина або доньки [94 с. 79]. Однак з'ясування морально-психологічної характеристики батьків (опікунів, піклувальників) у даному випадку є недостатнім для остаточного вирішення питання, що стосується ефективності та доцільності його застосування до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Не менш важливим є з'ясування та оцінка стану здоров'я осіб, під нагляд яких передається неповнолітній, для того, щоб бути впевненим у їх фізичній можливості повністю виконувати покладені на них, згідно зі ст. 493 КПК України, обов'язки.

У такому ж випадку слід з'ясувати методи виховання неповнолітнього, тобто які саме покарання зазвичай застосовуються до неповнолітнього його батьками,

опікунами чи піклувальниками удома. Дана інформація дасть можливість констатувати наявність або відсутність застосування неприпустимих покарань з боку дорослих до неповнолітнього. Таких, наприклад, як фізичні покарання, часте використання крику або погрози, використання занадто жорстких правил (в тому числі практики примусу); застосування батьками інших неправильних дисциплінарних методів впливу на неповнолітнього. Також необхідно встановити «виховно-часовий фактор», який полягає в тому, скільки часу батьки, опікуни чи піклувальники приділяють неповнолітньому для його саморозвитку, відпочинку та ін., а також чи не пов'язана їх робота із частими та довгими відрядженнями і т.п., адже усі ці обставини можуть суттєво вплинути на рішення слідчого судді, суду при обранні відповідного запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.

Якщо встановлення характеристики батьків, опікунів, піклувальників проводиться за допомогою класичних способів доказування (допитів, витребування характеристик, довідок та ін.), то встановлення характеризуючих даних на адміністрації дитячих установ, де виховується неповнолітній, має специфічний характер. Як зазначає О.О. Левендаренко, із думкою якого ми повністю погоджуємося, доцільність застосування щодо неповнолітнього такого запобіжного заходу, як передання під нагляд адміністрації дитячої установи, визначається показником виховної роботи останньої. У зв'язку із цим необхідно з'ясувати загальну картину злочинності неповнолітніх, які виховуються у цьому закладі, які заходи виховного характеру застосовувались адміністрацією цієї установи до підлітків-правопорушників і якими були наслідки цієї роботи. Якщо буде встановлено, що виховна робота в дитячому закладі ведеться на належному рівні, то можна припустити, що такий запобіжний захід за наявності ініціативи адміністрації установи, де виховується неповнолітній, може бути достатньо ефективним [76 с. 131].

Також питання ефективності застосування передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд виникає у випадку, коли останній підозрюється чи обвинувачується у вчиненні умисного особливо тяжкого злочину

або ж двох або більше злочинів. Ми вважаємо, що в даних випадках такий вид запобіжного заходу застосовуватися не повинен, оскільки факт вчинення самого злочину (злочинів) відбувся тоді, коли неповнолітній вже вийшов з-під виховного впливу батьків, опікунів, піклувальників чи адміністрації виховної установи, а тому застосування такого запобіжного заходу буде нелогічним та неефективним. У таких випадках ми пропонуємо застосовувати до неповнолітніх інші запобіжні заходи, які передбачені ст. 176 КПК України і зможуть забезпечити перевиховання неповнолітнього та виконання останнім покладених на нього процесуальних обов'язків, визначених Законом, а також запобігти спробам будь-яким чином перешкоджати кримінальному провадженню.

Відповідно до Мінімальних стандартних правил ООН, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 р., тримання під вартою до суду застосовується лише як крайній захід і протягом найкоротшого періоду часу. Згідно зі ст. 13 «Пекінських правил», тримання під вартою до суду, по можливості, замінюється іншими альтернативними заходами, такими, як постійний нагляд, активна виховна робота або поміщення в сім'ю або виховний заклад чи будинок. У зв'язку із чим в нормах КПК України міститься спеціальний запобіжний захід, який застосовується виключно до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, передбачений ст. 493 КПК України у вигляді передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд. У зв'язку із чим, на наш погляд, можливість застосування даного запобіжного заходу повинна розглядатися у кожному випадку застосування запобіжного заходу щодо неповнолітніх, особливо коли це стосується обмеження свободи неповнолітнього. Законодавець впровадив нову норму, яка полягає у тому, що при обранні запобіжного заходу тримання під вартою слідчий суддя зобов'язаний визначитися з розміром застави, яка може бути внесена як альтернатива триманню під вартою (ч. 3 ст. 183 КПК України). А тому, взявши для прикладу дану норму, ми пропонуємо внести подібні зміни та доповнення до ч. 2 ст. 492 КПК України, де зазначити, що при обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою щодо неповнолітнього, який підозрюється у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого

злочину, слід детально встановити наявність можливості передання такого неповнолітнього під нагляд до спеціально створених дитячих закладів. Про необхідність запровадження такого запобіжного заходу «поміщення неповнолітнього до спеціальної дитячої установи» як альтернативи триманню під вартою неповнолітніх, ми розглядали у попередніх підрозділах нашого дослідження. А також, на нашу думку, доцільним було б зазначити, що при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого в обов'язковому порядку при кожному випадку застосування будь-якого запобіжного заходу з урахуванням думки неповнолітнього і його обов'язкового законного представника, повинно бути розглянуто питання про можливість його віддачі під нагляд у порядку, встановленому статтею 493 КПК України.

Окрім того, в даному випадку повинна бути врахована і думка захисника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. Це особливо важливо для з'ясування того, як захисник, котрий, як правило, перебуває у більш тісних стосунках із підзахисним та його представником, оцінює кандидатуру особи, якій під нагляд віддається неповнолітній. У зв'язку із чим можуть бути з'ясовані додаткові обставини та причини, які можуть допомогти встановити доцільність та ефективність у застосуванні даного запобіжного заходу у формі передачі неповнолітнього під нагляд. Але думки неповнолітнього, його законного представника і захисника, на нашу думку, не є визначальними, тому рішення про нагляд має прийматися з урахуванням усіх обставин.

Справедливою, з нашої точки зору, буде думка про те, що в ст. 492 КПК України необхідно передбачити пункт, згідно з яким у клопотанні про застосування запобіжного заходу слідчий або прокурор зобов'язані будуть мотивувати неможливість передачі під нагляд неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого.

Як зазначає Ф. Багаутдінов, «щоб дана вимога закону діяло реально, в закон має бути внесено положення про те, що у разі висновку про неможливість віддачі неповнолітнього обвинуваченого, підозрюваного під нагляд прокурором

вноситься мотивована постанова. У такому випадку відповідні зацікавлені особи (захисник, законні представники та інші) отримують можливість для судового оскарження постанови прокурора» [5 с. 44]. Аналогічну пропозицію висловлює і Н.Г. Нарбикова, на думку якої дану норму необхідно доповнити таким положенням: «у разі неможливості віддачі неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд, особою, яка провадить розслідування, або судом виноситься ухвала, в якій вказуються обставини, що перешкоджають застосуванню даного запобіжного заходу» [89 с. 9].

Вважаємо, що зазначені пропозиції необхідно підтримати, проте необхідності у винесенні окремої постанови чи ухвали немає. З нашої точки зору, обставини, що перешкоджають застосуванню нагляду за неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим могли б бути відображені в клопотанні або ухвалі про застосування будь-якого запобіжного заходу, передбаченого КПК України.

Таким чином, з метою оптимізації правового регулювання застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого нами пропонується у *ст. 492 КПК України* відобразити таке положення: *«При вирішенні питання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього, у кожному випадку, з урахуванням думок неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, законного представника та обставин кримінального провадження, підлягає обов'язковому розгляду можливість застосування до нього нагляду в порядку, встановленому ст. 493 КПК України. У разі неможливості застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого передання під нагляд, у клопотанні або ухвалі суду про застосування іншого запобіжного заходу, зазначаються обставини, які перешкоджають застосуванню передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд.»*

Враховуючи вище наведені положення, вважаємо за необхідне для ефективності застосування запобіжного заходу у виді передання під нагляд до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого в обов'язковому порядку додатково застосовувати один або декілька процесуальних обов'язків, які

передбачені ч. 5 ст.194 КПК України, що надасть змогу неповнолітньому більш серйозно поставитися до виконання запобіжного заходу, який застосовано відносно нього.

Відповідно до ч.3 ст. 493 КПК України, особа, яка взяла зобов'язання про нагляд неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, має право відмовитися від подальшого виконання цього зобов'язання, заздалегідь повідомивши про це. Про те, якими обґрунтованими та важливими мають бути такі причини, у законі не вказано. А тому, на наш погляд, до таких обставин необхідно віднести: нездатність у виховному процесі (наприклад: неповнолітній вийшов із-під контролю та не реагує адекватно на будь-які зауваження); тяжка хвороба особи (або інвалідність), яка унеможлиблює повноцінне виконання нею зобов'язань; постійна зайнятість на роботі (часті відрядження) і т.п. при наявності вагомій причини, відмова повинна бути чітко вмотивованою та виконана письмово, що надасть органу досудового розслідування, прокурору, слідчому судді, суду змогу змінити запобіжний захід у виді передання під нагляд на інший.

Аналогічним є питання, яке стосується адміністрації дитячої установи. Відмова даної особи теж повинна бути вмотивованою з викладенням конкретних причин для цього. На думку Ю.Д. Лівшиц, відмова адміністрації дитячої установи від виконання зобов'язання повинна розглядатися як пряме невиконання своїх безпосередніх обов'язків щодо виховання даної категорії неповнолітніх. У свою чергу А.В. Смирнов та К.Б. Калиновський вважають, що згода адміністрації дитячої установи на виконання зобов'язань, покладених запобіжним заходом, взагалі не потрібна, оскільки умови нагляду повністю співпадають з їх функціональними обов'язками [128].

Позиція вищевказаних вчених повністю себе виправдовує, оскільки, як правило, нагляд адміністрації дитячої установи застосовується щодо неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, які знаходилися у даному закладі до вчинення ними злочину.

Отже, із норми, яка регулює застосування даного запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 493 КПК України),

вбачається, що обов'язковими умовами для обрання запобіжного заходу у вигляді передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд є, по-перше, наявність письмової згоди (або клопотання) батьків (або одного із батьків), а також письмової згоди (або клопотання) самого неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого; по-друге, з'ясування слідчим суддею, судом, чи спроможні будуть ці особи забезпечити належний нагляд за неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим.

Проте, за результатами узагальнення практики кримінальних проваджень за 2013 - квітень 2016 року, нами було встановлено, що зазначені запобіжні заходи застосовуються вкрай рідко (2,8 %), причому у більшості випадків за ініціативи слідчого, і лише 6 разів за клопотанням захисника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, а за клопотанням самих батьків, опікунів чи піклувальників такий вид запобіжного заходу взагалі не застосовувався, те ж саме стосується у представників дитячих установ. На нашу думку, така ситуація пояснюється простою причиною. Низький відсоток загального застосування такого запобіжного заходу залежить від того, що слідчі не впевнені у доцільності такого запобіжного заходу, у відсутності загальної практики у їх застосуванні та наявності інших запобіжних заходів, алгоритм обрання та застосування яких простіший та економніший у часовому плані. Також низький відсоток застосування полягає у тому, що слідчі судді, суди у більшості випадків погоджують клопотання, з якими до них звертається слідчий, прокурор. Такий низький рівень застосовності спеціального запобіжного заходу залежить і від характеристики самих осіб, під нагляд яких передається неповнолітній. Відсутність таких клопотань від батьків, опікунів чи піклувальників у першу чергу залежить від упевненості цих осіб у належній поведінці та своєчасній явці неповнолітнього до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду.

Тож, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що для забезпечення ефективності та дієвості застосованого до неповнолітнього запобіжного заходу у вигляді передання під нагляд необхідно врегулювати недоліки правової регламентації даного запобіжного заходу та практику його обрання та

застосування органом досудового розслідування, прокурором, слідчим суддею та судом.

Висновки до третього розділу

1. Домашній арешт є ефективним запобіжним заходом для його застосування щодо неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого у кримінальному провадженні. Адже даний вид запобіжного заходу є менш суворим, аніж тримання під вартою, але більш суворим за інші запобіжні заходи, передбачені нормами КПК України. Його застосування дозволяє неповнолітньому надалі жити звичайним життям, навчатися та залишатися під пильним наглядом батьків та працівників сектору ювенальної превенції Національної поліції України.

2. Для застосування домашнього арешту щодо неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого слідчий суддя (суд) в обов'язковому порядку повинен враховувати думку осіб, з якими неповнолітній буде проживати в період дії даного запобіжного заходу.

3. Домашній арешт може застосовуватися до особи, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі, крім випадків, коли особа вчинила злочин із застосуванням насильства або з погрозою його застосування, якщо злочин спричинив загибель людей, а також якщо щодо особи в цьому провадженні вже обирався запобіжний захід у виді домашнього арешту.

4. У ч.6 ст.181 КПК України запропоновано визначити сукупний строк перебування особи під домашнім арештом, а саме дванадцять місяців, що відповідатиме сукупному строку досудового розслідування.

5. Обґрунтовано доцільність щодо передбачення в КПК України спеціального запобіжного заходу щодо неповнолітнього, а саме передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд спеціалізованому органу Національної поліції України (в частині виконання останніми

поліцейського заходу «Поліцейське піклування», передбаченого ст.41 Закону України «Про Національну поліцію»).

6. Запропоновано доповнити систему спеціальних запобіжних заходів щодо неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених запобіжним заходом, який виступатиме як альтернатива триманню під вартою неповнолітніх. Таким заходом забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх може бути поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої дитячої установи закритого типу.

7. Аргументовано, що передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (ст. 493 КПК України) є спеціальним запобіжним заходом та заслуговує на внесення його до переліку запобіжних заходів, які закріплені у ст. 176 КПК України.

8. Обґрунтовано необхідність у внесенні до КПК України положення про те, що при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього у кожному випадку з урахуванням думок неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, його захисника, законного представника та обставин кримінального провадження, підлягає обов'язковому розгляду можливість застосування до нього нагляду в порядку, встановленому ст.493 КПК України. У разі неможливості застосування у клопотанні або в ухвалі про застосування іншого запобіжного заходу зазначаються обставини, які перешкоджають переданню неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертації на основі проведеного узагальнення й систематизації наукових уявлень про запобіжні заходи у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених сформульовано наукові положення та рекомендації, що відповідають вимогам наукової новизни та мають значення для науки й практики, зокрема:

1. В історії становлення та розвитку інституту запобіжних заходів з часів общинного ладу до сьогодення виділено шість основних етапів: 1) XIII ст. - 1742 р.; 2) 1742-1864 рр.; 3) 1864-1917 рр.; 4) 1917-1961 рр.; 5) 1961-2012 рр.; 6) після прийняття КПК України 2012 р., кожен із яких характеризується рівнем нормативного врегулювання та ступенем жорстокості стосовно особи, до якої застосовується. Тривалий час порядок застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх не мав чіткого нормативного регулювання (до прийняття КПК 1960р.).

2. Складність правової природи запобіжних заходів полягає у тому, що вони є найбільш суворими заходами забезпечення кримінального провадження. Вони застосовуються до особи, яка ще не визнана винною у вчиненні злочину, виступають превентивними заходами, що спрямовані на забезпечення кримінального провадження та здійснюють виховний вплив. При застосуванні їх у разі порушення встановлених законом вимог одночасно є заходами кримінальної процесуальної відповідальності.

Доведено, що заходи забезпечення кримінального провадження недоцільно ототожнювати із заходами кримінально-процесуального примусу, оскільки вони співвідносяться як частина й ціле. Усі заходи забезпечення кримінального провадження є заходами кримінально-процесуального примусу. Можливість застосування кримінально-процесуального примусу передбачають і окремі слідчі (розшукові) дії.

3. З урахуванням зарубіжного досвіду (Франції, США, Польщі, Словенії та ін.) запропоновано доповнити систему запобіжних заходів спеціальним заходом – передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд

спеціалізованому органу у справах дітей Національної поліції України (в частині застосування останніми поліцейського заходу «Поліцейське піклування», передбаченого ст. 41 Закону України «Про Національну поліцію»).

4. Мета застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх повинна мати персоналізований (специфічний) характер та передбачати виховний вплив. Запропоновано класифікувати мету застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх на: забезпечувальну, превентивну та виховну. Підставами обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього є сукупність фактичних даних, які містяться в матеріалах кримінального провадження, що мають доказове значення, наявність яких дозволяє вважати, що підозрюваний може переховуватися від органу розслідування, суду, продовжити займатися злочинною діяльністю, може загрожувати свідку або іншим учасникам судочинства, знищити докази або іншим чином перешкодити провадженню досудового розслідування, а також наявність відомостей про недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів.

5. Обставини, що характеризують особу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, мають особливе значення для прийняття об'єктивних та обґрунтованих рішень. Вони дозволяють своєчасно визначити та оцінити безпосередній вплив на ризик (його відсутність) ухилення неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого від виконання процесуальних обов'язків, сприяють ефективності обраного запобіжного заходу.

Запропоновано до клопотання слідчого, прокурора про обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього долучати анкету (звіт) про неповнолітнього, щодо якого ініціюється застосування запобіжного заходу. А також для встановлення обставин психологічної природи, що впливають на обрання запобіжного заходу, пропонується закріпити у КПК України положення про участь спеціаліста-психолога у вивченні особи неповнолітнього, який повинен дослідити характерні психологічні ознаки неповнолітнього, що матимуть значення для обрання ефективного запобіжного заходу.

6. Обґрунтовано ефективність застосування домашнього арешту як альтернативи триманню під вартою щодо неповнолітнього, який підозрюється або

обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі, крім випадків, коли неповнолітній вчинив злочин із застосуванням насильства або з погрозою його застосування, якщо злочин спричинив загибель людини, а також якщо щодо неповнолітнього в цьому провадженні вже обирався запобіжний захід у вигляді домашнього арешту. Обґрунтовано необхідність прийняття Закону України «Про домашній арешт», побудованого за аналогією із Законом України «Про попереднє ув'язнення», в якому мають бути виокремлені положення щодо неповнолітніх, а також врегульовані правовідносини між неповнолітнім, щодо якого було обрано домашній арешт як запобіжний захід, законним представником неповнолітнього та учасниками кримінального судочинства, які його обирали, а також посадовими особами, що здійснюють нагляд та контроль за його виконанням.

Доведено доцільність застосування запобіжного заходу тримання під вартою щодо неповнолітніх, які досягли 16-и років. До осіб віком від 14 до 16 років, які підозрюються чи обвинувачуються у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі, застосовувати новий спеціальний запобіжний захід – поміщення неповнолітнього до спеціалізованої дитячої установи закритого типу. Там з неповнолітніми будуть займатися відповідні фахівці-педагоги, психологи, які зможуть вплинути на перевиховання неповнолітнього.

7. Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд є спеціальним запобіжним заходом, проте рідко застосовується під час кримінального провадження щодо неповнолітніх. Обґрунтовано, що даний запобіжний захід має профілактичне значення, запропоновано у кожному випадку застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього, з урахуванням думок неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого), його захисника, законного представника та обставин кримінального провадження, розглядати можливість застосування до неповнолітнього нагляду в порядку, встановленому ст. 493 КПК України, для забезпечення прав останнього.

8. Для удосконалення практичної реалізації запобіжних заходів щодо неповнолітніх практичними працівниками запропоновано:

– до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених у разі відсутності підстав для обрання запобіжного заходу в обов'язковому порядку застосовувати один або декілька процесуальних обов'язків, які передбачені п. 1-5, 7-8 ч. 5 ст. 194 КПК України, за постановою слідчого, погодженою прокурором. Процесуальні обов'язки, які передбачені п. 6, 9, застосовуються виключно за рішенням слідчого судді, суду;

– проведення попереднього допиту прокурором перед обранням запобіжного заходу щодо неповнолітнього;

– при вирішенні питання щодо застосування, зміни чи скасування запобіжного заходу стосовно неповнолітнього слідчим суддею, судом враховувати думку потерпілого;

– встановлювати фактичні дані, що характеризують особу, якій передають під нагляд неповнолітнього.

9. Для удосконалення законодавчого регулювання застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх запропоновано:

– доповнити ч. 1 ст. 177 КПК України «Мета і підстави застосування запобіжних заходів» пунктом 6 – «запобігання спробам особи ухилитися від її видачі та передачі іншій державі»;

– доповнити ч. 3 ст. 184 КПК України «До клопотання слідчого, прокурора про застосування запобіжних заходів додаються» пунктом 4 – «анкета (звіт) про неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого)»;

– доповнити ч. 1 ст. 201 КПК України «Клопотання підозрюваного, обвинуваченого про зміну запобіжного заходу» правом законного представника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого подавати до місцевого суду клопотання про зміну запобіжного заходу;

– ч. 2 ст. 492 КПК України «Застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу» викласти в такій редакції: «затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього віком від 16

років у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. В. Заходи забезпечення кримінального провадження : [навч. посіб.] / Авраменко О. В., Благута Р. І., Хитра А. Я. – Львів : ЛьвДУВС, 2014. – 192 с.
2. Азаров Ю. И. Деятельность следователя органов внутренних дел по доказыванию обстоятельств, характеризующих личность обвиняемого : [учеб. пособ.] / Азаров Ю. И. – К. : НИ и РИО Киев. высшей школы МВД СССР, 1991. – 80 с.
3. Алексеев В. И. Подследственное заключение в дореволюционной России / В. И. Алексеев // Российский следователь. – 2006. – № 6. – С. 51–53.
4. Ахпанов А. Н. Меры процессуального принуждения : социальная ценность, теория и практика применения : [учеб. пособ.] / Ахпанов А. Н. – Караганда : Караганд. высшая школа МВД СССР, 1989. – 94 с.
5. Багаутдинов Ф. Ювенальная юстиция начинается с предварительного следствия / Ф. Багаутдинов // Российская юстиция. – 2002. – № 9. – С. 43–46.
6. Балтабаев К. Т. Понятие «жилища» при применении домашнего ареста в качестве меры пресечения (процессуально-правовой аспект) / К. Т. Балтабаев // Научные труды Карагандинского юридического института МВД РК. – Караганда, 2002. – Вып. 6. – С. 112–113.
7. Батюк В. Н. Задержание и заключение под стражу в стадии предварительного расследования : [учеб. пособ.] / Батюк В. Н. – К. : КВШ им. Ф. Е. Дзержинского, 1990. – 90 с.
8. Борьба с преступностью в Украинской ССР : в 2 т. / [авт. очерка и сост. П. П. Михайленко]. – К. : КВШ МООП УССР, 1966–1967. – Т. 1. – 1966. – 832 с.
9. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб.] / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – [2-ге вид. перероб. й доповн.]. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
10. Буланова Н. В. Указ. соч. С. 19 Заключение под стражу при предварительном расследовании преступлений : проблемы совершенствования

законодательной регламентации и правоприменения : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс ; криминалистика и судебная экспертиза ; оперативно-розыскная деятельность” / Н. В. Буланова. – М., 2004. – 30 с.

11. Булатов Б. Б. Процессуальное положение лиц, в отношении которых осуществляется обвинительная деятельность : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс и криминалистика ; судебная экспертиза ; оперативно-розыскная деятельность” / Б. Б. Булатов. – Омск, 2011. – 26 с.

12. Булатова Д. Ф. Особенности применения мер уголовно-процессуального пресечения в отношении несовершеннолетних / Д. Ф. Булатова // Научное обозрение. – 2008. – № 3. – С. 99–102.

13. Бурдін М. Ю. Запобіжні заходи за Статутом кримінального судочинства 1864 р. / М. Ю. Бурдін // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. : Юридичні науки. – Симф., 2011. – Т. 24 (63). – № 2. – С. 11–16.

14. Буряков А. Д. Личное поручительство как мера пресечения в советском уголовном процессе / А. Д. Буряков // Вопросы борьбы с преступностью. - М., 1967. - Вып. 5. - С. 132–137.

15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2003. – 1440 с.

16. Викторский С. И. Русский уголовный процесс : [учеб. пособ.] / Викторский С. И. – М. : Юридическое бюро „Городец”, 1997. – 448 с.

17. Вирок Луцького міськрайонного суду у Справі № 161/15927/13-к. Провадження № 1-кп/161/575/13 від 11.12.2013 р.

18. Восстановительное правосудие для несовершеннолетних и социальная работа : учеб. пособ. / [В. Ф. Абрамкин и др.] ; под ред. Л. М. Карнозовой. – М. : Судебно-правовая реформа, 2001. – 333 с.

19. Выявление причин преступления и принятие предупредительных мер по уголовному делу / [Звирбуль В., Кудрявцев В., Михайлов А. и др.]. – М. : Юрид. лит., 1967. – 152 с.
20. Гідулянова Є. М. Окремі аспекти забезпечення прав неповнолітніх за новим кримінально-процесуальним законодавством України в контексті міжнародних стандартів / Є. М. Гідулянова // Митна справа : наук.-аналіт. журн. – Львів, 2013. – № 5 (89). – С. 18–22.
21. Глизнуца С. И. Применение мер пресечения в отношении несовершеннолетних : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Глизнуца Сергей Иванович. – Тюмень 2011. – 224 с.
22. Голованова Н. А. Законодательство зарубежных стран. Обзорная информация. – М. : Юрид. лит, 1994. – Вып. 6. – 128 с.
23. Головки Л. В. Дознание и предварительное следствие в уголовном процессе Франции : [метод. пособ.] / Головки Л. В. – М. : СПАРК, 1995. – 130 с.
24. Горбачевський В. Я. Запобіжні заходи у сучасному правосудді / В. Я. Горбачевський // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – К., 2013. – № 1. – С. 215–219.
25. Градецька Н. М. Ідея виховання як основний принцип діяльності судочинства у справах неповнолітніх в Німеччині / Н. М. Градецька // Держава та регіони. Серія : Право : наук.-вироб. журн. – 2012. – № 4 (38). – С. 135–138.
26. Градецька Н. М. Міжнародне співробітництво в галузі охорони прав дітей та запобігання злочинності неповнолітніх / Н. М. Градецька // Держава та регіони. Серія : Право : наук.-вироб. журн. – 2012. – № 1 (35). – С. 153–158.
27. Грошевий Ю. М. Підстави обрання запобіжних заходів за новим КПК України / Ю. М. Грошевий, О. Г. Шило // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – К., 2013. – № 1. – С. 220–226.
28. Грошевой Ю. М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе / Грошевой Ю. М. – Х. : Вища шк., 1979. – 144 с.

29. Давиденко С. В. Особливості процесуального положення потерпілого при застосуванні запобіжних заходів / С. В. Давиденко // Право і суспільство. – 2015. – № 3. – С. 194–201.
30. Даль В. И. Толковый словарь : ONLINE [Електронний ресурс] / В. И. Даль. – Режим доступу : <http://vidahl.agava.ru/P198.HTM#36350>.
31. Данченко Т. В. Застава в системі запобіжних заходів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Данченко Тетяна Володимирівна. – Ірпінь, 2007. – 198 с.
32. Данченко Т. В. Процесуальні гарантії застосування запобіжних заходів у кримінальному процесі України / Т. В. Данченко // Процесуальні гарантії дотримання конституційних прав громадян у кримінальному судочинстві : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., (Донецьк, 26 лист. 2004 р.) / ДЮІ МВС при ДонНУ. – Донецьк, 2005. – С. 140–152.
33. Декрет про суд : принят СНК 22 ноября 1917 г. // Декреты советской власти. – М., 1957. – Т. 1 : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – С. 124–126.
34. Дерев'янку М. Зміст та поняття ризиків у кримінальному процесі / М. Дерев'янку // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія : Юридичні науки. – К., 2013. – № 2. – С. 78–80.
35. Дідюк І. Л. Домашній арешт в кримінальному процесуальному законодавстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Дідюк І. Л. – Дніпропетровськ, 2014. – 182 с.
36. Дідюк І. Л. Домашній арешт в кримінальному процесуальному законодавстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність“ / І. Л. Дідюк. – Дніпропетровськ, 2014. – 20 с.
37. Духовский М. В. Русский уголовный процесс : [изд. для студентов] / Духовский М. В. – М. : тип. А. П. Поплавского, 1910. – 448 с.
38. Духовской М. В. Русский уголовный процессъ / Духовской М. В.,_орд. проф. кафедры уголовного процесса Моск. ун-та. – М. : тип. А. П. Поплавскаго, 1908. – 464 с.

39. Жога Е. Ю. Цели и основания применения предварительного заключения под стражу / Е. Ю. Жога, В. П. Рукавишников // Следователь. – 2000. – № 7. – С. 18–28.
40. Захарко А. В. Віддання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи / А. В. Захарко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2012. – № 3. – С. 403–409.
41. Захарко А. В. Неізоляційні запобіжні заходи в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Захарко Андрій Володимирович. – Дніпропетровськ, 2010. – 229 с.
42. Зинатуллин З. З. Уголовно-процессуальное принуждение и его эффективность / Зинатуллин З. З. – Казань : Казан.ун-т, 1981. – 136 с.
43. Ищанов Г. С. Домашний арест: проблемы и перспективы / Г. С. Ищанов // Российская юстиция. – 2007. – № 11. – С. 32–36.
44. Інструкція про порядок складання звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх [Електронний ресурс] : додаток до листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 лип. 2013 р. № 223-1134/0/4-13. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>
45. Історія держави і права України : у 2 ч. : [підруч. для юрид. вищ. навч. закл. і фак-тів] / ред. А. Й. Рогожин. – К. : Наук. думка, 1992. – Ч. 1. – 1992. – 368 с.
46. Каролина. Уголовно-судебное уложение Карла V / [пер., предисл. и примеч. проф. С. Я. Булатова]. – Алма-Ата : Наука, 1967. – 152 с.
47. Карпенко М. І. Кримінально-процесуальна правова характеристика запобіжних заходів в аспекті прийняття нового кримінального процесуального кодексу України / М. І. Карпенко, М. В. Самойлов // Юридична наука : наук. юрид. журн. / Нац. акад. упр. – К., 2013. – № 3. – С. 100–110.

48. Кастарнов Д. Б. Доказування обставин, які характеризують особу обвинуваченого (підозрюваного), у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид наук : 12.00.09 / Кастарнов Дмитро Борисович. – К., 2016. – 211 с.
49. Кистяковский А. Ф. О пересечении обвиняемому способов уклониться от следствия и суда / Кистяковский А. Ф. – СПб. : [б. и.], 1868. – 194 с.
50. Коваленко Е. Д. Використання оперативної інформації як підстави для застосування заходів процесуального примусу у кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Коваленко Едуард Дмитрович. – Донецьк, 2007. – 216 с.
51. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальное принуждение / Коврига З. Ф. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1984. – 190 с.
52. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальное принуждение / Коврига З. Ф. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1975. – 175 с.
53. Кожевников Г. К. Заходи забезпечення кримінального провадження / Г. К. Кожевников // Вісник національної академії прокуратури України. – К., 2012. – № 3. – С. 68–70.
54. Конституція України : станом на 8 жовт. 2010 р. – Офіц. вид. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 80 с.
55. Концепція Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 роки» : схв. розпорядж. Кабінету Міністрів України від 22 квіт. 2006 р. № 229-р // Офіційний вісник України. – 2006. – № 17. – Ст. 1274.
56. Корнуков В. М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / Корнуков В. М. – Саратов : Саратов. гос. ун-т, 1978. – 136 с.
57. Кримінальний процес : [підруч.] / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 554 с.
58. Кримінальний процес : [підруч.] / за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 608 с.

59. Кримінальний процес : підруч. / [Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
60. Кримінальний процес України у питаннях та відповідях : навч. посіб. / [Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. О. Савицький, О. Ю. Хабло, О. В. Римарчук] ; НАВС. – [4-вид. переробл. та допов.]. – К. : КНТ, 2016. – 269 с.
61. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1328 с.
62. Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий 13 квіт. 2012 р. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 254 с.
63. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство із змінами та допов. на 10 верес. 2015 р : Офіц. текст. – К. : Алерта, 2015. – 288 с.
64. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» : станом на 1 верес. 2012 р. : відповід. офіц. тексту. – Х. : Право, 2012. – 392 с.
65. Кримінального провадження № 12016030010004201 від 12 верес. 2016 р. за ч. 1 ст. 115 КПК України.
66. Кримінально-процесуальне право України : [підруч.] / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. – Х. : Одісей, 2009. – 816 с.
67. Кримінально-процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – [3-тє вид., переробл. та допов.]. – К. : Юрисконсульт ; КНТ, 2006. – 890 с.
68. Кримінально-процесуальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 25 жовт. 2010 р. : Офіц. текст. – К. : Паливода А. В., 2010. – 240 с. – (Кодекси України).
69. Кримінально-процесуальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 15 берез. 2009 р. : відповідає офіц. текстові. – К. : Паливода А. В., 2009. – 200 с. – (Кодекси України).

70. Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : із змін. і допов. станом на 1 лют. 2008 р. – Інфодиск. „Законодавство України”.
71. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР : наук.-практ. комент. – К. : Політвидав України, 1968. – 400 с.
72. Крмінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – Т. 1. – 2012. – 768 с.
73. Курбатов М. П. Историко-правовой анализ охраны прав несовершеннолетних в уголовном процессе / М. П. Курбатов, С. М. Трашкова // Аграрная наука на рубеже веков : сб. ст. регион. науч.-практ. конф., (30 нояб. 2005 г.) : [в 2 ч.] / отв. за вып. И. А. Кайзер. – Красноярск, 2006. – Ч. 1. – С. 135–137.
74. Кучинська О. П. Домашній арешт як запобіжний захід в кримінально-процесуальному законодавстві / О. П. Кучинська // Адвокат. – 2010. – № 7 (118). – С. 17–19
75. Лазарева В. А. Право на судебную защиту и проблемы его реализации в досудебном производстве по уголовному делу : [монография] / Лазарева В. А. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 168 с.
76. Левендаренко О. О. Досудове розслідування у справах про злочин неповнолітніх (питання кримінально-процесуального доказування) : [монографія] / Левендаренко О. О. – Донецьк : Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2007. – 212 с.
77. Леонтович Ф. И. История русского права. / Леонтович Ф. И. – Одесса : в гор. тип. сод. Алексомати, 1869. – Вип. 1. – 151 с.
78. Люблинский П. И. Свобода личности в уголовном процессе : меры, обеспечивающие не уклонение обвиняемого от правосудия / Люблинский П. И. – СПб. : Сенат. тип. , 1906. – 701 с.
79. Мельникова Э. Б. Правосудие по делам несовершеннолетних : история и современность : критический анализ механизма судебной охраны / Мельникова Э. Б. – М. : Наука, 1990. – 120 с.

80. Микляшевский В. В. О средствах представления обвиняемого в суд и пресечения ему способов уклоняться от следствия и суда / Микляшевский В. В. – Варшава : тип. И. Котти, 1872. – 323 с.

81. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних ("Пекинские правила") [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211

82. Мироненко О. В. Мета і підстави застосування запобіжних заходів за новим КПК України / О. В. Мироненко // Часопис Академії адвокатури України. – К., 2014. – № 22 (1). – С. 70–76.

83. Михайлов В. А. Меры пресечения в российском уголовном процессе / Михайлов В. А. – М. : Право и Закон, 1996. – 304 с.

84. Модельный уголовно-процессуальный кодекс для государств-участников СНГ [Электронный ресурс] : принят постанов. Межпарламентской Ассамблеи государств - участников Содружества Независимых Государств, Санкт-Петербург, 17 февраля 1996 года. – Режим доступа : www.hro.org/docs/rlex/upkmod/index.htm

85. Москалюк Ю. Д. Домашній арешт і тримання під вартою в системі заходів забезпечення кримінального провадження в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Москалюк Юлія Дмитрівна. – Ірпінь, 2015. – 165 с.

86. Мудрецька Г. В. Особливості застосування запобіжних заходів під час кримінального провадження щодо неповнолітніх / Г. В. Мудрецька, О. В. Цигова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Юридичні науки. – Херсон, 2013. – Вип. № 3. – Т. 2. – С. 142–144.

87. Назаров В. В. Кримінальний процес України : [навч. посіб.]. – [2-ге вид., доп. і переробл.] / В. В. Назаров, Г. М. Омеляненко. – К. : Атіка, 2008. – 584 с.

88. Назаров В. В. Обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Назаров Віктор Володимирович. – Дніпропетровськ, 2009. – 451 с.

89. Нарбикова Н. Г. Меры пресечения, связанные с ограничением свободы : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нарбикова Наталья Геннадьевна. – Оренбург, 2005. – 197 с.
90. Нарбикова Н. Г. К вопросу обеспечения прав участников в ходе уголовного судопроизводства / Н. Г. Нарбикова // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. – Оренбург, 2010. – Т. 2. – № 26–1. – С. 258–260.
91. Ніколаєвський В. М. Вплив тюремної ізоляції на неповнолітніх засуджених (соціологічний аналіз) / В. М. Ніколаєвський, О. М. Плахова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. - 2013. – № 1–2. – С. 118–126.
92. Окаринский И. А. Судьба обвиняемого до представления требуемого поручительства или залога / И. А. Окаринский // Право и жизнь. – 1928. – № 1. – С. 61–62.
93. Омельченко Г. Е. Применение мер пресечения к несовершеннолетним в стадии предварительного расследования : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс ; криминалистика ; судебная экспертиза” / Г. Е. Омельченко. – К., 1986. – 24 с.
94. Омельченко Г. Е. Применение следователями органов внутренних дел мер пресечения к несовершеннолетним / Омельченко Г. Е. – К. : НИиРИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1988. – 92 с.
95. Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх : метод. рек. / [М. Ф. Сокиран, Ф. М Сокиран, В. В. Юсупов та ін.]. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – 88 с.
96. Очередин В. Т. Юридическая природа мер пресечения в уголовном процессе / В. Т. Очередин // Уголовно-процессуальное принуждение и ответственность, их место в решении задач предварительного расследования : сб. науч. тр. – Волгоград, 1987. – С. 62–69.
97. Пастушенко С. В. Заходи процесуального примусу щодо неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Пастушенко Сергій Володимирович. – К., 2011. – 224 с.

98. Пастушенко С. В. Заходи процесуального примусу щодо неповнолітніх обвинувачених в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / С. В. Пастушенко. – К., 2011. – 18 с.

99. Пергатая А. А. Уголовная ответственность несовершеннолетних по законодательству Федеративной Республики Германии : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Пергатая Анна Александровна. – Красноярск, 1999. – 180 с.

100. Петрухин И. Л. Меры пресечения в дореволюционной России / И. Л. Петрухин // Советское государство и право. – 1988. – № 7. – С. 119–125.

101. Петрухин И. Л. Неприкосновенность личности и принуждение в уголовном процессе / Петрухин И. Л. ; отв. ред. И. Б. Михайловская. – М. : Наука, 1989. – 256 с.

102. Пешков М. А. Закон и полицейская практика производства ареста и обыска в уголовном процессе США (доктрина "достаточное основание") / М. А. Пешков // Российский следователь. – 1999. – № 4. – С. 52–56.

103. Попелюшко В. О. Чому конституційну формулу презумпції невинуватості треба змінити [Електронний ресурс] / В. О. Попелюшко // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія : Право. – Острог, 2012. – № 1 (5). – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pvontz.pdf>

104. Попов Г. В. Додержання прав неповнолітніх при застосуванні до них запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою / Г. В. Попов // Право і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 268–273.

105. Попов К. В. Проблемы участия суда в применении мер пресечения / Попов К. В. – Краснодар, 2004. – 262 с.

106. Попов К. В. Проблемы участия суда в применении мер пресечения : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Попов Константин Валерьевич. – Краснодар, 2004. – 220 с.

107. Попов К. Применение мер пресечения судом по законодательству Королевства Великобритания и Северной Ирландии / К. Попов // Российская юстиция. – 2005. – № 1–2. – С. 92–95.

108. Посник В. С. Применение мер пресечения / В. С. Посник // Возбуждение и предварительное расследование дел о преступлениях несовершеннолетних : учеб. пособ. / [редкол. : С. П. Ефимичев (отв. ред.) и др.] ; Волгогр. высш. след. школа МВД СССР. – Волгоград, 1982. – С. 69–80.

109. Практичний коментар – роз'яснення до Кримінального процесуального кодексу України. Зразки процесуальних документів у кримінальному провадженні / [Васильчук Я. О., Гарбовський Л. А., Григоренко А. В. та ін.]. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 720 с.

110. Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України [Електронний ресурс] : Закон України від 20 лист. 1996 р. № 530/96-ВР ; із змінами, внесеними згідно із Законом України № 2670-III від 12 лип. 2001 р. „Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України” (із змін. і доповн. станом на 1 лют. 2008 р.). – К. : Інфодиск : „Законодавство України”, 2008.

111. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України [Електронний ресурс] : інформ. лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04 квіт. 2013 р. № 511-550/0/4-13. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13>

112. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України [Електронний ресурс] : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 4 квіт. 2013 р. № 511-550/0/4-13. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13>

113. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей [Електронний ресурс] : Закон України від 24 груд. 1995 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80/print1455047975670346>

114. Програма Ради Європи «Будуємо Європу для дітей і разом з дітьми» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.int/children>

115. Рогатюк І. В. Особливий порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх за новим кримінальним процесуальним кодексом України / І. В. Рогатюк // Розкриття злочинів за новим КПК України : зб. матеріалів наук.-практ. конф., (Київ, 8 лист. 2012 р.) / Нац. акад. внутр. справ. – К., 2012. – С. 26–29.

116. Рожнова В. В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / В. В. Рожнова. – К., 2003. – 17 с.

117. Рожнова В. В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Рожнова Вікторія Василівна. – К., 2003. – 215 с.

118. Рожнова В. В. Концептуальні засади побудови системи запобіжних заходів / В. В. Рожнова, В. А. Ліпкан // Право України. – 2002. – № 2. – С. 21–26.

119. Руденко А. Е. Заходи забезпечення кримінального провадження, що обмежують майнові права підозрюваного, обвинуваченого та інших осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Руденко Аліна Едуардівна. – К., 2015. – 212 с.

120. Савченко Л. Г. Російсько-український і україно-російський тлумачний словник / Савченко Л. Г. – Х. : Прапор, 2004. – 542 с.

121. Садова Т. В. Міжнародні стандарти застосування заходів процесуального примусу / Т. В. Садова // Держава і закон : теорія, практика, методика. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 3. – С. 208–217.

122. Сівак О. В. Генеза та сучасний стан застосування домашнього арешту щодо неповнолітнього / О. В. Сівак // Науковий вісник Херсонського державного

університету. Серія : Юридичні науки. – Херсон, 2014. – Вип. 5. – Т. 3. – С. 206–211.

123. Сівак О. В. Генезис становлення та розвитку запобіжних заходів щодо неповнолітніх : вплив історичних чинників на модернізацію законодавства в системі запобіжних заходів / О. В. Сівак // Право і суспільство. – 2014. – № 4. – С. 294–301.

124. Сівак О. В. Правове забезпечення та імплементація міжнародних стандартів в українському законодавстві під час застосування до неповнолітніх запобіжних заходів / О. В. Сівак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – Ужгород, 2014. – Вип. 29, т. 2. – С. 188–192.

125. Слободян О. М. Становлення та розвиток інституту запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту, в кримінальному процесі України / О. М. Слободян // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – К., 2007. – № 1. – С. 152–160.

126. Словник синонімів української мови : у 2 т. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.]. – К. : Наук. думка, 2006 – Т. 1. – 2006. – 1040 с.

127. Случевский В. К. Учебник русского уголовного процесса / Случевский В. К. ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2008. – Ч. II : Судопроизводство. – 2008. – 488 с.

128. Смирнов А. В. Уголовный процесс : [учеб. для вузов] / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский ; под общ. ред. А. В. Смирнова. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2005. – 699 с. – (Серия «Учебник для вузов»).

129. Смирнов В. В. Арест как мера пресечения, применяемая следователем органом внутренних дел / Смирнов В. В. – Хабаровск : Хабар. ун-т, 1987. – 86 с.

130. Смоков С. М. Види обмежень конституційних прав громадян у новому кримінальному процесуальному кодексі України [Електронний ресурс] / С. М. Смоков. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2012-2/12ccmpku.pdf>

131. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : [в 2 т.] / Строгович М. С. – М. : Наука, 1968–1970. – Т. 1 : Основные положения науки советского уголовного процесса. – 1968. – 469 с.

132. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : [підруч.] / Тертишник В. М. – К. : А.С.К., 2003. – 1120 с.

133. Ткачева Н. В. Теория и практика мер пресечения, не связанных с заключением под стражу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Ткачёва Наталья Викторовна. – Челябинск, 2003. – 248 с. (или Ткачева Н. В. Меры пресечения, не связанные с заключением под стражу, в уголовном процессе России : [монография] / Ткачева Н.В. ; науч. ред. А. В. Кудрявцева. – Челябинск : ЮУрГУ, 2004. – 192 с.).

134. Трахов Р. А. Обоснованность решений суда об избрании мер пресечения / Р. А. Трахов // Общество и право. – 2009. – № 1 (23). – С. 262–265.

135. Трунова Л. К. Меры пресечения в уголовном процессе : Ответственность за их несоблюдение / Л. К. Трунова // Уголовное право. – 2003. – № 1. – С. 76–78.

136. Трунова Л. К. Особенности применения мер уголовно-процессуального пресечения в отношении несовершеннолетних [Электронный ресурс] / Л. К. Трунова. – Режим доступа : <http://www.lawmix.ru/comm/4497>

137. Трунова Л. К. Современные проблемы применения мер пресечения в уголовном процессе : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Трунова Людмила Константиновна. – М., 2003. – 419 с.

138. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызстана : принят 24 мая 1999 г. ; введен в действие Законом КР от 30 июня 1999 г. № 62 : в ред. от 25 февр. 2010 г. – Бишкек, 1999. – 137 с.

139. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс] : принят 16 июля 1999 г. № 295-3 ; с изм. и доп. по состоянию на 20 апреля 2016 г. – Режим доступа : <http://levonevski.net/pravo/kodeksy/upk/013.html>

140. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан [Электронный ресурс] : принят 13 дек. 1997 г. № 206-1 : в ред. от 20 янв. 2010 г. – Режим доступа : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008442

141. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова [Электронный ресурс] : принят 14 марта 2003 г. – Режим доступа : <http://www.legislationline.org/ru/legislation.php?tid=1&lid=7029>

142. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 г. - № 295-3 : в ред. от 22 янв. 2011 г. // Ведамасці Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь. – 1999. – № 28–29. – Ст. 433.

143. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс] : принят 18 декабря 2001 года N 174-ФЗ. – Режим доступа : <http://www.garweb.ru/PROJECT/LAW/doc/12025178/12025178-001.htm>

144. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР : науч.-практ. comment. / [Г. Н. Александров, Г. М. Миньковский, С. Г. Новиков, М. Ю. Рагинский и др.]; под ред. Л. Н. Смирнова. – М. : Юрид. лит., 1965. – Т. 1. – 1965. – 635 с.

145. Уголовно-процессуальный кодекс УССР : утв. ВУЦИК 13 сент. 1922 г. // Сборник узаконений УССР. – 1922. – № 41. – Ст. 598.

146. Уголовно-процессуальный кодекс УССР : офиц. изд. в ред. 1927 г. – Х. : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1927. – 126 с.

147. Уголовно-процессуальный кодекс УССР : утв. ВУЦИК 13 сент. 1922 г. – Х. : НКЮ, 1922. – 138 с.

148. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження [Электронный ресурс] : заслухано та обговорено на засіданні пленуму ВССУ 07 лют. 2014 р. – Режим доступа : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14>.

149. Устав уголовного производства 1864 года // Российское законодательство X-XX веков : тексты и комментарии : [в 9 т.] / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984. – Т. 8. – С. 117–386.

150. Устав уголовного судопроизводства с позднейшими узаконениями, законодательными мотивами, роз'ясненнями правительствующего сената и

циркулярами міністра юстиції / [сост. М. П. Шрамченко и В. П. Широков]. СПб. : тип. Правит. Сената, 1911. – С. 158.

151. Филимонов Б. А. Основы уголовного процесса Германии / Филимонов Б. А. – М. : МГУ, 1994. – 104 с.

152. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : [в 2 т.] / Фойницкий И. Я. – [печ. по 3-ему изд., СПб., 1910]. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – 1996. – 552 с.

153. Чухраєв Д. А. Запобіжні заходи, що застосовуються за участю третіх осіб у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чухраєв Денис Анатолійович. – Донецьк, 2012. – 183 с.

154. Шаргей М. Е. Уголовно – процессуальный кодекс УССР 1927 года : текст и постатейный комментарий / Шаргей М. Е. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1928. – 372 с.

155. Шевчук С. В. Судовий захист прав людини : практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / Шевчук С. В. – [2-е изд., випр., доп.]. – К. : Реферат, 2007. – 848 с.

156. Шило О. Г. Особливості обґрунтування обрання запобіжних заходів у кримінальному провадженні / О. Г. Шило // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – Ужгород, 2014. – Вип. № 25. – С. 269–273.

157. Шумило М. Є. Реабілітація у кримінальному процесі України : [монографія] / Шумило М. Є. – Х. : Арсіс, 2001. – 230 с.

158. Энциклопедический словарь : в 3 т. / [гл. ред. Б. А. Введенский. – М. : Большая советская энциклопедия, 1953–1955. – Т. 3 : П – Я. – 1955. – 744 с.

159. Юдківська Г. Затримання особи та взяття під варту у світлі вимог презумпції невинуватості / Г. Юдківська // Адвокат. – 2008. – № 3. – С. 12–20.

160. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н–П. – 2002. – 720 с.

161. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.

162. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – 672 с.
163. Юркова Г. В. Реалізація завдань швидкого і повного розкриття злочину в досудових стадіях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Юркова Галина Володимирівна. – К., 2001. – 218 с.
164. Якупов Р. Х. Уголовный процесс : [учеб.] / Якупов Р. Х. ; под ред. В. Н. Галузо. – М. : Зерцало, 1998. – 448 с.
165. Federal Criminal Code and Rules // Federal Rules of Criminal Procedure for the United States District Courts (amendment received to January 6, 1997) / West Group, St. Paul Minn, 1997. P 25–48.
166. Human Rights. A Compilation of International Instruments. – N. Y., 1988.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета опитування слідчих та керівників слідчих підрозділів національної поліції України (м. Київ, Волинська, Вінницька, Житомирська, Київська, Львівська, Сумська, Тернопільська, Чернівецька області) з питань запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

1. Займана посада:
а) слідчий;
б) керівник слідчого підрозділу.
2. Загальний стаж роботи:
а) до 3-х років;
б) від 3 до 5 років;
в) від 5 до 10 років;
г) більше 10 років.
3. Як часто Ви здійснюєте досудове розслідування (або берете безпосередню участь) у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх?
а) постійно;
б) інколи (частково);
в) одиночні випадки;
г) ніколи.
4. Чи являєтесь Ви слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх?
а) так;
б) ні.
5. Який із передбачених КПК України запобіжних заходів Ви найчастіше застосовуєте до неповнолітніх підозрюваних під час кримінального провадження?
а) особисте зобов'язання (ст. 179 КПК України);
б) особиста порука (ст. 180 КПК України);
в) застава (ст.182 КПК України);
г) домашній арешт (ст. 181 КПК України);
д) тримання під вартою (ст. 183 КПК України);
е) передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (ст.493 КПК України);
є) ніякий не застосовував.
6. Який запобіжний захід (або запобіжні заходи - не більше двох) Ви вважаєте неефективним(и) для застосування щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні?
а) особисте зобов'язання (ст. 179 КПК України);
б) особиста порука (ст. 180 КПК України);
в) застава (ст.182 КПК України);

г) домашній арешт (ст. 181 КПК України);
д) тримання під вартою (ст. 183 КПК України);
е) передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (ст.493 КПК України);
є) важко відповісти.
7. Який запобіжний захід (або запобіжні заходи - не більше двох) Ви вважаєте найефективнішим(и) для застосування щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні?
а) особисте зобов'язання (ст. 179 КПК України);
б) особиста порука (ст. 180 КПК України);
в) застава (ст.182 КПК України);
г) домашній арешт (ст. 181 КПК України);
д) тримання під вартою (ст. 183 КПК України);
е) передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (ст.493 КПК України);
є) жоден із вище перелічених.
8. З якою метою Ви застосовуєте запобіжний захід щодо неповнолітніх підозрюваних?
а) для зручності здійснення досудового розслідування;
б) для чисельності застосування запобіжних заходів;
в) для запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України;
г) для перевиховання неповнолітнього підозрюваного;
д) інша відповідь.
9. Які із ризиків, передбачених у ст. 177 КПК України, Ви найчастіше вказуєте у клопотанні про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього?
а) переховуватися від органів досудового розслідування;
б) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення;
в) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні;
г)перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином;
д) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується;
е) інша відповідь.
10. Чи траплялися у Вас на практиці випадки порушення неповнолітнім обраного відносно нього запобіжного заходу (якщо так, то вкажіть якого саме)?
а) так;
б) ні.
11. Як Ви вважаєте, на якій стадії досудового розслідування необхідно здійснювати збирання інформації, що характеризує особу неповнолітнього?
а) на початку досудового розслідування (до застосування запобіжного заходу);

б) наприкінці досудового розслідування (оскільки такі дані та відомості мають значення, переважно, для суду)
в) не має особливого значення;
г) інша відповідь.
12. На Вашу думку, чи буде доцільним, у випадку відсутності підстав для обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього, в обов'язковому порядку застосовувати один або декілька процесуальних обов'язків, які передбачені ч. 5 ст. 194 КПК України?
а) так;
б) ні;
в) важко відповісти.
13. Як Ви вважаєте, чи сприяло б розширення системи спеціальних запобіжних заходів щодо неповнолітніх, не пов'язаних із позбавленням волі, ефективності запобіганню ризикам (ст.177 КПК України) та зменшенню кількості правопорушень вчинених неповнолітнім у майбутньому?
а) так;
б) ні;
в) важко відповісти.
14. Як Ви вважаєте, чи доцільним було б доповнення норм КПК України новим спеціальним запобіжним заходом «передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд спеціалізованому органу Національної поліції України»?
а) так;
б) ні;
в) важко відповісти.
15. Як Ви вважаєте, чи доцільним є складання анкети (звіту) про неповнолітнього підозрюваного (характеризуючі дані останнього) та доручення її до клопотання про застосування відносно останнього запобіжного заходу?
а) доцільно робити це в обов'язковому порядку до застосування запобіжного заходу;
б) немає такої необхідності;
в) діюча система збору інформації є ефективнішою для розгляду справи у суді;
г) інша відповідь.
16. Як Ви вважаєте, чи доцільно доповнити систему запобіжних заходів альтернативним триманням під вартою щодо неповнолітніх запобіжним заходом «поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої дитячої установи» по відношенню до даного суб'єкту від 14 років? Якщо так або ні, то чому?
а) так, адже це зменшить кількість застосування щодо неповнолітніх тримання під вартою;
б) так, адже даний запобіжний захід буде найефективнішим для запобігання ризикам;
в) ні, адже тримання під вартою буде більш ефективнішим заходом впливу;

г)ні, адже наявна система запобіжних заходів достатньо забезпечує запобігання ризикам
д) інша відповідь.
17. Як часто Ви застосовуєте щодо неповнолітнього спеціальний запобіжний захід «передання під нагляд»?
а) постійно;
б) інколи;
в) не застосовував взагалі.
18. Які причини не застосування щодо неповнолітнього підозрюваного спеціального запобіжного заходу у виді передання під нагляд?
а) процедура застосування займає багато часу;
б) неефективний запобіжний захід;
в) труднощі у роз'ясненні батькам їхніх обов'язків;
г) інша відповідь.
19. Як Ви вважаєте чи буде доцільним розроблення та прийняття Закону України «Про домашній арешт» з виокремленням окремих положень, щодо його застосування відносно неповнолітніх?
а) так;
б) ні;
в) важко відповісти.

Додаток Б

Аналіз узагальнення анкетного опитування слідчих та керівників слідчих підрозділів національної поліції України з питань запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

	Слідчі (168)	Керівники слідчих підрозділів (5)
2. Загальний стаж роботи:		
а) до 3-х років;	94 (54,3%)	-
б) від 3 до 5 років;	37 (21,4%)	-
в) від 5 до 10 років;	29 (16,8%)	4 (2,3%)
г) більше 10 років.	8 (4,6%)	1 (0,6%)
3. Як часто Ви здійснюєте досудове розслідування (або берете безпосередню участь) у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх?		
а) постійно;	44 (25,4%)	-
б) інколи (частково);	68 (39,3%)	-
в) одиночні випадки;	51 (29,5%)	3 (1,7%)
г) ніколи.	5 (2,9%)	2 (1,2%)
4. Чи являєтесь Ви слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх?		
а) так;	77 (44,5%)	-
б) ні.	91 (52,6%)	5 (2,9)
5. Який із передбачених КПК України запобіжних заходів Ви найчастіше застосовуєте до неповнолітніх підозрюваних під час кримінального провадження?		
а) особисте зобов'язання (ст. 179 КПК України);	73 (42,2%)	1 (0,6%)
б) особиста порука (ст. 180 КПК України);	4 (2,3%)	-
в) застава (ст. 182 КПК України);	4 (2,3%)	-
г) домашній арешт (ст. 181 КПК України);	41 (23,7)	1 (0,6%)
д) тримання під вартою (ст. 183 КПК України);	27 (15,6%)	1 (0,6%)
е) передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (ст. 493 КПК України);	12 (6,9%)	-
є) ніякий не застосовував.	7 (4,0%)	2 (1,2%)
6. Який запобіжний захід (або запобіжні заходи - не більше двох) Ви вважаєте неефективним(и) для застосування щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні?		
а) особисте зобов'язання (ст. 179 КПК України);	51 (29,5%)	-

б) особиста порука (ст. 180 КПК України);	49 (28,3%)	1 (0,6%)
в) застава (ст.182 КПК України);	39 (22,5%)	3 (1,7%)
г) домашній арешт (ст. 181 КПК України);	7 (4,0%)	-
д) тримання під вартою (ст. 183 КПК України);	11 (6,3%)	1 (0,6%)
е) передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (ст.493 КПК України);	9 (5,3%)	-
є) важко відповісти.	2 (1,2%)	-
7. Який запобіжний захід (або запобіжні заходи - не більше двох) Ви вважаєте найефективнішим(и) для застосування щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні?		
а) особисте зобов'язання (ст. 179 КПК України);	10 (5,8%)	-
б) особиста порука (ст. 180 КПК України);	-	-
в) застава (ст.182 КПК України);	2 (1,5%)	-
г) домашній арешт (ст. 181 КПК України);	104 (60,1%)	3 (1,6%)
д) тримання під вартою (ст. 183 КПК України);	39 (22,4%)	1 (0,6%)
е) передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (ст.493 КПК України);	9 (5,1%)	1 (0,6%)
є) жоден із вище перелічених.	3 (2,3%)	-
8. З якою метою Ви застосовуєте запобіжний захід щодо неповнолітніх підозрюваних?		
а) для зручності здійснення досудового розслідування;	39 (22,4%)	-
б) для чисельності застосування запобіжних заходів;	2 (1,5%)	-
в) для запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України;	107 (61,8%)	5 (2,9%)
г) для перевиховання неповнолітнього підозрюваного;	20 (11,4%)	-
д) інша відповідь.	-	-
9. Які із ризиків, передбачених у ст. 177 КПК України, Ви найчастіше вказуєте у клопотанні про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього?		
а) переховуватися від органів досудового розслідування;	151	2
б) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення;	38	2
в) незаконно впливати на потерпілого,	29	1

свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні;		
г) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином;	54	3
д) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується;	77	4
е) інша відповідь.	-	-
10. Чи траплялися у Вас на практиці випадки порушення неповнолітнім обраного відносно нього запобіжного заходу (якщо так, то вкажіть якого саме)?		
а) так;	42 (24,3%)	3 (1,7%)
б) ні.	126 (72,8%)	2 (1,2%)
11. Як Ви вважаєте, на якій стадії досудового розслідування необхідно здійснювати збирання інформації, що характеризує особу неповнолітнього?		
а) на початку досудового розслідування (до застосування запобіжного заходу);	89 (51,4%)	3 (1,7%)
б) наприкінці досудового розслідування (оскільки такі дані та відомості мають значення, переважно, для суду)	45 (26%)	1 (0,6%)
в) не має особливого значення;	34 (19,7%)	1 (0,6%)
г) інша відповідь.	-	-
12. На Вашу думку, чи буде доцільним, у випадку відсутності підстав для обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього, в обов'язковому порядку застосовувати один або декілька процесуальних обов'язків, які передбачені ч. 5 ст. 194 КПК України?		
а) так;	103 (59,5%)	4 (2,3%)
б) ні;	18 (10,4%)	-
в) важко відповісти.	47 (27,2%)	1 (0,6%)
13. Як Ви вважаєте, чи сприяло б розширення системи спеціальних запобіжних заходів щодо неповнолітніх, не пов'язаних із позбавленням волі, ефективності запобіганню ризикам (ст.177 КПК України) та зменшенню кількості правопорушень вчинених неповнолітнім у майбутньому?		
а) так;	82 (47,4%)	3 (1,7%)
б) ні;	31 (17,9%)	-
в) важко відповісти.	55 (31,8%)	2 (1,2%)
14. Як Ви вважаєте, чи доцільним було б доповнення норм КПК України новим спеціальним запобіжним заходом «передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд спеціалізованому органу Національної поліції України»?		
а) так;	53 (30,6%)	4 (2,3%)
б) ні;	70 (40,5%)	-

в) важко відповісти.	45 (26%)	1 (0,6%)
15. Як Ви вважаєте, чи доцільним є складання анкети (звіту) про неповнолітнього підозрюваного (характеризуючі дані останнього) та доручення її до клопотання про застосування відносно останнього запобіжного заходу?		
а) доцільно робити це в обов'язковому порядку до застосування запобіжного заходу;	132 (76,3%)	5 (2,9%)
б) немає такої необхідності;	34 (19,6%)	-
в) діюча система збору інформації є ефективнішою для розгляду справи у суді;	-	-
г) інша відповідь.	2 (1,2%)	-
16. Як Ви вважаєте, чи доцільно доповнити систему запобіжних заходів альтернативним триманням під вартою щодо неповнолітніх запобіжним заходом «поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої дитячої установи» по відношенню до даного суб'єкту від 14 років? Якщо так або ні, то чому?		
а) так, адже це зменшить кількість застосування щодо неповнолітніх тримання під вартою;	47 (27,3%)	2 (1,2%)
б) так, адже даний запобіжний захід буде найефективнішим для запобігання ризикам;	58 (33,5%)	3 (1,7%)
в) ні, адже тримання під вартою буде більш ефективнішим заходом впливу;	12 (6,9%)	-
г) ні, адже наявна система запобіжних заходів достатньо забезпечує запобігання ризикам	33 (19,0%)	-
д) інша відповідь.	18 (10,4%)	-
17. Як часто Ви застосовуєте щодо неповнолітнього спеціальний запобіжний захід «передання під нагляд»?		
а) постійно;	-	-
б) інколи;	139 (80,3%)	1 (0,6%)
в) не застосовував взагалі.	29 (16,8%)	3 (2,3%)
18. Які причини не застосування щодо неповнолітнього підозрюваного спеціального запобіжного заходу у виді передання під нагляд?		
а) процедура застосування займає багато часу;	102 (58,9%)	1 (0,6%)
б) неефективний запобіжний захід;	57 (32,9%)	3 (1,7%)
в) труднощі у роз'ясненні батькам їхніх обов'язків;	9 (5,3%)	-
г) інша відповідь.	-	1 (0,6%)
19. Як Ви вважаєте чи буде доцільним розроблення та прийняття Закону України «Про домашній арешт» з виокремлення окремих положень, щодо його застосування відносно неповнолітніх?		

а) так;	61 (35,1%)	2 (1,5%)
б) ні;	41 (23,6%)	-
в) важко відповісти.	66 (38,1%)	3 (1,7%)

Додаток В

Зразок анкети (звіту) про неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх складений відповідно до ст. 178, 485, 487 Кримінального процесуального кодексу України

Анкетні дані про неповнолітнього:

1. Прізвище, ім'я, по-батькові _____
2. Число, місяць, рік народження _____
3. Місце народження (населений пункт, країна) _____
4. Паспорт/свідоцтво про народження (серія, номер) _____
5. Адреса за місцем фактичного проживання неповнолітнього _____
6. Адреса за місцем реєстрації _____
7. Спеціальний дитячий заклад у якому виховується неповнолітній (адреса знаходження) _____
8. Номер мобільного/домашнього телефону неповнолітнього або номер адміністрації дитячої установи, де виховується неповнолітній _____
9. Профіль у соціальній мережі або не тематичному форумі Інтернету т.п. _____
10. Інформація про притягнення до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності (із зазначенням статей, дати та установи та ін. відомості) _____

Інформаційні дані про батьків, опікунів чи піклувальників неповнолітнього

11. Батько (П.І.П., місце проживання, соціальний статус, місце роботи, номер телефону) _____
12. Мати (П.І.П., місце проживання, соціальний статус, місце роботи, номер телефону) _____

13. Відомості про опікунів/піклувальників неповнолітнього (П.І.П., місце проживання, соціальний статус, місце роботи, номер телефону) _____

14. Сімейний стан батьків, опікунів, піклувальників (внутрішньо сімейна обстановка) _____

одружені
розлучені

одинокі
інше

Стан здоров'я та рівень розвитку неповнолітнього

Зазначте загальний фізичний стан здоров'я неповнолітнього; належність до категорії дітей з обмеженими можливостями / діти з інвалідністю; наявність відомостей про рівень розвитку неповнолітнього, наявні можливі порушення; наявність відомостей про психічне захворювання (загальні психосоматичні ознаки) та інші соціально-психологічні риси, про які стало відомо і т.п.

Умови життя та виховання неповнолітнього

Зазначте короткий опис складу сім'ї неповнолітнього / осіб з якими неповнолітній проживає на постійній основі; обстановка всередині неї, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми; ставлення батьків (осіб з якими проживає неповнолітній) до його виховання, форми контролю за його поведінкою, методи покарання та морально-побутові умови сім'ї; наявність особистого простору; інтереси неповнолітнього; культурні чи спортивні заклади (секції) відвідує; хобі; якість навчання неповнолітнього (місце навчального

закладу); успішність навчання; наявність роботи (місце розташування); обстановка у виховному, навчальному або іншому закладі чи на виробництві; відносини з однолітками, вчителями, вихователями, однокласниками (одногрупниками); репутацію неповнолітнього та ін.

Інші відомості

а) опишіть ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння (чи розуміє значення своїх неправомірних дій; чи вважає що вчинив правильно чим заслуговує на авторитет між однолітками; гордиться своїми діями; шкодує про вчинене діяння; намагається виправитися; вчинив вперше; допомагає потерпілому; розмір майнової шкоди завданої його діянням та ін.);

б) зазначте інформацію про наявність дорослих підбурювачів до вчинення неповнолітнім протиправного діяння; чи залежить оцінка ситуації неповнолітнього від впливу з боку дорослих осіб і який ступінь цієї залежності;

в) вкажіть про плани неповнолітнього на майбутнє; його інтереси; чи бажає він змінити свою поведінку; бажання відшкодувати шкоду; чим би хотів займатися які секції чи інші заклади відвідувати; щоб хотів змінити у своїй сім'ї; чим невдоволений у соціально-побутовому плані; скарги на життя; наявність погроз та ін.;

г) встановити інформацію про доцільність соціального інспектування сім'ї неповнолітнього і необхідності взяття під соціальний супровід;

д) вкажіть свою думку щодо вибору запобіжного заходу відносно неповнолітнього (чи є необхідність у його застосуванні), а також інформацію про можливість вчинення дій, які перешкоджатимуть нормальному здійсненню досудового розслідування по кримінальному провадженні щодо неповнолітнього (тобто спроби, які неповнолітній може вчинити (ст.177КПК України - ризики)).

Види запобіжних заходів:

а) особисте зобов'язання ☐	б) особиста порука ☐
в) застава ☐	г) домашній арешт ☐
д) тримання під вартою ☐	
е) передання під нагляд (батьків, опікунів, піклувальників/адміністрації дитячої установи) ☐	

є) передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом

ж) поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку

з) передання під нагляд спеціалізованому органу Національної поліції України - (новий спеціальний запобіжний захід);

и) поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого о спеціалізованої дитячої установи закритого типу (новий спеціальний запобіжний захід).

Можливість вчинення спроб:

- переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду;
- знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення;
- незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні;
- перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином;
- вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується.

Інформація спеціаліста-психолога

Зазначити інформацію про характерні психологічні ознаки неповнолітнього, які матимуть значення для обрання відповідного запобіжного заходу

Додаткові коментарі (пропозиції): _____

Спеціаліст-психолог:
(П.І.П., підпис, дата)

Підготував:

П.І.П.:

Посада:

Підпис:

Дата заповнення:

*подається органу досудового розслідування перед застосуванням запобіжного заходу щодо неповнолітнього

Додаток Г

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ

«Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо питання запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» за результатами дослідження Сівак О.В. «Запобіжні заходи у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх»

Зміст чинної норми КПК України	Зміст запропонованої норми КПК України
Стаття 176 «Загальні положення про запобіжні заходи»	
Запобіжними заходами є: <ol style="list-style-type: none"> 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою 	Запобіжними заходами є: <ol style="list-style-type: none"> 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою; 6) передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд
Стаття 177 ч. 1 «Мета і підстави застосування запобіжних заходів»	
Метою застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам: <ol style="list-style-type: none"> 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; 3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; 4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; 5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується. 	Метою застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам: <ol style="list-style-type: none"> 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; 3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; 4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; 5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується; 6) особи ухилитися від її видачі та передачі іншій державі.
Стаття 177 ч.2 «Мета і підстави застосування запобіжних заходів»	

<p>Підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч.1 ст.177 КПК України. Слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього підстав, передбачених цим Кодексом.</p>	<p>Підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч.1 ст.177 КПК України, а також наявність обставин, що свідчать про необхідність застосування конкретного виду запобіжного заходу й переконують у тому, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам вказаним у ч.1 ст.177 КПК України. Слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього підстав, передбачених цим Кодексом.</p>
<p>Стаття 181 ч. 2 «Домашній арешт»</p>	
<p>Домашній арешт може бути застосовано до особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за вчинення якого законом передбачено покарання у виді позбавлення волі.</p>	<p>Домашній арешт може бути застосовано до особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі, окрім випадків, коли особа вчинила злочин із застосуванням насильства або з погрозою його застосування, якщо злочин спричинив загибель людей, а також якщо щодо особи в цьому кримінальному провадженні вже обирався запобіжний захід у виді домашнього арешту.</p>
<p>Стаття 184 ч.3 «Клопотання слідчого, прокурора про застосування запобіжних заходів»</p>	
<p>До клопотання додаються: 1) копії матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує доводи клопотання; 2) перелік свідків, яких слідчий, прокурор вважає за необхідне допитати під час судового розгляду щодо запобіжного заходу; 3) підтвердження того, що підозрюваному, обвинуваченому надані копії клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу.</p>	<p>До клопотання додаються: 1) копії матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує доводи клопотання; 2) перелік свідків, яких слідчий, прокурор вважає за необхідне допитати під час судового розгляду щодо запобіжного заходу; 3) підтвердження того, що підозрюваному, обвинуваченому надані копії клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу; 4) анкета (звіт) про неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого.)</p>
<p>Стаття 201 ч. 1 «Клопотання підозрюваного, обвинуваченого про зміну запобіжного заходу»</p>	
<p>Підозрюваний, обвинувачений, до якого застосовано запобіжний захід, його захисник, має право подавати до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, клопотання про зміну</p>	<p>Підозрюваний, обвинувачений, до якого застосовано запобіжний захід, його захисник, в тому числі й законний представник неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, має право подавати до</p>

запобіжного заходу, в тому числі про скасування чи зміну додаткових обов'язків, передбачених ч.5 ст.194 КПК України та покладених на нього слідчим суддею, судом, чи про зміну способу їх виконання.	місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, клопотання про зміну запобіжного заходу, в тому числі про скасування чи зміну додаткових обов'язків, передбачених ч.5 ст.194 КПК України та покладених на нього слідчим суддею, судом, чи про зміну способу їх виконання.
Стаття 488 «Участь законного представника неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого»	
<p>1. Батьки або інші законні представники неповнолітнього беруть участь у кримінальному провадженні за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.</p> <p>2. Законні представники викликаються в судові засідання. Їхнє неприбуття не зупиняє судового провадження, крім випадків, коли суд визнає необхідною їх участь. Вони перебувають у залі судового засідання протягом усього судового провадження, а в разі необхідності можуть бути допитані як свідки.</p> <p>3. У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, суд за його клопотанням, клопотанням прокурора чи за власною ініціативою своєю ухвалою має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні і залучити замість нього іншого законного представника.</p>	<p>1. Батьки або інші законні представники неповнолітнього беруть участь у кримінальному провадженні за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.</p> <p>2. Законні представники викликаються в судові засідання. Їхнє неприбуття не зупиняє судового провадження, крім випадків, коли суд визнає необхідною їх участь. Вони перебувають у залі судового засідання протягом усього судового провадження, а в разі необхідності можуть бути допитані як свідки.</p> <p>3. У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, суд за його клопотанням, клопотанням прокурора чи за власною ініціативою своєю ухвалою має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні і залучити замість нього іншого законного представника.</p> <p>4. <i>Обов'язковий допит законного представника неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого з метою встановлення обставин, що характеризують особу неповнолітнього перед вирішенням питання про обрання запобіжного заходу.</i></p>
Стаття 492 ч.2 «Застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу»	
Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст.177 КПК України.	Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього віком від 16 років у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст.177 КПК України.

Стаття 492 «Застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу»

1. За наявності підстав, передбачених цим Кодексом, до неповнолітнього з урахуванням його вікових та психологічних особливостей, роду занять може бути застосовано один із запобіжних заходів, передбачених цим Кодексом.

2. Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст.177 КПК України.

3. Про затримання і взяття під варту неповнолітнього негайно сповіщаються його батьки чи особи, які їх замінюють.

1. За наявності підстав, передбачених цим Кодексом, до неповнолітнього з урахуванням його вікових та психологічних особливостей, роду занять може бути застосовано один із запобіжних заходів, передбачених цим Кодексом.

2. Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст.177 КПК України.

3. Про затримання і взяття під варту неповнолітнього негайно сповіщаються його батьки чи особи, які їх замінюють.

4. Перед застосуванням запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) в обов'язковому порядку проводиться його допит прокурором, який здійснює нагляд за розслідуванням кримінального правопорушення, в якому підозрюється, обвинувачується неповнолітній.

5. До неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого можуть бути застосовані спеціальні запобіжні заходи у виді: передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд; передання під нагляд спеціалізованому органу Національної поліції України; поміщення неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до спеціалізованої дитячої установи закритого типу.

6. Перед застосуванням запобіжного заходу щодо неповнолітнього, в обов'язковому порядку встановлюються усі обставини, які характеризують особу неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. До клопотання про застосування запобіжного заходу долучається анкета (звіт) про неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.

Стаття 493 «Передання під нагляд неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд»

1. До неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, крім запобіжних заходів,

1. До неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, крім запобіжних заходів,

передбачених статтею 176 цього Кодексу, може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, - передання їх під нагляд адміністрації цієї установи.

2. Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи полягає у взятті на себе будь-ким із зазначених осіб або представником адміністрації дитячої установи письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку.

3. Передання під нагляд батьків та інших осіб можливе лише за їхньої на це згоди та згоди неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Особа, яка взяла зобов'язання про нагляд, має право відмовитися від подальшого виконання цього зобов'язання, заздалегідь про це повідомивши.

4. До передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд суд зобов'язаний зібрати відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім.

5. При відібранні зобов'язання про взяття під нагляд батьки, опікуни, піклувальники, адміністрація дитячої установи попереджаються про характер підозри чи обвинувачення неповнолітнього і про їхню відповідальність у разі порушення взятого на себе зобов'язання. При порушенні цього зобов'язання на батьків, опікунів і піклувальників накладається грошове стягнення від двох до п'яти розмірів мінімальної заробітної плати.

6. Питання передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи розглядається за клопотанням прокурора за правилами обрання запобіжного заходу або за клопотанням сторони захисту під час розгляду питання про обрання запобіжного заходу.

передбачених статтею 176 цього Кодексу, може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, - передання їх під нагляд адміністрації цієї установи.

2. Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи полягає у взятті на себе будь-ким із зазначених осіб або представником адміністрації дитячої установи письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку.

3. Передання під нагляд батьків та інших осіб можливе лише за їхньої на це згоди та згоди неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Особа, яка взяла зобов'язання про нагляд, має право відмовитися від подальшого виконання цього зобов'язання, заздалегідь про це повідомивши.

4. До передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд суд зобов'язаний зібрати відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім.

5. При відібранні зобов'язання про взяття під нагляд батьки, опікуни, піклувальники, адміністрація дитячої установи попереджаються про характер підозри чи обвинувачення неповнолітнього і про їхню відповідальність у разі порушення взятого на себе зобов'язання. При порушенні цього зобов'язання на батьків, опікунів і піклувальників накладається грошове стягнення від двох до п'яти розмірів мінімальної заробітної плати.

6. Питання передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи розглядається за клопотанням прокурора за правилами обрання запобіжного заходу або за клопотанням сторони захисту під час розгляду питання про обрання запобіжного заходу.

7. У випадку досягнення неповнолітнім підозрюваним чи обвинуваченим повноліття

	<p><i>(18 років) або/чи укладення шлюбу останнім, запобіжний захід у виді передання під нагляд повинен бути замінений на інший, передбачений КПК України запобіжний захід, або скасований і встановленому законом порядку.</i></p> <p><i>8. При вирішенні питання про застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього у кожному випадку, з урахуванням думок неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, законного представника та обставин кримінального провадження, підлягає обов'язковому розгляду можливість застосування до нього нагляду, в порядку передбаченому даною статтею. У разі неможливості застосування даного запобіжного заходу у клопотанні та в ухвалі суду зазначаються обставини, які перешкоджають переданню неповнолітнього під нагляд.</i></p>
<p>Ст. 493 «Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд»</p>	<p>Ст. 493 «Застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого спеціальних запобіжних заходів»</p>

Додаток Д

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший заступник начальника –
начальник слідчого управління
УМВС України у Волинській області
Заслужений юрист України
кандидат юридичних наук
полковник міліції

В. І. Дячук
« 02 » лютого 2014 р.

А К Т

впровадження у практичну діяльність органів внутрішніх справ матеріалів дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ Сівак Оксани Валеріївни на тему: «Запобіжні заходи щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні»

Комісія у складі: заступника начальника слідчого управління УМВС України у Волинській області полковника міліції Поторася І.В., заступника начальника слідчого управління УМВС України у Волинській області підполковника міліції Петрушина А.С., заступника начальника слідчого управління УМВС України у Волинській області підполковника міліції Пасічник Н.М., склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ Сівак Оксани Валеріївни на тему: «Запобіжні заходи щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні» можуть застосовуватися у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

Заступник начальника слідчого управління
УМВС України у Волинській області
полковник міліції

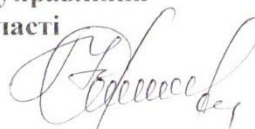
І. В. Поторась

Заступник начальника слідчого управління
УМВС України у Волинській області
підполковник міліції

А. С. Петрушин

Заступник начальника слідчого управління
УМВС України у Волинській області
підполковник міліції

Н. М. Пасічник

Додаток Е

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

С.Д. Гусарев

2015

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ад'юнкта кафедри кримінального процесу
Сівак Оксани Валеріївни на тему
«Запобіжні заходи у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх»
у навчальний процес та науково-дослідну роботу
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника навчально-методичного центру, кандидата юридичних наук, доцента **Корж-Ісаєвої Т.Г.**; начальника відділу організації науково-дослідної роботи, кандидата юридичних наук **Бодюла Є.М.** та начальника докторантури та ад'юнктури, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника **Сербина Р.А.** склала даний акт про те, що комісією вивченні матеріали підготовленні ад'юнктом кафедри кримінального процесу **Національної академії внутрішніх справ Сівак Оксаною Валеріївною на тему «Запобіжні заходи у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» (спеціальність 12.00.09)** впроваджені у навчальний процес та науково-дослідну роботу академії.

1. Результати дисертаційного дослідження Сівак О.В. відображенні у навчально-методичних матеріалах з кримінального процесу для курсантів, студентів та слухачів магістратури, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

- Сівак О. В. Генезис становлення й розвитку запобіжних заходів щодо неповнолітніх: вплив історичних чинників на модернізацію законодавства в системі запобіжних заходів / О. В. Сівак // Право і суспільство. – 2014. - № 4. – С. 294 – 301;

- Сівак О. В. Правове забезпечення та імплементація міжнародних стандартів в українському законодавстві під час застосування до неповнолітніх запобіжних заходів / О. В. Сівак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. : Право. – 2014. – Вип. № 29. – С. 188- 193;
- Сівак О. В. Генеза та сучасний стан застосування домашнього арешту щодо неповнолітнього / О. В. Сівак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Юридичні науки. – 2014. - № 5. – С. 206 – 211.
- Сівак О. В. Домашній арешт як один із запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх / О. В. Сівак // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 14-15 лют. 2014 р.) – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2014. – С. 126 - 128;
- Сівак О. В. Проблеми та способи їх вирішення при обранні ізоляційних запобіжних заходів щодо неповнолітніх / О. В. Сівак // Використання сучасних досягнень криміналістики та кримінального процесу в боротьбі зі злочинністю : мат. XIV міжвуз. наук.-практ. конф. (Донецьк, 11 квіт. 2014 р.) – Донецьк : Донецький юридичний інститут, 2014. – С. 19.
- Сівак О. В. Features of personal bail application of in relation to a minor defendant (Особливості застосування особистої поруки щодо неповнолітнього обвинуваченого) / О. В. Сівак // мат. IX міжнар. студент. наук.-практ. конф. іноз. мовами (Харків, 17 квіт. 2014 р.). – Х. - 2014. – С. 85-86.
- Сівак О. В. Проблеми застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до неповнолітніх правопорушників / О. В. Сівак // Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евро интеграционных процессов : матер. міжнар. конф. (Кишинев, 7-8 нояб. 2014 г.) – Кишинев : Институт юридидеских и политических наук Академии наук Республики Молдова. – 2014. – С. 221 – 223.
- Сівак О. В. Ефективність запобіжних заходів щодо неповнолітніх / О. В. Сівак // Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних правопорушень : матер. круглого столу (Київ, 20 лист. 2014 р.). – Київ : НАВС. – 2014. – С. 94 – 96.

Зазначенні матеріали підтвердили належний теоретичний рівень і практичну обґрунтованість та відповідають меті й загальним напрямкам вдосконалення професійної підготовки юридичних кадрів і можуть бути використанні в навчальному процесі при викладанні таких дисциплін, як: «Кримінальний процес», «Адвокатура України», «Судові та правоохоронні органи України», «Судова влада в Україні», «Прокурорський нагляд» та «Практикум зі складання кримінально-процесуальних документів», а також у рамках перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників слідчих органів, органів прокуратури та суду.

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представленні ад'юнктом кафедри кримінального процесу Сівак Оксаною Валеріївною матеріали дослідження ґрунтуються на значній кількості опрацьованих автором під час дослідження законодавчих, наукових, архівних та емпіричних джерел.

Члени комісії:

**Начальник навчально-методичного центру
НАВС, кандидат юридичних наук, доцент**

Т. Г. Корж-Ікаєва

**Начальник відділу організації
науково-дослідної роботи НАВС,
кандидат юридичних наук**

Є. М. Бодюл

**Начальник докторантури та
ад'юнктури НАВС,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник**

Р. А. Сербин

Додаток Є

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник начальника
Головного слідчого управління
МВС України

кандидат юридичних наук

І.В. Цюприк

2015

АКТ

впровадження у практичну діяльність слідчих органів внутрішніх справ України матеріалів дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ Сівак Оксани Валеріївни на тему: "Запобіжні заходи у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх"

Комісія у складі: заступника начальника управління ГСУ МВС України Цуцкірідзе М.С., начальника відділу ГСУ МВС України Мірковця Д.М., старшого слідчого в ОВС ГСУ МВС України Шевчишена А.В., склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ Сівак Оксани Валеріївни: "Запобіжні заходи у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх" можуть застосовуватися у практичній діяльності слідчими підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Заступник начальника управління
ГСУ МВС України
кандидат юридичних наук**

М.С. Цуцкірідзе

**Начальник відділу
ГСУ МВС України
кандидат юридичних наук**

Д.М. Мірковець

**Старший слідчий в ОВС
ГСУ МВС України
кандидат юридичних наук**

А.В. Шевчишен

Додаток Ж

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

№ 04-18/12-8"14" січня 2016 р.

Т.в.о. завідуючого докторантури та
аспірантури Національної академії
внутрішніх справ
Мозоль С.А.

Шановний Станіславе Анатолійовичу!

Повідомляємо, що підготовлені ад'юнктом кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ Сівак Оксаною Валеріївною пропозиції щодо внесення змін і доповнень до Кримінального процесуального кодексу України, що надійшли до Комітету листом за № 154/15 від 18.12.2015р. доведені до відома народних депутатів України – членів Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності для можливого врахування у законодавчій діяльності.

З повагою

Голова Комітету

А.Кожем'якін